

Sønderjyske Årbøger
2017

Sønderjyske Årbøger 2017

Redaktion:

Mikkel Leth Jespersen

Mogens Rostgaard Nissen

Anne Marie Overgaard

Klaus Tolstrup Petersen

Merete Bo Thomsen

Mads Mikkel Tørsleff

Historisk Samfund for Sønderjylland

Sønderjyske Årbøger · 2017

© Historisk Samfund for Sønderjylland

ISSN: 0106-4452

Skrift: Palatino LT

Grafisk produktion: PE offset A/S, Varde

Sats/ombrydning: Lars Rud Fyhn

Omslag: Dennis Paulsen, Headquarters

Bogbind: Centrum Grafisk Færdiggørelse A/S, Randers

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Luckanders "Den Hellige Jomfrue Maria".

Kistebillede fra før 1794. Sct. Marie Kirke, Haderslev.

Skænket kirken i 2008.

Indhold

Artikler:

<i>Jens Bruun</i> : Biskop Godske Ahlefeldt og altertavlen i Løjt Kirke	9
<i>Karsten Merrald Sørensen</i> : Hor og sladder	27
<i>Leah Porse Rasmussen</i> : De privilegerede	53
<i>Jens Lyster</i> : En vækkelse på Als, der fostrede en salmedigter	77
<i>Helge Clausen</i> : Fra helgenbillede i Kevelaer til kistebillede i Haderslev	103
<i>Johannes Brix</i> : Lægedækningen i hertugdømmet Slesvig i slutningen af 1700-tallet	129
<i>Mariann Kristensen</i> : De sønderjyske børn	153
<i>Marianne Brink Asvig Iversen</i> : Sydslesvigske børns ferierejser til Danmark 1949 til 1974	179
Anmeldelser	195
Bramming, Torben: Rantzau. Den hellige kriger	195
Bregnsbo, Michael og Kurt Villads Jensen (red.): Schleswig Holstein – contested region(s) through history	196
Danker, Uwe og Sebastian Lehmann-Himmel: Landespolitik mit Vergangenheit. Geschichtswissenschaftliche Aufarbeitung der personellen und strukturellen Kontinuität in der schleswig-holsteinischen Legislative und Exekutive nach 1945	199
Furdal, Kim: Kampen om lokalhistorien I-II	202
Henningsen, Lars N.: Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig	205
Jensen, John V.: Danmark en god mand? Hitler-officer, Menneskesmugler, Kold-kriger. Historien om Günter Toepke	207
Jessen, Aaron, Elmar Moldenhauer og Karsten Biermann, Hrsg. (red.): Grenzen überwinden. Schleswig-Holstein, Dänemark & die DDR	210

Johannsen, Andreas C.: Danske læger under nazismen	211
Kraack, Gerhard: Die Schüler der Flensburger Lateinschule 1701-1795 (Grosse Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Band 82)	213
Lauridsen, Inger: Kniplersker, kræmmere og kniplingshandlere. Bidrag til udviklingen i Sønderjylland gennem 400 år	215
Oldenburger, Freerk: Højgård – Iron Age Graves in Southern Jutland . . .	218
Petersen, Klaus Tolstrup: Gustav Johannsen – og moderniseringen af danskheden i Sønderjylland	222
Rasmussen, Carsten Porskrog: Hertuggodser. Storgodssamfund på Als og Sundeved fra 1500-tallet til 1800-tallet	225
Rheinheimer, Martin: Die Insel und das Meer. Seefahrt und Gesellschaft auf Amrum 1700-1860.	227
Sørensen, Karsten Merrald: Kirkebrug gennem 250 år. Fyrsternes, præsternes og befolkningens brug af kirkerummet	230
Vestergaard, Torben A.: (red.): Kellinghusen – En flække og dens fajancer. Årsskrift XXIX, 2016.	232
Forfatterliste	235
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2016.	237
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2016	275
Oversigt over årsskrifter og periodica 2016/2017	287
Historisk Samfund for Sønderjylland	298
Regnskab	302

Forord

AF REDAKTIONEN

I 2017 fejres 500 året for Reformationen. Det har vi valgt at markere i denne årbog. Uden at Sønderjyske Årbøger i 2017 skal betragtes som et temanummer, vedrører fire af artiklerne kirkehistorie. Flere af disse artikler drejer sig om betydningen af Reformationen i årene, efter den blev gennemført i hertugdømmet Slesvig.

Reformationen har haft meget stor betydning for udviklingen over hele det nordlige Europa. Ikke blot religiøst, men også politisk og kulturelt. I det gamle hertugdømme Slesvig har reformationen haft en særlig betydning, fordi det var her, den blev gennemført, som det første sted i den danske helstat. Den unge hertug Christian besluttede med de såkaldte "Haderslev-artikler" fra 1528, at alle præster i Haderslev Amt og Tørring len, skulle aflægge en luthersk embedsed til ham som fyrste i dette område. Tre år tidligere havde han fået området af sin far, Frederik I, som underhold, og kort tid efter gennemførte han altså reformationen i sit område. I Kongeriget Danmark blev Reformationen først gennemført i 1536, efter at Christian – der nu var Christian III – var blevet dansk konge. Det skete efter borgerkrigen Grevens Fejde. Det var dog først i 1541, at Christian III kunne indsætte en protestantisk biskop i Slesvig, og den slesvig-holstenske kirkeordinans blev udstedt året efter.

De kirkehistoriske artikler i årbogen viser, at det tog meget lang tid inden Reformationen i hertugdømmet Slesvig var gennemført i praksis. Der gik mange årtier med teologiske debatter og teologisk uenighed, der også smittede af på kirken i området. Forholdet mellem fyrsten/kongen og præsterne var ikke entydigt, idet der kunne være forskellige interesser i spil. Derfor er vi glade for at kunne bringe de kirkehistoriske artikler, der hver for sig og samlet er med til at nuancere opfattelsen af en gnidningsfri Reformation i vores område. De fire kirkehistoriske artikler er forfattet af Jens Bruun, Karsten Merrald Sørensen, Jens Lyster og Helge Clausen.

Vi er også rigtig glade for de fire artikler, der ikke har med kirkehistorie at gøre. Leah Porse har i artiklen "De privilegerede" analyseret standsbevidstheden blandt en privilegeret gruppe af fribønder og kroejere i Bov sogn i 1600- og 1700-tallet. Johannes Brix har undersøgt lægedækningen i hertugdømmet Slesvig i slutningen af 1700-tallet,

som var en brydningstid, hvor der efterhånden kom et stigende antal akademisk uddannede læger ud i hele landet. Mariann Kristensen har undersøgt indholdet af *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* fra 1890'erne, hvor der blev konstrueret en særlig dansk barndom som et ideal for de nordslesvigske børn. Marianne Brink Asvig Iversen har i sin artikel belyst et vigtigt kapitel i mange sydslesvigeres liv; nemlig deres oplevelser som ferie børn i Danmark.

God læselyst!

Biskop Godske Ahlefeldt og altertavlen i Løjt Kirke

- en førreformationshistorie

AF JENS BRUUN

Artiklen søger at give en forklaring på udformningen af billedprogrammet på en stor, kostbar fløjaltertavle, opsat i 1520, altså tre år efter at reformationsoprøret var begyndt med Martin Luthers 95 teser på kirkedøren i Wittenberg, og kun få år før reformationen så småt begyndte at røre på sig i Sønderjylland. Når Løjttavlen således sættes ind i sin dagsaktuelle sammenhæng, er der ét navn, der træder i forgrunden, Godske Ahlefeldt, den sidste katolske biskop over Slesvig Stift. Artiklen blev oprindeligt til på opfordring af afdøde biskop Niels Henrik Arendt, hvis minde den tilegnes.

Altertavlen i Løjt Kirke¹ deler kår med stort set alle andre middelalderlige altertavler herhjemme, at det eneste 'dokument' om dens tilblivelse er selve dens eksistens. Og dog indeholder den en enkelt skriftlig kilde, nemlig den plattyske indskrift, som sidder på midtskabets nederste ramme, og som med indføjede mellemrum lyder: ANNO MCCCCXX IN DEME IARE IS KARKHERE HAR IOHANN TAM DO WORT DIS TAFEL MAKET IN GO². Den oplyser altså, at tavlen er fra 1520, at Johan Tam³ da var sognets præst (kirkeherre), samt at den blev lavet i, formentlig, Guds navn. Vil man dybere ind i, hvad tavlen rummer af budskab(er), må det ske ved omhyggelig betragtning og analyse af dens billedverden, dens figurer og malerier.

At bestille en altertavle som den i Løjt Kirke var ingen lille eller enkel sag, der var talrige forhold at gennemtænke, tage stilling til og planlægge; en altertavle var ingen hyldevare⁴. Grundlæggende skulle tavlens størrelse i forhold til kirkens nyligt overhåvedede kor, hvor den skulle opstilles, fastlægges, forholdet mellem højde og bredde og de forskellige dybder besluttes, dens bærende konstruktioner, træets art og kvalitet afgøres, klargøringen af de synlige flader til bemaling eller baggrundsudsmykning bestemmes. Og ikke mindst skulle den sindrige indretning af tavlens tre forskellige stande udtænkes; første stand eller feststanden med den udskårne Golgatas scene var formentlig kun tænkt synlig ved kirkeårets store fester; anden stand, fastestanden med

de store malerier fra Kristi lidelseshistorie var til brug i den 40 dage lange fastetid inden påske; tredje stand, hverdagsstanden, var den, der til enhver tid skulle minde beskueren om troens grundforhold, ikke mindst i en opbrudstid. Det skulle nærmere besluttes, hvordan alt det synlige, billedprogrammet, i detaljer skulle udformes; hvilke personer og begivenheder skulle afbildes, i hvilken stilart og efter hvilke forlæg skulle de udføres, hvilke helgener skulle udvælges og hvor på tavlens skulle de optræde?

Der skulle findes et værksted eller en mester, der kunne opfylde alle de opstillede krav og ønsker. Endelig skulle man da også have en pris, en vigtig ting for løjtinge og andre involverede i begyndelsen af 1500-tallet, og i forlængelse heraf: hvem skulle betale?

Og bag det hele: hvem skulle beslutte, hvilke interesser skulle tilgodeses, i hvilke forsamlinger har der været diskuteret, har løjtingene været repræsenteret, er sognepræsten Johan Tams navn på daterings-

Våbenskjold fotograferet efter istandsættelsen af kalkmalerierne i 1995.

indskriften udtryk for, at han har spillet en afgørende rolle, eller er beslutningerne blevet taget højere oppe i det kirkelige hierarki, evt. med støtte fra altertavlekyndige fagfolk? Man gad nok have været en flue på væggen under alle disse forhandlinger frem til kontrakt slutningen. For som nævnt har intet dokument i sagen overlevet de forløbne fem århundreder.

Hvad jeg her vil søge at afdække, er, hvilken rolle biskop Ahlefeldt kan have spillet i tavlens tilblivelse.

På en af hvælvkapperne bag altertavlen i Løjt Kirke ses et kalkmalet våbenskjold med en biskops stav og hue med bånd samt en udvisket og næsten ulæselig indskrift. I 1776 aftegnede kongelig arkivtegner Søren Abildgaard våbenskjoldet og tydede indskriftbåndets tekst⁵. Med forkortelserne opløst og på nudansk står der: "Hr. Gotschalk van Ahlefeldt, slesvigernes biskop". Våbenskjoldet er sammensat af Ahlefeldternes våben⁶ med svanevingen og de fire bjælker samt bispeembedets korslagte Peters-nøgler. Gotschalk, eller Godske som han oftest kaldes, Ahlefeldt var den sidste katolske biskop over Slesvig Stift, som Løjt Sogn dengang hørte under; han blev indsat i 1507 og bestred embedet indtil sin død i 1541.

Men hvad i alverden laver biskoppens våbenskjold, så markant placeret, i Løjt Kirke? Med al sandsynlighed er det et stiftermærke⁷, der angiver, at det var Godske Ahlefeldt, der tog initiativ til kirkens nye altertavle, øvede afgørende indflydelse på dens billedprogram samt formentlig sørgede for finansieringen af den meget, meget kostbare tavle. Gennem en nærlæsning af tavlens ikonografi vil jeg som anført søge at påvise, på hvilke felter og med hvilket sigte Ahlefeldts indflydelse har gjort sig gældende.

Biskop Ahlefeldt

Men først et par ord om manden. Godske Ahlefeldt (o. 1475-1541) var ud af en af senmiddelalderens betydeligste og mest velhavende adelslægter i Slesvig-Holsten⁸. Han var højt begavet og havde modtaget tidens højeste uddannelse med teologiske studier ved universitetet i Rostock og en juridisk doktorgrad fra universitetet i Bologna. Han gjorde en smuk gejstlig karriere, såvel ved kurien i Rom som i Slesvig Stift, hvor han som sagt i 1507 valgtes til biskop. Verdsligt virkede han en årrække som hertugens kansler og udførte desuden flere betroede diplomatiske opgaver for kongen⁹.

Godske Ahlefeldt på titelbladet af Slesvig-breviaret. (Det Kgl. Bibliotek).

Godske Ahlefeldt var som biskop bevidst om, at kirken, dvs. den romersk-katolske kirke, var i voksende problemer. Nye tanker spirede frem, som anfægtede kirkens autoritet, og kritiske røster angreb med stigende styrke kirkens forvaltning af sin opgave i kristentroens tjeneste. Kritikken fandt som bekendt sit mest markante udtryk i Martin Luthers opgør med kirken, åndeligt som materielt, der begyndte i oktober 1517 med de 95 teser mod især kirkens afladspraksis. Besked om tesaerne med deres potentielt farlige indhold blev naturligvis spredt om ikke med lynets, så med hestens fart ad kirkens velfungerende kommunikationslinjer til i hvert fald alle biskopper i kirkens vidtstrakte administration. Det samme gjaldt selvfølgelig for Luthers senere, trykte skrifter.

Men i 1517 havde biskop Ahlefeldt allerede i en årrække virket for at styrke kirkens organisation og åndelige indhold i sit ansvarsområde, Slesvig Stift. Han havde sørget for at få orden på stiftets besiddelser og økonomi, og ikke mindst var han virksom for en mere ensartet gudstjeneste i sit stift. Til det formål fik han i Paris i 1512-13 trykt hele tre liturgiske bøger: en alterbog, et breviar med kalendarium, dvs. en oversigt over kirkeårets fejring¹⁰, samt en bønnebog til præstens daglige brug.

Han var derfor rede til at kaste sig ud i en kamp for, at de nye tanker kunne blive til ny inspiration og fornyelse *inden for* kirken og ikke til et kirkebrud. En kamp som ikke alene skulle vindes blandt gejstligheden,

men i mindst lige så høj grad skulle vindes rundt i sognemenighederne. Her kunne en pragtfuld, righoldig og velgennemtænkt altertavle sikkert vinde gehør blandt gejstlige som lægfolk.

Altertavlens hverdagsstand

Når man i dag besøger Løjt Kirke, oplever man sædvanligvis kun altertavlens første stand, feststanden, der er opbygget med en Figurrig Golgatascene og to værnehelgener i midtskabet samt tolv apostelfigurer i fløjene, alt i stærke farver og med rig forgyldning¹¹.

Ikke desto mindre vil jeg i denne analyse af Løjttavlen tage udgangspunkt i tavlens tredje stand, hverdagsstanden; den er ikke længere i gudstjenestelig brug. Men så vidt vi ved, har det i senmiddelalderen været den, kirkegængerne oftest så (se side 13).

Man kan indledningsvis undre sig over, at hverdagsstanden på en kristen altertavle kun har Kristus afbildet i Anna Selvtredje-gruppen i predellaen, altertavlens fodstykker – som et lille barn hos sin mor, Jomfru Maria, og mormor, legendens S. Anna. Men måske netop derfor er predellaen udformet, så den som en trefløjet tavle i sig selv afspejler altertavlens første og tredje stand med de store dramatiske scener i midtfeltet og apostle eller helgener i fløjene. Helgenerne på predellaens to 'fløje' er malet ganske som dem på tredjestandens fløje. Men

Måske en Godske Ahlefeldt afbildet som S. Erasmus på Løjttavlen? Portrætligheden strækker sig dog næppe ud over det mulige.

det budskab, som de store malerier på hverdagsstandens midtfelt og fløje vil formidle, må altså være så vigtigt, at det kan forvise et egentligt Kristus-motiv til den langt mindre iøjnefaldende predella. Ikke desto mindre kan man i 1521 henvise til "S. Annæ alter" i Løjt¹², hvormed der må menes kirkens nye altertavle.

Og predellaen er i sig selv betydningsladet. Den meget yndede Anna Selvtredje-gruppe bringer os helt tilbage til syndefaldet i Edens Have; Maria rækker et æble frem – den frugt netop, som Eva bragtes til fald ved – men som Jesusbarnet nu lægger sin hånd velsignende på. Også fløjenes helgener¹³, de to biskopper yderst og de to kvinder inderst, må være valgt med omhu, selvom vi i dag ikke ganske kan gennemskue motivet. Det giver god mening at følge den formodning, at den første biskop er S. Ansgar, Danmarks og Nordens apostel, ligesom den nonneklædte kvinde, stående ved en kirkebygning, må være S. Birgitta af Vadstena, hvis *Himmelske Åbenbaringer* er afspejlet på tavlens første stand. Det er derimod endnu ikke lykkedes at finde en helt fyldestgørende forklaring på valget af S. Apollonia og biskoppen S. Dionysius i Løjttavlens sammenhæng. Nærliggende er det dog at se de to martyrer som spejlinger af de gejstlige og kvindelige helgener/martyrer på selve tavlen lige ovenover.

Nu til nærlæsningen af Løjttavlens hverdagsstand. Den er som nævnt i princippet opbygget ganske som første stand, feststanden, med dramatiske scener i midtskabet og tolv personer i fløjene.

I stram komposition viser fløjene tre gange fire af den katolske kirkes fremmeste skikkelser; de er gengivet stående og med et minimum af bevægelse; hvem de er, fremgår af de attributter, de står med eller ved. Lyset kaster urealistisk små, trekantede skygger, der blot skal angive lysets retning fra venstre.

Inderst i de fire felter ses personer, der har haft afgørende indflydelse på kristendommens praksis: Nederst til venstre ses Maria Magdalene, 'apostlenes apostel'; hun står med krukken med den olie, hvormed hun salvede Kristus. Over hende står S. Antonius, der ved at drage ud i ørkenen for i ensomhed at søge Gud – og dér måtte overvinde svære tvivl og fristelser – blev til inspiration for den kristne tradition for den lyttende, frugtbare stilhed; han står med det T-formede Antonius-kors i højre hånd og et svin ved sin side. Øverst til højre står S. Benedikt, der med sin regel: Bed og arbejd, fik reformeret og fornyet klosterlivet; staven, han holder sammen med bogen, er her blevet til en bispestav. Under ham står S. Laurentius med den rist, hvorpå han brændtes til døde;

I denne tredje stand formodes det, at Løjttavlen har stået uden for de kirkelige højtider.

han kæmpede for kirkens uafhængighed af de verdslige magthavere, og har derfor altid, men ikke mindst i kirkens daværende situation, være vigtig at holde for øje.

Yderst i felterne står fire af kirkens største teologer: S. Ambrosius, pave Gregor den Store, S. Hieronymus og S. Augustin. I 1295 ophøjedes disse fire til *kirkelærere*, hvilket indebærer, at deres skrifter og bibelforklaringer er autoritative og bindende for kirken. Kronologisk er Ambrosius (339-397) den tidligste; han var en stor prædikant, der indførte 'den ambrosianske vekselsang' i gudstjenesten; som biskop i Milano hævdede han kirkens selvstændighed over for magthaverne. Næst i tidsfølgen står Hieronymus (o. 345-420), hvis vigtigste og blivende indsats er hans oversættelse af Bibelen fra grundsprogene hebraisk og græsk til latin; oversættelsen, kaldet *Vulgata*, 'den almindelige', er i princippet stadig den katolske kirkebibel. Dernæst Augustin (354-430), den mest indflydelsesrige, såvel teologisk som kulturelt, af de latinske

kirkefædre. Og endelig pave Gregor den Store (o. 540-604), den første af middelalderens store paver; hans navn er især knyttet til den katolske messe, som under hans indflydelse fik sin faste form.

Disse otte af kirkens allerstørste skikkelser vender sig parvist mod de fire kvinder i midten. Skønt de mest er at ligne ved romanfigurer og ikke har rod i virkeligheden, repræsenterer disse kvinder kristelige dyder som afholdenhed og udholdenhed. Fælles for dem er, at de dels ikke ville afsværge deres kristentro, dels ville beholde deres jomfruelige renhed og derfor nægtede at indtræde i ægttestanden; de måtte alle udstå svære lidelser, inden de led martyrdøden. Ud fra deres attributter kan de, med uret, navngives S. Ursula med pil, S. Barbara med tårn, S. Margaretha med drage og S. Katharina med sværd og marterhjul; tilsammen udgør de en variant af *De fire Hovedjomfruer*¹⁴. Sædvanligvis tælles S. Dorothea som en af de fire, men hun er her erstattet af S. Ur-

Salome frembærer Johannes Døbers hoved på et fad ved kong Herodes' fødselsdagsfest.

sula; heri kan man se et tydeligt aftryk af Godske Ahlefeldt, der netop indførte Ursulas kult i sit stift, som det fremgår af Slesvig-breviaret fra 1512. Hvorfor Ursula, der ifølge legenden sammen med sit følge af 11.000 jomfruer, blev dræbt af hunnerkongen Attila, spiller en særlig rolle her, må jeg afstå fra at give en forklaring på.

I alt viser fløjene en imponerende, men statisk og bagudskuende, sammenfatning af den katolske kirkes tradition, lærdom og styrke ved slutningen af middelalderen i Danmark.

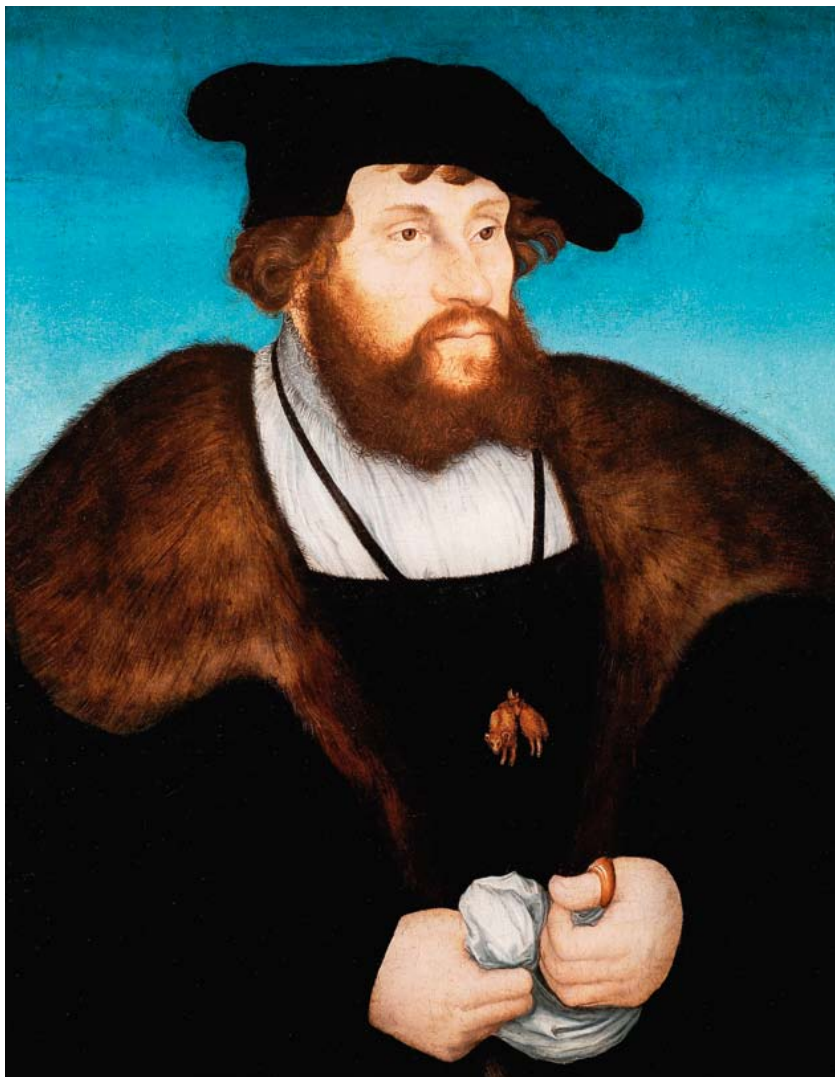
Fra middelalder til renæssance

Det er derfor for en eftertid ejendommeligt at se, hvordan malerierne i midten næsten bogstaveligt sprænger sig vej ud i en ny og genfødt verden. Ikke hvad motiverne angår, de er en udfoldelse af budskabet fra fløjene om de omkostninger, som kristentroen kan have. De to malerier til venstre er bibelske og fortæller om Johannes Døbers endeligt ved halshugning¹⁵; til højre får vi to scener fra legendens fortælling om S. Erasmus' lidelser og død¹⁶. Nej, det nye er *måden*, det bliver fortalt på, den fortællerglæde, der lyser ud af gengivelsen af selv de mest forfærdende begivenheder.

Vi ser her et af den italienske renæssancekunsts tidligste indtog i den danske kunsthistorie, i form af malerier på en sengotisk altertavle. Den unge Godske Ahlefeldt havde opholdt sig i Italien netop i disse kunsthistorisk så vigtige år, da 'genfødelsens kunst' brød igennem også internationalt¹⁷, og han kan ikke have undgået at blive dybt påvirket af den. Ved at sørge for, at Løjtavlen's malerier blev skabt af en eller flere malere, der var oplært i de nyeste kunstneriske principper, kunne han demonstrere sin åbenhed over for det nye og fornyende, i kunst som i kirke. Malerierne er gennemtrængt af renæssancens vigtigste landvindinger: interessen for arkitekturen, herunder den klassiske, og sansen for landskabet, begge dele gengivet med stor nøjagtighed ved hjælp af det nyopfundne centralperspektiv, samt det omhyggelige studium af menneskelegemet, så det kan gengives naturtro i alle dets stillinger.

Stedet er ikke her til at analysere samtlige tavlen's renæssancemalerier, der ud over de fire her på tredje stand rummer otte på anden stand. Jeg vil blot samle opmærksomheden om det nederste af malerierne af Johannes Døbers martyrdød.

Vi er trådt ind i kong Herodes' palads. Interiøret, der viser møblementet i et fornemt miljø i begyndelsen af 1500-tallet, er tegnet med et

Christian II, maleri af Lucas Cranach den Ældre 1523. Museum Sønderjylland.

knap færdigilegnet centralperspektiv. Salome bærer Johannes Døbers afhuggede hoved frem på et fad til højbordet, hvor kongen sidder med sin dronning, Herodias, og en af deres gæster. De sidder på en bänk, der står på en forhøjning, skærmet af panelvægge med fantasifuldt udførte hjørnesøjler. Meget bemærkelsesværdigt er det, at maleren har

Sandsynligt portræt af Christian II i rollen som kong Herodes, maleri på Løjttaflen 1520.

lagt Herodes' portræt tæt op ad kong Christian II¹⁸, der fra 1513 til 1523 både var konge af Danmark og medhertug over Slesvig-Holsten.

Hvem, må man spørge, har haft årsag og mod til at slynge en sådan majestætsfornærmelse i ansigtet på kongen og hertugen Christian, at fremstille ham i skikkelse af en af Bibelens værste tyranner? Det er uden

tvivl sket efter besked fra altertavlens bestiller, og det udgør formentlig det tungest vejende indicium for, at bestilleren er Slesvigs biskop, Godske Ahlefeldt. Fra sine missioner for kongen kendte han ham som en stærk renæssancefyrste, der hensynsløst stræbte mod en kongemagt, som herskede over såvel adel som kirke. I den magtkamp så kongen sin fordel i, at reformationsoprøret førte til en splittelse af kirken i nationale enheder, der jo lettere lod sig beherske. Med blik også for den åndelige kamp foranledigede han den første oversættelse af Det Nye Testamente til dansk (den udkom i Wittenberg i 1524).

I denne magtkamp ønskede Godske Ahlefeldt at kaste sit lod, og med sin slægtsmæssige baggrund behøvede han ikke at lægge bånd på sit udtryk, han havde intet at frygte. Som sagt sad han da også, temmelig uanfægtet af reformationen, i sit embede helt frem til sin død i 1541.

Altertavlens feststand

Nu handler denne artikel primært om de aftryk, som Godske Ahlefeldt kan have sat på alterudsmykningen i Løjt Kirke, og de findes især på tavlens tredje stand. Derfor er dens første og anden stand indtil nu kun nævnt perifert, men det skal der her rådes bod på med en analyse af forbindelsen mellem tredje og første stand. For uanset hverdagsstandens fortællinger fra kristendommens dramatiske historie, så er det første stand, feststanden, der sammen med anden stand, er udgangspunktet med beretningen om kristendommens fødsel.

De to stande er som nævnt opbygget helt parallelt: i midterfeltet dramatiske optrin og i fløjene tolv vidner. Vidnerne på tredje stand hører alle til i de første århundreder af kirkens historie, mens de tolv på første stands fløje er Jesu samtidige, nemlig de apostle, som han selv havde udvalgt. Deres individuelle skæbner efter Jesu død på korset er antydet gennem de attributter, de står med.

Opbygningen af tavlens første stand, en Figurrig Golgatascene flankeret af tolv apostle, er den hyppigst anvendte komposition i de danske middelaldertavler, man genfinder den i omkring hundrede tavler. Ikke desto mindre bliver det ved en sammenligning klart, at Løjttavlen adskiller sig markant fra så at sige alle de andre lignende. Man fornemmer hele vejen igennem en høj teologisk og kunstnerisk bevidsthed. Den nøjere beskrivelse og analyse af Golgatasenen og dens tætte forbindelse til de otte malerier på anden stand, med yderligere motiver fra

lidelseshistorien, hører dog ikke hjemme i denne sammenhæng; jeg vil alene koncentrere mig om de to værnehelgener.

I en kristen, kirkelig sammenhæng fortæller valget af Johannes Døber som værnehelgen om kirkens grundlæggende hverv, at forkynde Jesus som Kristus. Johannes er netop afbildet med den løftede højre hånd, der peger på Guds Lam, der ligger på bogen i hans venstre. Under hans stjernestrøede helgenkappe ses hans kamelskindsklædning fra tiden, da han forkyndte og døbte i ørkenen ved Jordanfloden. Han er den kristne kirkes første og grundlæggende vidne med sit udsagn om Jesus: "Se, dér er Guds lam, som bærer verdens synd"¹⁹. Men videre peger hans finger ind mod Golgatasenen, der beretter om de omkostninger, der skal følge af at bære 'verdens synd'.

Tavlens anden værnehelgen er S. Erasmus, der står på den anden side af Golgatasenen. Han er iklædt fuldt bispeskrud, og hans dalmatika er smykket i blå og guld ligesom foret på Johannes Døbers helgenkappe, et tegn på hans helgenværdighed. Endnu har vi ikke fået en forklaring på den vinde, han holder sammen med bogen; den forklaring får vi på tredje stand. Som billedmæssig fortsættelse af Golgatasenenens gru står S. Erasmus som repræsentant for den kirke, der skabtes på grundlag af troen på Jesus som Guds lam, hans død og opstandelse. Erasmus repræsenterer den sejrende kirke, *ecclesia triumphans*.

Altertavlens dobbelte formål

Altertavlen skulle jo løse to store opgaver. Den ene var at smykke kirken og fryde og opbygge menigheden i Løjt; men samtidig skulle den for den indviede være et klart indlæg i den teologiske og kirkelige debat.

Altertavlens første og anden stand, feststanden og fastestanden, fortæller som sagt i prægtige og dramatiske relieffer og malerier Kristi lidelseshistorie fra Indstiftelsen af Nadveren skærtorsdag til Kristi Opstandelse påskemorgen. Dens forkyndelse bliver sammenfattet af en kvinde, der knæler forrest i midten af feststanden²⁰. Hun vender sig mod enhver tids beskuer og synes at sige: *Når nu Kristus i sin kærlighed til ethvert menneske, dig ikke undtaget, har gennemlidt alle disse prøvelser og lidelser, hvad er da dit gensvar?*

Kirkens gensvar formulerede Godske Ahlefeldt da, som vi har set, på altertavlens tredje stand, hverdagsstanden. Første og tredje stand bindes yderligere sammen ved, at tavlens værnehelgener, Johannes Døber

Løjttavlen som Livets Træ midt i Paradisets Have.

og S. Erasmus, som i næsten legemsstore figurer flankerer den store Golgatascene på første stand (se s. 20), på tredje stand får deres martyrhistorier afbildet, herunder den krast realistiske forklaring på den vinde, S. Erasmus står med i hånden, nemlig at hans tarme blev trukket ud af ham med en brøndvinde.

Der er endnu en grund til at se nærmere på figuren af *biskop* Erasmus. Det er nemlig ikke utænkeligt, at den gengiver *biskop* Ahlefeldts portræt; under alle omstændigheder er ansigtstrækkene så individualiserede, at de må være skåret og malet efter levende model²¹. At Godske Ahlefeldt med andre ord gerne så sig og sit aktuelle budskab om standhaftighed i kirkestriden jævnført med martyrbispen under den romerske kejser Diokletians kristenforfølgelser i begyndelsen af 300-tallet.

At det netop blev Løjt Kirke, der kom til at huse denne enestående rige, men også politiserende og provokerende altertavle hænger formentlig sammen med sognets geografiske placering. Løjt Sogn var det nordligste, der var underlagt bispesædet i Slesvig og dermed havde plattysk som gudstjenestesprog, mens sognene længere mod nord hørte under det forholdsvis selvstændige kollegiatskapitel i Haderslev, og havde dansk gudstjenestesprog²². Kollegiatskapitlet, der bl.a. rummede en præsteskole, skulle vise sig særdeles lydøret over for de lutherske tanker.

Det blev som bekendt "den martianske sekt," som Ahlefeldt lidet smigrende kaldte dem, der fulgte Luther, som vandt reformationssstriden. Men som en del af Godske Ahlefeldts eftermæle står stadig den kostelige altertavle i Løjt Kirke. Dog er tavlens tredje stand, med det manende opråb om at holde den nødvendige forandring og fornyelse inden for kirkens rammer, ikke længere i gudstjenstlig brug.

Som en sidste krølle på denne førreformationshistorie, og som en sidste mindelse om Godske Ahlefeldts italienske ungdomsår, kan den, der besøger Løjt Kirke, opleve altertavlen som en del af en totaludsmykning, idet den som et vældigt, gyldent Livets Træ vokser i en samtidig, kalkmalet, italiensk inspireret paradishave²³, hvis akantusrankeslyng dækker begge korrummets hvælvinger og oprindeligt væggene tillige – samt går igen i udskåret og forgyldt form på altertavlen.

LITTERATUR

Utrykt:

Abildgaard, Søren: *Notesbøger I-XIII*, 1756ff. I: Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.

Trykte:

Bibelen, København 1992.

Bobé, Louis: *Slægten Ahlefeldts Historie*, Bd. 3 Kjøbenhavn 1903.

Bruun, Jens: "Åben bog", *Skalk* 1984/5.

Bruun, Jens: "Fra Biblia Pauperum til Løjtavlen", *Haderslev Stiftsbog* 1995.

Bruun, Jens: "Løjt kirkes altertavle i nærbilleder", *Det gamle Løjt XIX*, 1996.

Bruun, Jens: *Løjt Kirke i ni Århundreder*. Aabenraa 1997.

Bruun, Jens: "Senmiddelalderlige pasionsaltertavler og den folkelige messeforklaring", *Haderslev Stiftsbog* 2000.

Bruun, Jens: *Den Figurige Golgatascene. En rejse gennem kristendommens kunsthistorie*. Højbjerg 2012.

Bruun, Jens: "Løjtavlen i tid og rum – en personlig rejse", *Det gamle Løjt* 31, Aabenraa 2013.

Bruun, Jens: "Løjtavlen mellem middelalder og renaissance", *Det gamle Løjt* 31, Aabenraa 2013.

Bruun, Jens: "Kvinderne under Jesu kors", *Kirkehistoriske Samlinger* 2014.

DANMARKS KIRKER Danmarks Kirker, Åbenrå amt 1959, s. 1782.

Gregersen, H.V.: *Reformationen i Sønderjylland*. Aabenraa 1986.

LØJTAVLEN Poul Svensson, red.: *Løjtavlen. Et sønderjysk alterskab*. Padborg 1983.

Matthaei, Adelbert: *Zur Kenntnis der mittelalterlichen Schnitzaltäre Schleswig-Holsteins*, Leipzig 1898.

Plathe, Sissel F. og Jens Bruun: *Middelalderlige altertavler i Haderslev Stift, Temaer og Katalog*. Herning 2003.

Plathe, Sissel F. og Jens Bruun: *Danmarks middelalderlige Altertavler – og anden bildebærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den personlige andagt*. 2 bind, Odense 2010.

Thyssen, A. Pontoppidan: *Dansk Præste- og Sognehistorie X*, Haderslev Stift, Århus 1980.

ILLUSTRATIONER:

Med mindre andet er nævnt, er fotografierne optaget af Jens Bruun.

NOTER

- Den tidligste gennemgang af altertavlen er i: Matthaei, Adelbert: *Zur Kenntnis der mittelalterlichen Schnitzaltäre Schleswig-Holsteins*, Leipzig 1898, s. 68-71. Den mest omfattende gennemgang er LØJTAVLEN. De seneste er Bruun, Jens 1997, s. 27-80 og Plathe og Bruun 2010, s. 602-605.
- DANMARKS KIRKER, s. 1788.
- Johann Tamm(sen), bevidnet 1499, 1505 og 1526, sognepræst i Løjt, død her 1526(?). I: Thyssen, A. Pontoppidan 1980, s. 409, og LØJTAVLEN, s. 33.
- Kofod-Hansen, Elisabeth: *Altertaolens historie indtil reformationen*. I: LØJTAVLEN, især s. 50-55.
- Abildgaard, Søren: *Notesbog XII*, s. 24-25.
- Achen, Svend Tito: *Danske adelsvåbener*, 1973, s. 307.

- I senmiddelalderen begynder personer, der har bekostet en altertavle, at blive afbildet på tavlen eller repræsenteret ved deres våbenskjold el.lign.
- Bobé, Louis: *Slægten Ahlefeldts Historie*, Bd. 3 Kjøbenhavn 1903, s. 7-29. *Dansk biografisk leksikon*, 3. udg. bind 1 1979, s. 89-90.
- Gregersen 1986, s. 41.
- Liber breuiarius secundum ordinarium ritus ac consuetudinem ecclesiae et dioecesis Slessuicensis*. Paris 1512.
- Altertavlens staffering på første stand stammer i alt væsentligt fra restaureringen i 1764, hvorimod den på anden og tredje stand er original, bortset fra enkelte retoucheringer på anden stand.
- DANMARKS KIRKER, s. 1782.
- LØJTAVLEN, s. 86-87.

14 I 1450 samlede biskoppen over Brixen Stift i Sydtyrol disse fire tidlige kvindelige helgenmartyrer til gruppen *quatuor virgines capitales* for at fremme fromheden blandt lægfolket.

15 Markusevangeliet 6,16-28.

16 Biskop i Antiokia, led martyrdøden o. 303 under kejser Diocletians kristenforfølgelser. Beskytter de søfarende og hjælper mod mavesmerter.

17 *Ny dansk Kunsthistorie*, bind 2, København 1993, s. 11-14.

18 Elsa Kai Sass i brev til forfatteren, citeret i Bruun, Jens 1997, s. 62.

19 Johannesevangeliet 1,29.

20 Bruun, Jens: *Den figurige Golgatascene*, Højbjerg 2012, s. 61-64.

21 Elsa Kai Sass i brev til forfatteren, citeret i Bruun, Jens 1997, s. 41.

22 Gregersen 1986, s. 25-29.

23 Kaspersen, Søren: *Kirken er en have*. I: LØJTAVLEN, s. 129-142.

Der Bischof Godske Ahlefeldt und das Altarbild in der Kirche in Loit – eine Vorreformationgeschichte

Zusammenfassung

In diesem Artikel wird es untersucht, in welchem Maße das Altarbild aus dem Jahre 1520 in der Kirche in Loit unter Einfluß von Godske Ahlefeldt, dem letzten katholischen Bischof im Bistum Schleswig, entstand. Schriftliche Quellen über die Entstehung des Bildes gibt es nicht, deshalb lässt sich allein aus der Analyse seiner Ikonografie argumentieren. Auf folgende Verhältnisse wird hingewiesen: 1) Die Wahl der Heiligen an den Flügeln, die zusammen die starken historischen Traditionen der Kirche, Wissen und Stärke, vertreten und gleichzeitig davor warnen, die notwendige Reformation der Kirche in den eigenen kirchlichen Rahmen stattfinden zu lassen. 2) Die Wahl der S. Ursula und nicht der S. Elisabeth als eine der vier Hauptjungfrauen deutet auf eine persönliche Vorliebe hin. 3) Die Renaissance-Kennzeichen auf den Bildern des Mittelfeldes deuten auf eine Offenheit der modernen Kunst gegenüber hin, die Ahlefeldt von seinen Aufenthalten in Italien mitgebracht haben kann, ähnlich wie bei den Fresken im Chor, einem italienisch inspirierten Paradiesgarten. 4) Die Darstellung des biblischen, tyrannischen Königs Herodes im Porträt und mit dem König und Herzog Christian II, der ein Befürworter der Aufteilung der Kirche in nationale Kirchen war. 5) Das Porträt von S. Erasmus auf dem ersten Stand des Bildes erscheint individualisiert und könnte als Porträt von Ahlefeldt selbst gedacht sein.

Hor og sladder

- en kirkebodssag fra Garding

AF KARSTEN MERRALD Sørensen

I begyndelsen af 1600-tallet udspandt der sig en strid i Garding ved Ejdersted. Stridens parter var på den ene side borgeren Peter Thomsen, og på den anden side kirken og de lokale præster. Præsterne ville ikke lade Thomsen gå til alters og modtage nadveren, fordi han havde bedrevet hor. Derved havde han forbrudt sig mod det sjette bud. Den gottorpske hertug Johan Adolf var stærkt involveret i sagen, idet han pålagde præsterne, at de skulle lade Thomsen modtage nadveren. I denne artikel analyseres sagsforløbet med et særligt fokus på forholdet mellem fyrstемagten og kirken få årtier efter at reformationen var gennemført i Danmark og hertugdømmerne.

I starten af 1600-årene rasede der en sag i byen Garding omkring kirketugt, som kom til at involvere alle led i den kirkelige administration efter reformationen i hertugdømmet Slesvig. Reformationen var officielt blevet indført i Slesvig med kirkeordinansen af 1542. Herefter var det op til hertugerne at organisere og administrere kirken i deres områder i det omfang, hertugen kunne komme overens med sine undersåtter derom. At hertugen var blevet den øverste ansvarlige for kirkens organisation betød ikke, at han var blevet egenmægtig. Han støttede sig til rådgivere, som havde kendskab til kirken og til gejstlige forhold. I det daglige fungerede kirken med begrænset indblanding fra hertugens side, han blev fortrinsvis inddraget, når der var problemer.¹

Problemer var der i høj grad i Garding i foråret og den tidlige sommer i året 1602. En sag omkring kirketugt brød ud i byen i hertugdømmet Slesvig. Eller mere præcist i den del af hertugdømmet, som siden er blevet kendt som hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorp. Striden stod mellem præsterne i Garding i landskabet Ejdersted og en borger i byen. Sagen kom til at involvere såvel den kirkelige som den verdslige myndighed.

Der findes 14 dokumenter i en udgivet brevsamling tilhørende provst Johannes Pistorius, der ridser sagen op.² Denne brevsamling findes i original på Det Kongelige Bibliotek i København, men er udgivet og oversat af A. Andersen for Historisk Samfund for Sønderjylland i 1971. Samlingen består af ca. 400 breve, fortrinsvis på latin. De er skrevet i perioden fra 1541-1614. De sidste par breve omtaler kun Johannes Pisto-

Hertugdømmet Slesvig omkring 1650. Byen Garding findes midt på halvøen og Landskabet Ejdersted, til venstre for kortets midte. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

kirkerne i Danmark og Slesvig efter et luthersk mønster. I ordinanserne blev udøvelsen af den lutherske kristendom lagt i officielle rammer.⁵ Landsherren var nu kirkefyrste, og han havde det øverste ansvar for folkets tro. Kirkeordinanserne blev i de følgende århundreder løbende suppleret af forordninger og lovttekster, der uddybede reglerne for religionens udøvelse.

I kirkeordinansen af 1542 blev det således også beskrevet, at personer der begik incest eller andre offentlige synder, samt alle der forbrød sig mod gudstjenesten eller spottede og foragtede den og nadveren, begik æresbrud eller gjorde sig skyldig i andre grove laster. Først efter det offentlige skriftemål kunne de igen få adgang til nadveren efter den klassiske devise: "Til den åbenbare synd hører også den åbenbare absolution. Hvad der er sket i hemmelighed skal også gives en hemmelig absolution."⁶ Det offentlige skriftemål skulle finde sted efter præstens prædiken, når højmesse var forbi, men mens menigheden endnu var til stede.⁷

Nadveren var et helligt sakramente, hvor man modtog Jesu kød og blod, fik en forsmag på Guds nåde og blev et medlem af det kristne fællesskab. Hvis man modtog nadveren med et urent hjerte risikerede man at blive fortabt. Herudover risikerede præsten, hvis han tillod en uværdig person at modtage nadveren, også sin egen fortabelse sammen med hele menighedens fortabelse.⁸ Det var dermed ikke uvæsentligt, at kirke-disciplinen fandtes. Hensigten med kirkeboden var, at den skulle opbygge en god moral hos den pågældende synder og hos menigheds-medlemmerne, som var vidne til handlingen. Det var især brud på det sjette bud – Du må ikke bryde ægteskabet – der blev takseret til offentlig kirkebod, hvor synderen skulle angre sin handling, modtage præstens formaning og til sidst absolution, hvilket vil sige en kirkelig tilgivelse.

Selve den kirkelige handling bestod i, at præsten først prædikede for synderen. Dette skete foran hele menigheden med synderen stående på gulvet. Derpå skulle præsten spørge synderen, om denne bekendte sine synder. Synderen skulle herefter vende sig mod menigheden og bede om forladelse for den begåede handling. Næste ritual var, at synderen lagde sig på knæ for præsten, som på synderens vegne også bad menigheden om forladelse. Til slut gav præsten endnu en formaning og med håndspålæggelse absolution, hvorefter synderen atter var velkommen ved Herrens bord. Det offentlige skriftemål var ikke blot en religiøs og moralsk opbyggelig handling, men også en begivenhed, der har kunnet interessere og samle sognets medlemmer, som sikkert har været

modtagelige for den lokale sladder. Her så lokalsamfundet de dårlige samvittigheder stillet offentligt til skue inde i kirkerummet.⁹ Det er ikke vanskeligt at forestille sig folks snakken efterfølgende.

Det offentlige skriftemål i lokale forhold

Det offentlige skriftemål opstod ikke med reformationen, men blev også praktiseret i middelalderens kirke. Den blev så videreført af reformationens kirkeordinanser. Kirkens sanktionsapparat fungerede ved siden af den verdslige øvrigheds retshåndhævelse. Der var således ikke tale om, at en kirkelig afstraffelse kunne afværge en verdslig afstraffelse. Kirketugten fungerede ideelt set uafhængigt af det verdslige retssystem. Man kunne ikke blive fritaget for kirketugten blot ved at underkaste sig en verdslig afgørelse. I forbindelse med en religiøs synd, såsom lejemål, altså samleje uden for ægteskab, var der også et verdsligt retsopgør med en fastsat straf, eventuelt i form af en bøde.¹⁰

Første halvdel af 1600-tallet blev præget af ortodoksien, hvor stat og kirke søgte at disciplinere befolkningen gennem forordninger til at blive gode, fromme og lydige lutheranere – og dermed gode og lydige undersåtter. Fyrstens bevæggrunde for at søge en disciplinering af sine undersåtter var todelt. Dels så fyrsten sig selv som en kristen fyrste, der havde et ansvar over for Gud for forholdene i sit rige, dels krævede skatteopkrævningen og soldaterudskrivningen en lydige befolkning.¹¹ Dermed har der i Danmark også ofte været et stort fokus på kirkepolitikken, konfessionaliseringen og kirketugten som noget fyrsten og Kirken brugte, så at sige, oppefra og ned. Når fokus ændres til at se på helt lokale forhold i Danmark i 1600-tallet ses et billede af en fremvoksende statsmagt, som satte sig igennem på undersåtternes bekostning. Statens magt var dog begrænset, specielt i udkantsområderne.¹²

I Sverige kan man desuden se, at de svenske bønder i 1600-tallet havde en levende religiøsitet og var meget deltagende i religionen. Bøndernes form for religiøsitet stemte dog ikke altid overens med den religiøsitet, som kirken og fyrsten gerne så udlevet. Der var en kløft mellem elite- og folkereligion, men samtidig mødtes de to også på visse punkter. Der var en del af kirketugten, som almuen faktisk bakkede op om, samt andre dele som befolkningen stod uforstående overfor.¹³ Bønderne i Sverige beklagede sig således ofte. Eksempelvis var det ikke usædvanligt, at bønderne kom og gik under gudstjenesten, som det passede dem, men hvis præsten forsømte gudstjenesten, så brokkede bønderne sig højt.

Bønderne og kirkeledelsen var dog enige om især ét punkt. Kirken skulle være ren for synder, og man måtte kun modtage nadveren med et rent hjerte. Derfor hændte det i de svenske kirker, og sikkert også i de danske og slesvigske kirker, at der af og til var ballade inde i kirken. Der findes flere beskrivelser af, at folk med et "urent hjerte" på vej mod nadveren korporligt blev hevet væk fra alteret af andre sognebørn. Man måtte ikke gå til alters, hvis ikke man først havde bekendt sine synder i et skriftemål. Dette skete eksempelvis i 1657 i Tunhems kirke nordøst for Göteborg, hvor bonden Anders selv tog affære. Den fjerde juledag 1657 ville en unavngiven bonde gå til nadveren under gudstjenesten, men Anders klemte sig frem mellem menneskerne, da han så det. Anders kom frem til bonden og standsede ham med en besked om, at han skulle afstå fra nadveren denne gang. Dette skabte en del tumult, og præsten blandede sig. Bonden bedyrede, at han ikke havde kendskab til, at han skulle have gjort Anders noget ondt, og præsten lod ham derfor modtage nadveren. Denne håndtering gjorde blot Anders mere vred og han truede derfor præsten med tæv og skældte ham godt ud. Siden rejste præsten sagen ved Skara Domkirke, hvor det kom frem, at Anders beskyldte den unavngivne bonde for at have været utro og have bedraget sin hustru.¹⁴ Det var derfor Anders' pligt at bremse modparten i at modtage nadveren, når der var en uafklaret sag.

Desværre for Anders var han alene i lige netop denne sag, men 1500- og 1600-tallets befolkning ville ikke finde sig i, at alle synder gik ustraffet forbi. De skulle afsluttes rigtigt, inden nadveren kunne modtages. Dette sørgede det offentlige skriftemål blandt andet for. Den lokale forankring i konfessionaliseringen kunne også ses i hertugdømmet Slesvig, nærmere bestemt i hertug Hans den Ældres del af hertugdømmet, i anden halvdel af 1500-tallet, hvor undersåtterne spillede en aktiv rolle i konfessionaliseringen. Dette er blandt andet synligt i de politi- og luksusforordninger, der blev udstedt og rettet mod at opretholde "god politi" og orden. Dette var tilfældet både med forordninger til Nordstrand og Haderslev. Formuleringerne af luksusforordningerne blev skrevet lokalt og siden ophøjet af hertugen.¹⁵

Et lidt senere eksempel på en kirketugtssag fra kongeriget Danmark kan også fremhæves. Her forsøgte en person også at slippe for at modtage det offentlige skriftemål. Denne sag fandt sted i Hald sogn i starten af 1700-tallet. I Hald kirke lyste præsten Caspar Pedersen Lindenfeldt i 1701 karlen Jens Jensen Bach i band. "Den grove og forargelige synder" havde da ikke været til alters i mere end to år. Præsten havde el-

lers givet karlen flere påbud om at modtage et offentligt skriftemål og efterfølgende modtage nadveren, men uden held. Det var en alvorlig sag at blive lyst i band. Den bandlyste blev udelukket fra det kristne fællesskab, og han kunne eksempelvis ikke begraves på kirkegården. Hvis man havde været bandlyst i mere end et år skulle den verdslige øvrighed endda sørge for, at synderen blev landsforvist.¹⁶ Jens Jensen Bachs forbrydelse bestod i, at han ikke havde været til alters i flere år. Det var ifølge Danske Lov fra 1683 endeligt blevet præciseret, hvor ofte alle skulle modtage alterets sakramente. Mindst én gang om året skulle man modtage nadveren. Straffen for overtrædelse af dette påbud var et offentligt skriftemål. Ifølge præsten hr. Caspars udlægning af sagen, var karlen modvillig og udviste foragt, når han blev påbudt nadvergangen af præsten. Jens Jensen Bach havde dog forståeligt nok en anden udlægning. Han hævdede, at der forelå en konkret konflikt mellem præsten og karlen, hvor hr. Caspar både havde ydmyget og generet ham i en sådan grad, at Jens til sidst valgte at holde sig væk fra kirken. Konflikten havde både omhandlet uenighed omkring tiendebetaling og optøjer i forbindelse med katekismeundervisningen.

I en kirkelig optik var det dog irrelevant, om der kunne være en personlig grund til udeblivelse fra nadveren. Det var hele samfundet og fællesskabet, der kunne blive udsat for Guds vrede, når én udeblev. Det var dog yderst sjældent, at disse sager kom så vidt. Ofte kunne man med trusler om bandlysning lokke de fleste mennesker tilbage i fællesskabet.¹⁷

Jens Jensen Bach blev som nævnt lyst i band i 1701, men sagen endte ikke hermed. Jens indstævnedes præsten for Højesteret på grund af uretrettiget brug af kirkens band, og en retslig sag blev indledt. Hele sagen var temmelig omskiftelig. Under sagen skiftede Jens mening og lovede at stille til offentligt skriftemål i Hald kirke, men skiftede igen mening da dagen for dette kom, hvorpå han igen nægtede at skrifte for hr. Caspar offentligt inde i Hald kirke. Derfor blev der halvandet år efter bandlysningen afsagt en dom om landsforvisning af Jens Jensen Bach. Dette skridt fik endelig karlen til at besinde sig, og han lovede at modtage det offentlige skriftemål i Hald kirke. Dette fandt sted i december 1702.

Det var en lang proces, der inddrog mange instanser. I modsætning til sagen fra Garding lykkedes det ikke for Jens Jensen Bach at finde verdslig støtte i sin kamp mod gejstligheden. Han forsøgte sig ellers med et brev til kong Frederik 4., men kongen sendte blot brevet videre til biskop Braem i Aarhus, der naturligt nok støttede præsten i Hald.¹⁸ Her ca. hundrede år efter sagen i Garding var kirketugten omkring år

1700 fortsat en fælles sag for gejstligheden og kirkefyrsten, og i dette tilfælde var der enighed mellem dem. Der var lokalt en interesse i at opretholde den almindelige orden, moral og kristelige vandel. Hertugen disponerede ikke over et statsligt apparat i 1500-tallet, der kunne gennemtrumfe beslutninger på lokalt niveau. Det centrale indhold i de fyrstelige forordninger måtte have lokal opbakning.¹⁹

Denne opbakning kunne kirkefyrsten finde hos befolkningen i sager vedrørende forbrydelser, der krævede et offentligt skriftemål. Kirken blev betragtet som et helligt rum, og den skulle derfor være ren for synder. Man respekterede kirkefreden og kirken skulle være spirituel ren – man måtte ikke modtage nadveren med et urent hjerte.²⁰ Det offentlige skriftemål i 1600-tallet, og den kirkelige disciplin i det hele taget, skal ses i forhold til en samlet kirkepolitik, der inddrog både de gejstlige ledere og den verdslige kirkefyrste, hertugen i Slesvig. Denne sag fra Garding er ikke unik i sig selv, der kendes allerede til andre kirketugtsager.²¹ Sagen fra Garding er dog særlig, da den foregår meget tidligt i den periode, der er kendt som konfessionaliseringen, og den er særlig da den foregår i hertugdømmet Slesvig. De andre kendte sager finder gerne sted efter Christian 4.s kirke-disciplineringsforordning fra 1629 og i kongeriget. Derfor er det meget interessant at se på forløbet i 1602 i Garding. Lad os dog først lige få præsenteret sagens hovedpersoner.

Hovedpersoner i sagen

På den ene side står gejstligheden, som består af de to præster fra Garding, Peter Aurifaber (Goldschmidt) og Sebastian Meier. Herudover har vi provsten Johannes Pistorius (Becker) og generalprovst Jacob Fabricius den Ældre.

Begge præster fra Garding var i 1602 ældre herrer. Peter Aurifaber (Goldschmidt) blev født i Husum og tiltrådte sit første præsteembede i Keitum allerede i 1542. I 1555 rejste han til Schwesing inden han i 1570 tiltrådte som præst i Garding. Dette embede holdt han til sin død i 1605. Sebastian Meier blev født i Strauszberg i Mark Brandenburg og studerede i Wittenberg. Han kom til Garding i 1573 som skolelærer, og blev i 1576 udnævnt til diakon ved kirken. Denne stilling holdt han også til sin død i 1613.²²

Johannes Pistorius (Becker) blev født i 1528, ligeledes i Husum. Han studerede i både Lüneburg og København og opholdt sig desuden i Wittenberg. Han var inspireret og præget af reformatoren Philip Me-

lanchton. I 1557 tiltrådte han præsteembedet i Tetenbüll og i 1584 blev han udnævnt til provst for landskabet Ejdersted. Han døde i 1605.²³

Jacob Fabricius den Ældre blev født i Tønder i 1560. Han studerede ved universiteterne i Wittenberg, Helmstedt og Rostock. I 1586 blev han diakon i Tønder. Tre år senere blev han i 1589 hentet til Gottorp Slot af hertug Adolf som hofpræst og provst over Gottorp provsti. Johannes Pistorius (Becker) var blevet tilbudt embedet først, men afslog med henvisning til sin høje alder, hvorefter han foreslog Fabricius i stedet. I år 1600 blev Jacob Fabricius den Ældre udnævnt til generalprovst i hertugdømmet. Han grundlagde på det nærmeste et præstedynasti, da alle seks overlevende sønner selv blev præster. Den ældste søn hed også Jacob Fabricius og blev derfor kaldt den Yngre. Han efterfulgte faderen som generalprovst og generalsuperintendent, som embedet efterhånden kom til at hedde.²⁴

På den anden side har vi borgeren fra Garding, Peter Thomsen, og hertug Johan Adolf. Peter Thomsen er stort set ukendt, det er dog ikke så væsentligt i denne sammenhæng. På trods af at han er omdrejningspunktet for sagen, spiller han ikke den store rolle. Vigtigt er det dog, at han havde visse kontakter til hoffet på Gottorp Slot, måske endda direkte til hertugen. Havde det ikke været for disse ukendte kontakter havde sagen formentligt aldrig udviklet sig som den gjorde.

Hertug Johan Adolf blev født i 1575 som den tredje søn af hertug Adolf af Gottorp. De to ældre brødre døde imidlertid hurtigt efter faderen, hvorefter Johan Adolf arvede hertugtitlen og hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorp. Johan Adolf var en anden type hertug end sin far, hertug Adolf. Denne havde været en krigerisk og håndfast type, mens hertug Johan Adolf var mere civilist, der arbejdede med udbygning af hertugdømmets administration og interesserede sig for kunst, kultur og kirkelige anliggender. Hertug Johan Adolf giftede sig med Augusta, der var søster til kong Christian 4., og herefter udviklede hoffet på Gottorp Slot sig næsten til et kongeligt niveau. I 1597 blev der eksempelvis dagligt bispist 433 mand på slottet.²⁵ Hertug Johan Adolf var teologisk set, som det fremgår, ikke enig med hverken den danske konge eller det meste af sit hertugdømme. Han havde et calvinistisk syn på kristendommen. Dette præg fik han gennem sin opdragelse ved hoffet i Hessen. Her blev han også påvirket af de politiske idealer, der var fremme i Hessen. Disse fremelskede styrkelsen af både arveretten og fyrstemagten. I Johan Adolfs tid som hertug af Gottorp gik han efter at styrke magtens centralisation.²⁶

Gottorp Slot, ca. 1584. Slottet var hovedsæde for hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorp, hvor Johan Adolf regerede 1590-1616. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Sagen fra Garding

Kirketugtssagen fra Garding kendes som nævnt gennem en brevsamling fra provsten Johannes Pistorius (Becker). Ud fra samlingen er det muligt at stykke en handlingsforløb sammen for kirketugtssagen. Peter Thomsen var således blevet beskyldt for hor, og dette krævede ifølge kirkeordinansen en kirkebod i form af et offentligt skriftemål. Gardings præster krævede, at Peter Thomsen skulle stille sig inde i kirken foran menigheden og bede om tilgivelse. Frygten for at blive stillet til skue for offentlighedens fordømmelse fik Peter Thomsen til at nægte at stå til offentligt skrifte. Derfor sendte han et bønsskrift til hertug Johan Adolf på Gottorp Slot. Peter Thomsen klagede til hertugen over, at præsterne i Garding nægtede at tage Peter Thomsen, hustruen og børnene til alters fordi løvsagte kvinder beskyldte ham for hor. Præsterne krævede til gengæld, at Peter Thomsen skulle stå til offentlig bod. Dette ønskede Peter Thomsen bestemt ikke. For det første havde han allerede forliget sig med hertugen, hvilket kunne tyde på, at der muligvis var noget om snakken fra de løvsagte kvinder. For det andet ønskede Peter Thomsen ikke, at han og familien skulle hænges offentligt ud af sognepræsten. Dette ville medføre en stor skam for ham i samfundet, hvor den lokale

sladder vel kunne blive ondsindet. Derfor bad han hertugen om at pålægge provsten og præsterne i Garding at lade Peter Thomsen gå til alters uden offentlig bod.²⁷

Peter Thomsen havde formentligt gode kontakter. Det lykkedes således for ham, at få hertug Johan Adolf over på sin side. Fornemme folk talte Peter Thomsens sag, og hertugen besluttede derfor, at Peter Thomsen ikke behøvede stå til offentligt skriftemål. Det var ganske vist imod kirkelovgivningen, men ikke desto mindre valgte hertug Johan Adolf at sende et brev til den aldrende provst i Ejdersted, Johannes Pistorius (Becker), den 31. maj 1602. I dette brev skrev hertugen, at han

Koret i Garding kirke. Foto: Karsten M. Sørensen.

ikke ville fravige det, som han på fornemme folks forbøn havde tilsagt Peter Thomsen. Derfor befalede Johan Adolf provsten, at Peter Thomsen ikke skulle pålægges et offentligt skriftemål. Ydermere skulle provsten pålægge præsterne i Garding at lade Peter Thomsen komme til Herrens bord.²⁸

Peter Thomsen var således i en situation, hvor han havde gode venner ved hoffet på Gottorp Slot. Sagen om hor synes at være helt afklaret med hertugen, og nu skulle præsterne blot makke ret. Provst Johannes Pistorius (Becker) reagerede naturligvis på denne hertugelige befaling, som han i første omgang adlød. Af det tredje dokument i brevsamlingen fremgår det, at Pistorius den 8. juni 1602 var i Garding, hvor han formanede præsterne om at rette sig efter hertugens befaling.

De to præster i Garding, hovedpræsten Peter Aurifaber (Goldschmidt) og kapellanen Sebastian Meier udbad sig dog otte dages betænkningstid. De var ikke tilfredse med, at hertugen på denne vis ville fravige kirkelovgivningen. Inden for de otte dages betænkningstid blev Sebastian Meier sendt til Husum, hvor han mødtes med hertugdømmets generalprovst, Jacob Fabricius den Ældre, for at drøfte sagen. En generalprovst var at regne som en biskop i hertugdømmet Slesvig-Holsten-Gottorps område. I mellemtiden anede Peter Thomsen uråd, og han kontaktede derfor, inden præsternes otte dages betænkningstid var udløbet, hoffet ved Gottorp Slot igen. Peter Thomsen havde ikke i sinde at lade præsterne få en fordel i sagen, og endnu engang lykkedes det for ham at få et nyt mandat fra hertugens hånd.²⁹

På dette tidspunkt fornemmer man, at sagen er ved at ændre karakter fra at være en lokal teologisk sag til at blive en politisk og principiel sag. Den 13. juni 1602 sendte Garding-præsten Peter Aurifaber (Goldschmidt) et brev til provst Johannes Pistorius (Becker). Det fremgår af brevet, at kapellanen Sebastian Meier var vendt tilbage fra mødet i Husum med generalprovst Fabricius. Jacob Fabricius den Ældre kendte på dette tidspunkt ikke selv til hverken sagen eller til hertugens dispensation og overbærenhed. Fabricius gav dog udtryk for, at hvis han var blevet spurgt til råds af hertugen ville han have modsat sig et så ugudeligt menneskes forehavende. Fabricius rådede derfor Garding-præsterne til at indsende et bønsskrift og et skriftligt forsvar via provsten. Hertil lovede Fabricius at yde bistand, hvis hertugen afkrævede ham sin mening om sagen.³⁰

Det står efterhånden klart, at der ikke er enighed omkring håndteringen af denne sag mellem gejstligheden og hertugen af Gottorp som kir-

kens øverst ansvarlige. Præsterne i Garding fulgte Jacob Fabricius den Ældres råd, og den 15. juni 1602 sendte de deres bønsskrift og forsvar. Skriftet blev stilet til ministeriet på Gottorp. Præsterne tog fat på mange sider af sagen, hvor det klart fremgik, at de betragtede Peter Thomsen som en ugudelig person, hvis sjæl var i fare. Først og fremmest undrede præsterne sig over, hvorfor Peter Thomsen falskt beskyldte dem for ikke at ville lade ham komme til alteret. Intet kunne, ifølge præsterne, være mere forkert, og det var Peter Thomsen udmærket klar over. Præsterne skrev, at de både i almindelighed, fra prædikestolen og skriftligt påtalte Peter Thomsens ryggesløse levned i indland og udland, og de formanede ham til bod og bedring. Ved de sidste visitatser nævnte præsterne ham ved navn som en foragter af Guds ord og sakramenterne. I de 16 år han havde boet i Garding, var han kun kommet til alters én gang, og siden da var han i det hele taget kun sjældent eller næsten aldrig kommet i kirken. Præsterne ville derfor ikke gøre sig medskyldige i Peter Thomsens synd ved at give ham en privat eller offentlig absolution og derefter give ham nadveren, da han hverken ville erkende eller bekende sin synd. Peter Thomsen fremviste ingen spor af sand bodfærdighed eller omvendelse. De to præster påberåbte sig derfor den hellige bibel og landets kirkeordning, og de bad hertugen om at ændre sin hidtidige holdning og erklære præsterne for at være uden skyld. Det ville skade deres personlige samvittighed, hvis de tog manden til alters uden offentlig bod.³¹

Dette bønsskrift og forsvar er naturligvis en ensidig vinkel på sagen. Peter Thomsen bliver stillet i et meget dårligt lys som ugudelig. I fald dette er et sandt billede af borgeren fra Garding, er det forståeligt, hvorfor præsterne ikke vil lade ham komme til alters. Der kan dog også stilles kritiske spørgsmål til dette forsvarsskrift, for det fremgår også, at Peter Thomsen muligvis mere eller mindre retfærdigt kan have følt sig forfulgt af præsterne, som ved flere lejligheder har udpeget ham ved navns nævnelser. Dette er sket både fra prædikestolen og skriftligt samt i forbindelse med provstens visitatser. Baseret på dette er det vel forståeligt, hvorfor Peter Thomsen ikke har haft lyst til at lade præsterne give ham et offentligt skriftemål. Ikke desto mindre var lovgivningen omkring dette som nævnt helt klar i kirkeordinansen. Præsterne havde retten på deres side, da de krævede en kirkebod via et offentligt skriftemål for Peter Thomsen, inden han kunne modtage nadveren ved alteret.

Desværre for præsterne kunne andre forhold være udslagsgivende for sagens gang. Den 17. juni 1602 udsendte hertug Johan Adolf sit nye

mandat til provst Johannes Pistorius (Becker) på foranledning af Peter Thomsen. Hertugen var vred over sagens gang. Han ville ikke finde sig i ulydighed og påbød på ny præsterne at lade Peter Thomsen komme uhindret til nadveren. Denne gang skete det under trussel om straf og unåde, hvis befalingen ikke blev lystret.³²

Denne trussel om en hertugelig straf og unåde skræmte øjensynligt de to præster i Garding. Fem dage efter, den 22. juni 1602, var provsten, Johannes Pistorius (Becker) igen i Husum, hvor han talte med generalprovst Jacob Fabricius den Ældre. Pistorius kunne nu meddele, at præsterne på grund af hertugens trusselsbrev og dette ugudelige og voldsomme menneskes uforskammethed havde ladet sig overtale til at give ham nadveren uden forudgående offentlig bod.³³ Dermed burde sagen være forbi. Præsterne i Garding havde bukket under for den her-

*Generalprovst Jacob Fabricius den Ældre.
Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.*

tugelige vilje og ladet en offentligt beskyldt forbryder af det sjette bud omgå kirkeordinansen. Det sidste ord var dog hverken sagt eller skrevet i sagen.

Generalprovsten Jacob Fabricius den Ældre overtog herefter sagen, der havde udviklet sig i en rigtig kedelig retning for gejstligheden. Fabricius gik derfor selv til hertugen for at få denne sag afsluttet korrekt. Generalprovsten må have været stærkt overbevisende over for hertugen. Efterfølgende udsendte Johan Adolf to nye skrivelser, der skulle oplæses for hele menigheden fra prædikestolen, dateret den 24. juni 1602. Hertug Johan Adolf bekendtgjorde, at Peter Thomsen skulle være fritaget for det offentlige skriftemål, men at dette var et særligt tilfælde, som ikke skulle indbyde til en tilsidesættelse af disciplinen i kirken. Fra prædikestolen fik borgerne i Garding således hertugens ord fra præsten Peter Aurifabers (Goldschmidt) mund. I erklæringen fra hertugen erkendte han, at det i sognet var velkendt, at en af sognets indbyggere, Peter Thomsen, havde forbrudt sig over for Gud og den kristelige menighed med en offentlig synd. Dermed var han skyldig over for både dette hertugdømmes kirkeordning og denne kirke, hvilket krævede et offentligt skriftemål for at forsone sig med Gud og menighed. Nu lå landet imidlertid således, at Peter Thomsen havde gjort sig fortjent til den hertugelige nåde, og hertugen havde derfor givet tilladelse til altergang uden skriftemål, hvilket hertugen flere gange havde påbudt præsterne.

Peter Aurifaber (Goldschmidt) var formentligt godt tilfreds med, at han her kunne oplæse hertugens ord om, at det ikke var præsternes beslutning, men hertugens. Yderligere oplæste han, at dette var et særligt tilfælde, som ikke skulle efterfølges af andre. Hertugen afsluttede sin erklæring med håbet: "Den barmhjertige Gud give dette vort sognebarn og os alle et bodfærdigt hjerte, sand tro og en retskaffen forbedring af vort levned for Kristi skyld. Amen."³⁴

Erklæringen fra hertug Johan Adolf skulle præsten således læse op for menigheden i Garding kirke fra prædikestolen. Den var vel nærmest et forsvar for præsterne. Skriftet pointerede, at ingen skulle mene, at præsterne selv ordnede det således, eller understå sig med at følge Peter Thomsens eksempel. Dette dokument fik Jacob Fabricius den Ældre hertugen til at udsende af to vigtige grunde. For det første var det vigtigt, at menigheden forstod, hvorledes det ikke var præsternes egen beslutning, at Peter Thomsen blev fritaget for den offentlige kirkebod og skriftemål, men at det derimod var en særlig beslutning, som her-

tugen havde truffet. Det andet formål var afledt af det første. Det var yderst vigtigt at pointere, at der her var tale om en enlig svale. Disse sager skulle ikke gentage sig. Hvis dette ikke blev gjort helt klart, var der en reel risiko for, at kirkedisciplinen mistede sin grobund i samfundet, og det var hverken hertug Johan Adolf eller generalprovst Jacob Fabricius den Ældre interesseret i. Dette kunne i yderste konsekvens skabe kaos, hvis befolkningen fik ind i hovedet, at de kunne opføre sig som de ville.

Det sidste dokument i kirketugtssagen er en skrivelse fra Gardingpræsten Peter Aurifaber (Goldschmidt), der den 30. juni 1602 anmoder provsten Johannes Pistorius (Becker) om at sende hertugens strenge skrivelse mod præsterne for at kunne imødegå beskyldninger om rådvildhed, mangel på fasthed, karakterløshed og ubesindighed fra andre præster.³⁵ Sagen har med andre ord stillet Peter Aurifaber (Goldschmidt) og Sebastian Meier i et dårligt lys i andre gejstliges øjne, hvilket de naturligt nok gerne vil kunne forsvare sig mod ved at fremvise den hertugelige ordre. Det må da også siges at have været en uheldig sag for gejstligheden i Garding, hvor en velkendt synder vandt en kirkelig sag over den lokale gejstlighed ved at inddrage den verdslige øvrighed. Det er dog også en sag, der viser en række ting omkring et emne, der muligvis er noget mere kompliceret end ved første øjesyn, konfessionaliseringens kirkedisciplin. For at forstå dette må vi se på, hvilke impulser det var, der prægede 1500- og 1600-tallets kirkepolitik.

Kirkehistorien kort fra reformationen til 1650

Hertugdømmet Slesvig fik en fremskudt plads i reformationens forløb, hvilket i særlig grad skyldtes den unge hertug Christian. I 1521 overværede Christian den tyske rigsdag i Worms, hvor Luther over for den tyske kejser nægtede at tilbagekalde sin religiøse opfattelse. I 1525 fik hertug Christian af sin far, Frederik 1., konge af Danmark og hertug af Slesvig og Holsten, overladt Haderslev amt og Tørring len til underhold. Hertug Christian påbegyndte her sin reformation, der kulminerede i 1528, hvor han med de såkaldte Haderslev-artikler fik alle præster til at aflægge en ny luthersk embedsed til sig som fyrste i spidsen for en luthersk fyrstekirke.³⁶

Selve reformationen blev dog først officielt gennemført i kongeriget efter store politiske stridigheder og borgerkrigen Grevens Fejde, hvor hertug Christian vandt sig den danske kongetrone i 1536. Følgerne

blev blandt andet, at den middelalderlige kirke blev omdannet til en luthersk fyrstekirke. Fremover var det fyrsten, der var kirkens overhoved, og det var i sidste instans fyrstens ansvar, at befolkningen modtog den rette gudstjeneste. Fyrsten havde ansvaret for gejstligheden og folkets tro.³⁷

Grevens Fejdes sejrherre, Christian 3. lod i 1537 udarbejde en kirkeordinans i sin lutherske højborg Haderslev. Meningen var, at den skulle gælde for alle hans riger og lande – herunder selvsagt hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Det slesvig-holstenske ridderskab modsatte sig imidlertid dette, og i Slesvig blev den katolske biskop Gottschalk Ahlefeldt siddende på sin bispestol på trods af krigens udfald, dog med begrænsede beføjelser. I 1539 blev 1537-ordinansen revideret for Danmark, men således ikke for hertugdømmerne.

Først efter biskop Ahlefeldts død i 1541 kunne Christian 3. indsætte en protestantisk biskop i Slesvig, der fik til opgave at udforme den slesvig-holstenske kirkeordinans i samarbejde med reformatoren Johan Bugenhagen. Resultatet forelå i 1542.³⁸ Kirkeordinanserne udstak retningslinjerne for udøvelsen af den lutherske tro. Disse blev løbende suppleret af forskellige tilføjelser i de følgende århundreder.

I denne tidlige periode med lutheranismen var der flere udlægninger, der kom til at præge samfundet. Ortodoksien dominerede således fra slutningen af 1500-tallet til engang i anden halvdel af 1600-tallet. Baggrunden var fremkomsten af en voksende statslig centralmagt, der blandt andet byggede på den opfattelse, at rigets velfærd afhang af folkets gudsfrygt og moral. Det gjaldt om at sikre rettroenhed i stat og kirke. Folk og rige skulle gøres til én kristen menighed gennem disciplineringsforordninger og kirketugt således, at riget ikke påkaldte sig Guds straf.³⁹ Det var ikke tilfældigt, at kong Christian 4.'s valgsprog var "Regna Firmat Pietas" (Fromhed styrker rigerne).

Ortodoksien blev præget af et væld af offentlige forordninger, der opsatte rammer og retningslinjer for kirkelivet under statsmagtens opsyn og kontrol. Kirkebøgerne tjente blandt andet som et middel for gejstligheden til at holde et opsyn med menighederne. Dette skal ses i sammenhæng med den teologiske udlægning af Luthers lære i første halvdel af 1600-årene. Dybt forankret i denne tids stats- og kristendomsopfattelse lå det, at rigets velfærd afhang af folkets gudsfrygt og moral.⁴⁰ Derfor var det vigtigt at sikre, at menighederne førte et gudfrygtigt liv, mens synd skulle straffes inden Guds vrede blev vakt. Dette var baggrunden for den store mængde af forordninger, smålove og anvisninger som

blev udsendt i 1500-tallet og første halvdel af 1600-tallet for at regulere den religiøse kirkebrug omkring blandt andet dåben, vielsen, nadveren og det åbenbare skriftemål.

Der var tale om en opdragelse af befolkningen til at blive gode kristne borgere – og dermed gode lydige undersåtter. Befolkningen skulle deltage i de religiøse ceremonier, og præsten skulle holde opsyn med dette. Efterhånden fik kirkeværgerne og præstens særlige medhjælpere også pligt til at meddele det til præsten, hvis de erfarede, at personer i sognet førte et syndigt liv. Herefter havde både præst og værge pligt til at rette op på det syndige liv. Lykkedes det ikke skulle de bringe sagen videre til provsten, og i sidste instans til den civile øvrighed.

Dette er den centrale del af konfessionaliseringstanken, når vi bevæger os ind i selve kirkerummet – øvrighedens opdragelse af befolkningen. I en ortodoks tankegang var denne opdragelse nødvendig, hvis staten skulle fungere. Dette var baggrunden for et stort antal forordninger i løbet af 1600-tallet vedrørende befolkningens vaner i forbindelse med gudstjenesten. Det blev gentagne gange indskærpet, at man ikke måtte nyde øl, vin eller brændevin om søndagen inden og under gudstjenesten.

Sagen fra Garding fandt sted meget tidligt i denne periode. Slesvig var på dette tidspunkt ikke et ensartet kirkeligt område, hvilket skyldtes hertugdømmets verdslige opdeling med flere hertuger. De to regerende hertuger var den danske konge og hertugen af Gottorp. I de kongelige dele var de kongerigske danske forordninger gældende, mens det gottorpske område fik et særpræg midt i ortodoksien, da hertug Johan Adolf åbnede op for en calvinistisk kirkepolitik. Hertug Johan Adolf blev præget af calvinismen under sin opdragelse hos onklen, landgreve Wilhelm 4. af Hessen. Efter sin tiltræden som hertug på Gottorp Slot medbragte hertug Johan Adolf såkaldte kryptocalvinistiske træk. Det kom blandt andet til udtryk i en strengere varetagelse af kirketugten. Der var et ønske om at komme tidens rå sæder og moralske forfald til livs. Hertugen var især efter voldsforbrydelser og forbrydelser mod det sjette bud – hor og ægteskabsbrud.⁴¹

I begyndelsen af 1600-tallet blev Johan von Wouwern ansat som gottorpsk kirkepræsident – en ny stilling, der skulle gennemføre calvinismen. I 1609 fik præsterne mundkurv på gennem udstedelsen af en forordning, hvori præsterne blev forbudt at nævne navne eller fordømme og skælde ud på personer fra prædikestolene. Calvinismen blev dog hovedsageligt et fænomen ved hoffet på Gottorp Slot, da der i befolkningen var en væsentlig modstand mod en ændring af den traditionelle

kirkeordning.⁴² Efter hertugens død i 1616 blev den ældre kirkepolitik genoprettet i de gottorpske dele, om end ikke i så streng en grad som i kongeriget. Der rådede i stedet en vis grad af religiøs tolerance.⁴³

Med tanke på at hertug Johan Adolf havde kryptocalvinistiske træk og gik ind for en strengere varetagelse af kirketugten, er det jo noget selvmodsigende, hvordan han valgte side i kirketugtssagen fra Garding til fordel for synderen Peter Thomsen, men det kan der have været gode grunde til for en relativt ny hertug i en ombrydningstid.

Sammenhænge i kirkebodssagen fra Garding

Når kirkebodssagen fra Garding betragtes med 1600-tallets kirkepolitik i baghovedet kan det virke besynderligt, at sagen udviklede sig som den gjorde. Konfessionaliseringen taler om en fælles forbindelse mellem kirke og fyrste, der arbejdede sammen mod det samme mål. Befolkningen skulle opdrages til at være gode kristne borgere og undersåtter. Et middel til dette var at bruge kirketugten, når befolkningen overtrådte reglerne. På trods af dette udviklede denne sag sig ikke i en fælles retning for kirke og fyrste. Hertugen valgte at støtte synderen og true gejstligheden med straf, hvis de ikke lystrede. Det er tydeligt i denne sag, at personlige holdninger og formål blandt de involverede i den grad har været udslagsgivende for handlingsforløbet.

Der var allerede som udgangspunkt et modsætningsforhold mellem de gejstlige og hertugen i denne sag. Præsterne i Garding og generalprovsten tilhørte den ortodokse lutherdom, mens hertugen var præget af calvinismen. Dette misforhold burde dog ikke være årsagen til en strid i dette tilfælde. Calvinismen så anderledes på nadveren end ortodoksien, men begge havde et stort fokus på kirketugten. Hertug Johan Adolf udstedte selv flere forbud, der som nævnt skulle komme tidens rå sæder og moralske forfald til livs, herunder især voldshandlinger og ægteskabsbrud.⁴⁴ Peter Thomsen stod netop tiltalt for hor uden for ægteskabet. Sagen burde dermed være helt lige til. I Garding fandtes en borger, som var en kendt forbryder af det sjette bud. Præsterne havde gennem længere tid søgt at tale ham til rette, men uden held, og nu stod han offentligt anklaget for hor. Borgeren ønskede imidlertid at gå til alters med sin familie for at søge nadveren. Dette kunne præsterne naturligt nok ikke tillade, da det var imod kirkelovgivningen, og det kunne bringe alle til fortabelse. Kirkelovgivningen krævede først et offentligt skriftemål, hvor synderen angrede og bad om tilgivelse,

da ingen måtte modtage nadveren med et urent hjerte. Et offentligt skriftemål kunne dog være forbundet med en hel del skam i forhold til sognets menighed, hvor ens synder blev stillet offentligt til skue. Via personlige forbindelser til hoffet ved Gottorp afklarede Peter Thomsen sin sag med hertugen. Der kan vel have været tale om en tjeneste eller måske en pengeafgift til hertugen. Hvorom alting er, hertugen godtog dette og fritog i sin egenskab af kirkefyrste Peter Thomsen for at skulle stå til offentlig skrifte.

Dette gik dog imod præsternes samvittighed, og de kæmpede for deres sag. De risikerede ikke alene, at Peter Thomsen blev fortabt, de risikerede også både deres egen og deres menigheds fortabelse over for Gud. Præsternes sag stod dog ikke til at vinde. Hertugen ville under ingen omstændigheder lade nogen af sine undersåtter sætte sig op mod hans ordrer. Dette fremgår klart af den skrivelse, som skulle oplæses i kirken som afslutning på sagen. Denne sag handlede formentligt om hertugens autoritet som kirkefyrste og hertug. Sagen fandt sted på et tidspunkt, hvor hertug Johan Adolf i øvrigt kæmpede for at centralisere hertugmagten og indføre en arveret til hertugtitlen. Det sidste blev gennemført i 1608, hvorefter førstefødselsretten skulle afgøre arvefølgen i det gottorpske hertugdømme i stedet for, at det slesvig-holstenske ridderskab skulle vælge hertugen.

Det var vigtigt for både kirke og hertug, at befolkningen blev opdraget og disciplineret, men der kunne tydeligvis være undtagelser, som blev bestemt af kirkefyrsten. Herefter var det af største vigtighed, at der ikke blev sat spørgsmålstejn ved dennes beslutning. Det var dog samtidig vigtigt at understrege for befolkningen i øvrigt, at der kun var tale om et særligt tilfælde. Disciplineringen og opdragelsen fortsatte. Denne sag kan således godt ses i lyset af konfessionaliseringen, men ikke på den traditionelle måde med enighed omkring målet. Den viser også, at gejstligheden tillagde kirketugten dybe religiøse hensigter. Kirketugten var ikke blot et redskab, som staten kunne gøre brug af. Statsmagtens konsolidering handlede også om en konsolidering af fyrsten som kirkefyrste, hvor fyrstens befalinger ikke var til diskussion. I dette tilfælde vejede denne del således tungere for hertug Johan Adolf end hensynet til kirkeordinansens bestemmelser.

Hertug Johan Adolf og gejstligheden i hertugdømmet med Jacob Fabricius den Ældre i spidsen fortsatte deres stridigheder omkring teologiske spørgsmål inden for den slesvigske kirke. Stridighederne fortsatte i 1600'erne og resulterede i 1610 endelig i, at Jacob Fabricius den Ældre

blev afsat og erstattet af den calvinistiske Philip Cæsar af Hessen. Efter hertug Johan Adolfs død i 1616 blev Cæsar afsat og Jacob Fabricius den Ældre genindsat.⁴⁵ Denne sag var blot én ud af mange, der var med til at forværre forholdet mellem den kryptocalvinistiske hertug og den ortodokse generalprovst.

Afsluttende bemærkninger

Efter reformationen overtog eller inddrog fyrsten kirkens projekt, og det blev et fælles projekt om at skabe gode lydige lutherske undersåtter i fyrstens rige. En fyrste kunne imidlertid have forskellige grunde til at yde særlige privilegier i forhold til lovgivningen, som i dette tilfælde, hvor Peter Thomsen gennem en kontakt til Gottorp Slot fik lov til at slippe for en formentlig pinlig og offentlig irettesættelse af præsterne i form af et offentligt skriftemål. Præsterne brokkede sig naturligt nok over dette, da reglerne var ganske klare. Uheldigvis for præsterne var hertugen ikke til sinds at lade nogen af sine undersåtter gå imod en hertugelig ordre.

Magtpolitisk havde præsterne i Garding ikke en jordisk chance mod en kirkefyrste i en sag, der kom til at blive principiel frem for teologisk. Der er mindst tre væsentlige træk ved denne sag. For det første kunne kirkefyrsten øjensynligt fritage personer fra kirketugten. I dette tilfælde var det desuden vigtigt for hertugen at præsterne under ingen omstændigheder måtte sætte spørgsmålstejn ved hertugens autoritet og beslutninger. For det andet viser eksemplet, at gejstligheden tog kirketugten endog meget alvorligt. Dette var lige fra præsterne til provsten og generalprovsten. I sidste instans måtte gejstligheden bøje sig for kirkefyrsten, men det skete kun under trusler og siden med en vis form for oprejsning. For det tredje viser eksemplet, at man skal være sig for at se den gejstlige og den verdslige øvrighed som en fælles enhed efter reformationen, andre forhold kunne afgøre beslutningerne. Denne sag indbyder derfor til flere spørgsmål omkring forholdet mellem kirkefyrsten og gejstligheden, og den indbyder til nye og flere spørgsmål om konfessionaliseringens karakter.

KILDER OG LITTERATUR

- Alwast, Jendris: "Das landesherrliche Kirchenregiment zu Gottorf (1544-1721) i Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Band 4: Orthodoxie und Pietismus*, Neumünster 1982, s. 11-38.
- Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten: *Når det regner på præsten. En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk 1550-1750*, Aarhus 2009.
- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren. Studier i sociale processer og magtrelationer i et jysk bondesamfund i 1600-tallet*, Odense 1999.
- Arends, Otto Fr.: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten. Fra Reformationen til 1864. Bind 1-3*. København 1932-1933.
- Bach-Nielsen, Carsten: "1500-1800" i: Bach-Nielsen, Carsten & Ingesman, Per (ed.): *Kirkens historie. Bind 2*, København 2012, s. 19-381.
- Bisgaard, Lars: "Det religiøse kongefællesskab 1400-1600" i: *På sporet af staten – Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde. Den jyske historiker nr. 116*, 2007, s. 120-140.
- Christensen, Mogens: "Kirke og statsdannelse 1536-1660" i: *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde. Den jyske Historiker nr. 226*, 2007, s. 141-164.
- Corpus Constitutionum Daniæ: Forordninger, recesser og andre kongelige breve, Danmarks lovgivning vedkommende, 1558-1660*, Bind 1-6. Udgivet ved V. A. Secher af Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, København 1887-88. (CCD)
- Dansk Biografisk Leksikon* (http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon)
- Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542*. Udgivet ved Walter Göbell under medvirken af Annemarie Hübner & Hans-Joachim Ramm. Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, rk. I, bd. 34. Neumünster 1986. (SHK 1542)
- Fussing, Hans H.: "Altergangsstridigheder i Vestervig 1632" i: *Kirkehistoriske Samlinger*. Række 6, bind 3, 1939, s. 184-189.
- Fussing, Hans H.: "En kirketugtssag fra Holger Ronsenkrantz' gods" i: *Kirkehistoriske Samlinger*. Række 7, bind 1, 1952, s. 458-461.
- Gregersen, H. V.: *Slesvig og Holsten før 1830*. København 1981.
- Gregersen, H. V.: *Reformationen i Sønderjylland*. Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 63. Aabenraa 1986.
- Göbell, Walter: "Die Anfänge der Reformation in Dänemark und in den Herzogtümern Schleswig und Holstein unter Herzog und König Friedrich I" i Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Band 3: Reformation*, Neumünster 1982, s. 9-34.
- Henningsen, Lars N.: "Lutherske kirker mellem dansk og tysk. Omrids af Sønderjyllands kirkehistorie efter Reformationen" i *Sønderjyske årbøger 2004*, s. 133-170.
- Henningsen, Lars N.: "Mønsterregion i det danske monarki 1721-1814" i: Schultz Hansen, Hans, Henningsen, Lars N. & Porskrog Rasmussen, Carsten (ed.): *Sønderjyllands Historie 1 Indtil 1815*, Aabenraa 2008, s. 333-468.
- Hoffmann, Erich: "Der Sieg der Reformation in den Herzogtümern Schleswig und Holstein" i Verein für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte. Band 3: Reformation*, Neumünster 1982 s. 115-184.
- Ingesman, Per: "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv" i Knudsen, Tim (ed.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Århus 2000, s. 65-86.
- Ingesman, Per: "Fromhed styrker rigerne" i Carsten Bach-Nielsen (et. al.) (ed.): *Danmark og renæssancen 1500-1650*, København 2006, s. 130-145.
- Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644*. Udgivet ved A. Andersen. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 32. 1964.
- Jespersen, Mikkel Leth: "Kirkeorganisation og konfessionalisering mellem fyrstestat og lokalsamfund i Slesvig-Holsten-Haderslev 1544-1580" i *Kirkehistoriske Samlinger*, 2008, s. 43-83.
- Kaufmann, Thomas: *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der Zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 2006.
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirkens historie i Danmark. Pavekirke – Kongekirke – Folkekirke*. Århus 1999.
- Lausten, Martin Schwarz: *Danmarks kirkehistorie*. København 2004 (1987).
- Lotz-Heumann, Ute: "Confessionalization" i: Whitford, David M. (ed.): *Reformation and Early Modern Europe. a guide to research*. Truman State University Press 2008, s. 136-157.
- Malmstedt, Göran: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktidens Sverige*. Lund 2002.
- Petersen, Klaus & Rode, Hans-Henrik: "Kirke og stat i 1600-tallet" i *Kirkehistoriske samlinger*. 1995, s. 63-100.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: "Ét hertugdømme – mange herrer 1544-1720" i Schultz Hansen, Hans, Henningsen, Lars N. & Porskrog Rasmussen, Carsten (ed.): *Sønderjyllands Historie 1 Indtil 1815*. Aabenraa 2008, s. 187-332.
- Poulsen, Bjørn: "Hertugdømmets dannelse" i Schultz Hansen, Hans, Henningsen, Lars N. & Porskrog Rasmussen, Carsten (ed.): *Sønderjyllands Historie 1 Indtil 1815*. Aabenraa 2008, s. 41-186.
- Quattuor Centuriæ Epistolarum. Provoest Johannes Pistorius' Brevsamling 1541-1605 (1614)*. udgivet ved A. Andersen. Historisk Samfund for Sønderjylland, 1971. (Pistorius 1541-1605)
- Reinhard, Wolfgang: "Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters" i: *Zeitschrift für historische Forschung*, 10. 1983, s. 257-277.
- Reinhard, Wolfgang: "Reformation, Counter-Reformation, and the Early Modern State. A Reassessment" i *Catholic Historical Review*, 75, 1989, s. 383-404.
- Reinhard, Wolfgang: "Was ist katholische Konfessionalisierung?" i Reinhard, Wolfgang & Schilling, Heinz (ed.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte*. Gütersloh 1995, s. 419-452.
- Sabeau, David W.: *Power in the Blood. Popular Culture & village discourse in early modern Germany*. Cambridge 1987 (1984).
- Schilling, Heinz: "Confessionalization in the Empire. Religious and Societal Change in Germany between 1555 and 1620" i: Schilling, Heinz: *Religion, Political Culture and the Emergence of Early Modern Society. Essays in German and Dutch History*. Leiden, New York, Cologne, Brill 1992, s. 205-245.
- Schilling, Heinz: "Confessional Europe" i: Brady, Jr., Thomas A., Oberman, Heiko A. & Tracy, James D. (ed.): *Handbook of European History, 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation. II. Visions, Programs and Outcomes*. Leiden, New York, Cologne, Brill 1995a, s. 641-675.
- Schilling, Heinz: "Die Konfessionalisierung von Kirche, Staat und Gesellschaft. Profil, Leistung, Defizite und Perspektiven eines geschichtswissenschaftlichen Paradigmas" i: Reinhard, Wolfgang & Schilling, Heinz (ed.): *Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte, Gütersloh 1995b*, s. 1-49.
- Schmidt, Heinrich Richard: "Socialdisziplinierung? Ein Plädoyer für das Ende der Etatismus in der Konfessionalisierungsforschung" i *Historische Zeitschrift* nr. 265, 1997, s. 639-682.
- Skovgaard, Johanne: "Tidsrummet c. 1600-1660" i: Skovgaard, Johanne & Hjelholt, Holger (ed.): *Sønderjyllands historie fremstillet for det danske folk. Bind 3: Tidsrummet c. 1600- c. 1805*. Under redaktion af Vilh. La Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund, bind 3, København 1940-1942, s. 3-152.
- Sørensen, Karsten Merrald: *Det dynamiske kirkerum. Kirkerummets brug og funktion i hertugdømmet Slesvig fra Reformationen til ca. 1800*. Upubliceret ph.d.-afhandling. Aarhus Universitet 2013.
- Weitling, Günter: *Fra Ansgar til Kaftan. Sydslesvig i dansk kirkehistorie 800-1920*. Flensborg 2005.

NOTER

- 1 Jespersen 2008, s. 59.
- 2 Pistorius 1541-1605. 372 (a-o) s. 312ff.
- 3 Se eksempelvis Bisgaard 2007; Gregersen 1981; Henningsen 2004; Kaufmann 2006; Reinhard 1983, s. 263.; Reinhard 1989, s. 391ff.; Reinhard 1995, s. 426.; Schilling 1992, s. 209.; Schilling 1995a, s. 641ff.; Schilling 1995b, s. 1ff.; Schmidt 1997.
- 4 Jespersen 2008.
- 5 SHK 1542.
- 6 "Den yegen apenbar Sünde hört ock eine apentlike Absolutio. Wat auerst hemelick gescheen ys, dat schal ock hemelick Absoluert werden." SHK 1542, s. 94/95.
- 7 Reces af den 27. februar 1643 (1.2.18.), CCD., s. 178ff.
- 8 Appel & Fink-Jensen 2009, s. 74f.
- 9 Sørensen 2013, s. 112ff.
- 10 Appel 1999, s. 448f og 458ff.
- 11 Ingesman 2006, s. 130ff.; Bisgaard 2007b, s. 120ff.
- 12 Appel 1999; Jespersen 2008, s. 75.
- 13 Malmstedt 2002.
- 14 Malmstedt 2002, s. 141.
- 15 Jespersen 2008, s. 76f.
- 16 Appel & Fink-Jensen 2009, s. 235ff
- 17 Appel & Fink-Jensen 2009, s. 235ff.
- 18 Appel & Fink-Jensen 2009, s. 233ff.
- 19 Jespersen 2008, s. 81.
- 20 Sabeau 1987, s. 37ff.; Malmstedt 2002, s. 149ff.
- 21 Se blandt andet Fussing 1939, s. 184ff.; Fussing 1952, s. 458ff.; Appel 2009, s. 233ff.
- 22 Arends 1932-33. Bd. 1, s. 286.; Arends 1932-33. Bd. 2, s.75.
- 23 Dansk Biografisk Leksikon, Johannes Pistorius.
- 24 *Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617-1644*, s. VII-IX
- 25 Henningsen 2008, s. 126.
- 26 Skovgaard 1942, s. 3ff.
- 27 Pistorius 1541-1605. 372 (a), s. 314.
- 28 Pistorius 1541-1605. 372 (b), s. 314f.
- 29 Pistorius 1541-1605. 372 (c, e), s. 315f.
- 30 Pistorius 1541-1605. 372 (d), s. 315f.
- 31 Pistorius 1541-1605. 372 (g), s. 316ff.
- 32 Pistorius 1541-1605. 372 (f), s. 316.
- 33 Pistorius 1541-1605. 372 (i), s. 320.
- 34 "Idt is yw leven Christen und Carspel- lude beandt, wat mathen vor düsser tidt einer düsses Carspels inwohner mit nahmen Peter Thomsen sich mit apenbaren Sünden jegen Gott versündiget und düsse Christliche Gemeine geergert hefft, derwegen he den vermoge düsser Forstendöhme Kerckenordeninge und unser Kercken gebreuck schuldig gewesen were, dorch apenbare Bothe sich mit Gade und dieser Christlichen Gemene wedderumb tho versohnen. Dewile he overst by unserm Gnedigen Fürsten und Herrn up ingebrachten Bericht und geschene vorbede so veel erholden, dat uns tho ethliken und underscheetliken mahlen ernstlich befallen worden, ehn ahne solche apenbare Bothe thom Hochwerdigen Aventmahle thotholaten, hebben wy solchem gehorsam geleistet. Damit nu nemant manck yw edder sunst, alse hedden wy van uns sülvest solches vorgenahmen gedencken, edder ock sich düsses Exempels herna tho gebruken understehen mochte. So hebbe wy solches, wo idt hirumb bewandt, unser Christlighen Gemeine, doch mit gnedigem vorwethen und bewilligung unseres Gnedigen Fürsten und Herrn, Christlich vormelden willen. De barmhertzige Gott vorlehne düssem unserm Carspelsmanne und uns allen samptlich ein Boothferdich harte, waren Geloven und rechtschapene bethering unsers levendes umb Jesu Christi willen. Amen." Pistorius 1541-1605. 372 (m, n), s. 321f.
- 35 Pistorius 1541-1605. 372 (o), s. 322.
- 36 Göbell 1982, s. 61ff.; Gregersen 1986, s. 54ff., 118ff.
- 37 Hoffmann 1982, s. 130ff.; Poulsen 2008, s. 185f.
- 38 Poulsen 2008, s. 185.
- 39 Porskrog Rasmussen 2008, s. 268ff.
- 40 Appel 1999, s. 446ff.; Bach-Nielsen 2012, s. 259ff.
- 41 Alwast 1984, s. 11ff.
- 42 Henningsen 2004, s. 140.
- 43 Gregersen 1981, s. 294ff.; Henningsen 2004, s. 139ff.
- 44 Alwast 1984, s. 11ff.
- 45 Weitling 2005, s. 182.

Zusammenfassung

Anfang des 17. Jahrhunderts kam es in Garding bei Eiderstedt zu einem Streit zwischen dem Bürger Peter Thomsen auf der einen und den örtlichen Pfarrern auf der anderen Seite. Die Pfarrer wollten es nicht zulassen, dass Thomsen zum Abendmahl ging, weil er Ehebruch begangen hatte und sich so gegen das sechste Gebot versündigt hatte. Deshalb sollte er laut Kirchenzucht vor dem Abendmahl öffentlich beichten, wogegen er sich jedoch weigerte. Der gottorfer Herzog Johan Adolf wurde in den Streit verwickelt, er legte es den Pfarrern nahe, Thomsen zu Abendmahl gehen zu lassen. In diesem Artikel wird das Sachverhältnis untersucht mit dem Schwerpunkt auf die Machtverhältnisse zwischen Fürstentum und Kirche wenige Jahrzehnte nach Durchführung der Reformation in Dänemark und in den Herzogtümern.

Mit der Reformation übernahm der Fürst das kirchliche Projekt und es gab so gemeinsame Bestrebungen, im Reich des Fürsten gute lutherische Untertanen zu erziehen. Für den Fürsten gab es verschiedene Gründe für die Privilegien. In diesem Fall vermied Peter Thomsen die vermutlich peinliche Zurechtweisung durch die Pfarrer in Form einer öffentlichen Beichte. Die Pastoren waren damit nicht einverstanden, denn es gab auf diesem Gebiet klare Regeln. Der Herzog ließ jedoch keine seiner Untertanen gegen einen herzoglichen Befehl angehen.

Machtpolitisch hatten die Priester in Garding gegen einen Kirchenfürsten keine Chance, besonders nicht, weil es sich hier um einen Sachverhalt prinzipieller und nicht nur rein theologischer Art drehte. Bei dieser Sache gibt es mehrere bedeutende Punkte. Offensichtlich konnte der Kirchenfürst die Kirchenzucht in bestimmten Fällen aufheben. Für den Herzog war es von großer Bedeutung, dass die Priester seine Entscheidungen und seine Autorität nicht in Frage stellten. Zum zweiten zeigt dieser Fall, dass die Kirchenzucht von den Geistlichen von den Pastoren über den Probst bis hin zum Generalprobst – sehr ernst genommen wurde. Letzten Endes mussten die Geistlichen vor dem Kirchenfürst abbiegen, was aber nur unter Drohungen und später mit gewissen Entschädigungen stattfand. Zum dritten zeigt dieses Beispiel, dass die Geistlichkeit und die weltliche Obrigkeit sich nach der Reformation nicht immer einigen konnten. Hier entstehen oft Fragen über das Verhältnis zwischen Kirchenfürst und Geistlichkeit und Fragen zur Art der Konfessionalisierung.

Kisten er en typisk slesvigsk karmlågs-kiste. På kistens buede låg er der påhæftet en lige kant der, hvor låget hviler på kisten. På forsiden har den haft påmalet brudeparrets initialer, deres familiers våbenskjold og årstallet for deres bryllup. Der har været brugt en palet af kulørte farver, og kistens 3 båndbeslag er snoet som arkantusranker. Båndene skulle holde kisten samlet og beslagene på siderne kunne beskytte kisten mod slag, hvis den skulle flyttes. Det skete dog meget sjældent ikke mindst kistens vægt taget i betragtning, så beslagene var primært til pynt, og deres store antal skal ses som udtryk for, at ejeren var velhavende. Fra venstre mod højre ses først to variationer af våbenskjoldet med blomster fra Bov kro og toldsted, så våbenskjoldet med trappen tilhørende Kollundgård og endeligt våbenskjoldet fra Oldemorstof, hvor en hjort springer ud fra bag en busk. Foto: Heine Dransfeldt

De privilegerede

- fribønder, kromænd og andet godtfolk i Bov sogn.

AF LEAH PORSE RASMUSSEN

Genstande kan være ledetråde til for længst glemte historier. Med udgangspunkt i en brudekiste, der er gået i arv i generationer af privilegerede fribønder, kromænd og deres hustruer, undersøger historiker Leah Porse Rasmussen denne gruppes standsbevidsthed og identitet. Selvom de var privilegerede med kongegivne friheder, befandt de sig juridisk set i bondestanden, men de brugte tegn associeret med adelig værdighed. Således udgjorde denne gruppe i Bov sogn et socialt mellemlag i det slesvigske samfund i 1600- og 1700-tallet.

Indledning

På en gård i Kollund har der i snart 100 år stået en brudekiste, hvis skæbne er tæt forbundet med frigårdene i Bov sogn. Besøgende på gården har ikke kunnet undgå at bemærke de maledede våbenskjolde, der præger dens ydre. Disse våbenskjolde blev alle ført af privilegerede familier i Bov Sogn: familien Hinrichsen fra både Trebolsgården i Kollund og Bov kro og toldsted, familierne på Oldemorstof og familierne på Kollundgård. Selvom mange nød privilegier i Sønderjylland, var det ikke almindeligt, at der med privilegier også blev givet skjold og hjelm. Formålet med undersøgelsen er således at diskutere dette privilegerede mellemlags brug af tegn, som normalt bliver forbundet med adelig herkomst, såsom brugen af slægtsnavn, skjold og hjelm. Skal vi anse disse frigårdsbønder og andre privilegerede i Bov sogn som en sønderjysk lavadel? Hvad har det af betydning for forståelsen af denne privilegerede stand, at flere slægters våben har prydet denne kiste?

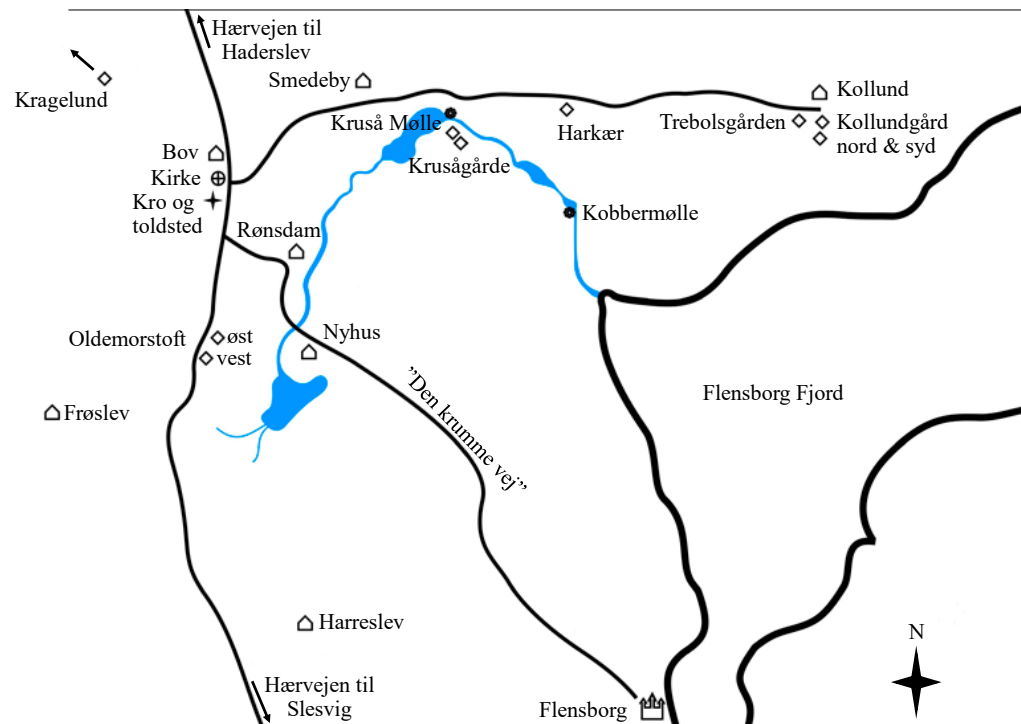
Der har i udforskningen af Sønderjyllands historie været en betydelig interesse for denne privilegerede mellemstands historie. Fribønderne, møllerne, krofolkene og færgemændene med flere omtales gerne i oversigtsværker og fremstillinger om sønderjysk historie og landbrugshistorie som noget særligt for regionen. Allerede i den store *Sønderjyllands Historie fremstillet for det Danske Folk* fra 1930erne og 40erne var Johanne Skovgaard og Holger Hjelholt inde på fænomenet. I de senere år har Bjørn Poulsen givet den privilegerede gruppe en central placering i sin afhandling om senmiddelalderens Sønderjylland. For 1500-tallets ved-

kommende har Mikkel Leth Jespersen belyst deres status og funktion i den fyrstelige forvaltning. I flerbindsværket *Det Sønderjyske Landbrugs Historie* vies fænomenet også betydelig interesse af både Bjørn Poulsen og Carsten Porskrog Rasmussen. Fribondestanden var, som det fremhæves af Carsten Porskrog Rasmussen, en stand, hvis lige ikke kendes tilsvarende i Danmark – måske med undtagelse af frimænd på Bornholm.¹ Fribønderne i Slesvig var dog en broget skare. Nogle havde forbindelse til adelige familier, mens andre fik deres status til gengæld for konkrete tjenester, de havde ydet hertugerne af Slesvig.² Frihederne var således stærkt forbundet med tillidsposter i administrationen, såsom embedet som slesvigsk herredsfoged, tolder eller *Rechensmann*³.

Derudover er det privilegerede mellemlag behandlet i en række undersøgelser af mere lokalhistorisk karakter såsom i Chr. Stenz og R.P. Sørensens bog *Bov Sogn*, Pastor E. Juhlers artikel *Frigaardene i Haderslev Herred* og Mikkel Leth Jespersen og Bjørn Poulsens bog om Oldemorstoft på reformationstiden. Denne omfattende interesse til trods er forskningen endnu ikke kommet til bunds i forståelsen af denne privilegerede gruppe personer. Der findes endnu ingen dybdegående undersøgelser for tiden efter 1600, hvor kilderne til deres virke begynder at flyde i større mængder. Denne artikel vil derfor tage afsæt i perioden fra midten af 1600-tallet til midten af 1700-tallet, hvor den omtalte brudekiste gik i arv fra generation til generation i en afgrænset gruppe af privilegerede. Gruppens oprindelse kan dog spores helt tilbage til senmiddelalderen, hvor de første slægter fik deres privilegier. Der er anvendt et alsidigt kildemateriale, hvoraf en del kan belyse de privilegeredes juridiske status, mens en anden del kan belyse deres faktiske optræden i samfundet og deres selviscenesættelse som en særlig gruppe i samfundet. Centralt står den ubrudte række af privilegiebreve fra Oldemorstoft, der endnu er i privateje og fremskaffet til dette formål. De vil blive underlagt den første kritiske undersøgelse. Endelig vil det blive diskuteret, hvilken stand disse privilegerede personer egentlig tilhørte (adel, bønder eller noget helt tredje?), når man tager det samlede billede i betragtning.

Det privilegerede mellemlag i Bov sogn

Bov sogn lå i Vis Herred i Flensborg Amt, og var således tæt forbundet med Flensborg by. Igennem Bov sogn og landsbyen Bov løb den vigtige handels- og transportrute, Hærvejen. I Bov skulle der betales told, og på Bov kro var kroværten i 1600- og 1700-tallet også tolder ("Zoll Ein-

Kort over Bov sogn, hvor de privilegerede gårde er markeret
Figur: Leah Porse Rasmussen

nehmer"⁴). Ved Bov delte Hærvejen sig i to. Hvor hovedfærdselsåren fra Nordjylland løb forbi Oldemorstoft og videre sydpå, kunne rejsende tage stikvejen, "Den krumme vej", direkte til Flensborg. Bov var således et trafikalt knudepunkt for de mange rejsende, kongen og hans embedsmænd, kreaturerne på vej til markedet – mange mennesker drog igennem området og havde brug for husly, forsyninger og foder. Der til havde kongen (der samtidig var slesvigsk hertug) brug for trofaste mænd i Slesvig, både til at inddrive skatter, til at sikre retsplejen og til at opretholde en lokal administration. Disse trofaste mænd blev i den sene middelalder benådet med hverv og privilegier, der indebar betydelig økonomisk gevinst enten i form af fyrstelig aflønning eller indkomster relateret til hvervet. Her kunne kongen for eksempel pålægge bønderne mølletvang, hvorved kongen sikrede mølleren korn at male og tage afgifter af. Kongen kunne drage nytte af, at de privilegerede ville sikre sig,

at de og deres arvinger kunne beholde denne privilegerede status ved at være trofaste over for kongen. Der var altså tale om en gensidig overenskomst mellem konge og undersåt, som begge havde fordele af. Det kan derfor ikke undre, at der i en så central egn, som Bov sogn var, gennem den sene middelalder blev opbygget en høj koncentration af personer og gårde, der var benådet med særlige friheder og privilegier. I slutningen af 1600-tallet finder vi disse privilegerede gårde: Oldemorstof og øst og vest, Kollundgård syd og nord, Harkær og Trebolsgården i Kollund, samt to halve gårde i Kruså. Dertil kom Kruså Mølle og Bov kro og toldsted. Til gruppen må vi også regne præsten i Bov samt forpagterne på den kongelige mejerigård Kragelund. Undersøgelsen her vil dog i videst mulig omfang begrænse sig til de fire familier, der er repræsenteret på kisten, hvilket vil sige til det vestlige Oldemorstof, den nordlige Kollundgård, Trebolsgården og Bov kro og toldsted.

Disse fire familier havde fået deres privilegier på forskellig vis, men overordnet set blev privilegierne givet for tjeneste til kongen eller for at varetage et hverv i den lokale administration. Kollundgård var i slutningen af 1400-tallet ejet af Jes Thomsen. Efter oprøret mod Christian I i 1472 blev herredsfogeden i Vis Herred, Lasse Jensen, straffet for sin støtte til oprørerne, mens Jes Thomsen blev belønnet for at have støttet kongen.⁵ I 1472 betalte Jes Thomsen ingen skat og han blev udnævnt til ny herredsfoged, om end der ikke fulgte skattefrihed med stillingen, da han både i 1483 og 1499 betalte skat ligesom andre bønder i Bov sogn.⁶ I 1488 benådede kong Hans ham yderligere med skjold og hjelm.⁷ For flere frigårdes vedkommende findes en forklaring på deres privilegerede status, der i 1628 blev skrevet ned af Jonas Hoyer i Flensborg. Om Jes Thomsen fortælles det, at han for sin tjeneste i krigen mod Sverige af kong Hans blev "geadelt und zur Freiheit erhoben."⁸ Kong Hans gik først i krig med Sverige mange år efter, Jes Thomsen modtog sine privilegier og sit "skjold og hjelm", men pointen var god nok: hans privilegerede status skyldtes hans troskab over for kongen. Samme sted beskrives det også, hvordan Oldemorstof fik sine privilegier. Det er en romantisk historie om jægeren fra Flensborg, Henrik Lorentzen (også kaldet Henrik Skytte eller Jæger), der efter endt tjeneste hos amtmanden i Flensborg, bad amtmanden om at få kong Hans til at give ham frihed. Derefter friede han til pigen på Oldemorstof, som han fik sammen med gården.⁹ Dog fremgår det i afskrifter af privilegiebrevet fra kong Hans, at Henrik Lorentzen den 13. januar 1484 forlenes med Oldemorstof. Det specificeredes ikke i den forlening, at den kom med

frihed, frelse eller ret til at bruge skjold og hjelm, men mod en afgift to gange årligt.¹⁰ Det fremgår dog, da sønnerne Jep og Laurens Henriksen i 1528 fik fornyet privilegiet hos Frederik I, at gården mod en afgift var fri for hovtjeneste og måtte benytte sig frit af skove, enge og vandløb omkring gården, og at de på ingen måde måtte pålægges afgifter.¹¹

Privilegierne for både Oldemorstof og Kollundgård har på tidspunktet for Jonas Hoyers nedskrivning nogle hundrede år på bagen, og deres oprindelse er måske udvisket i detaljen. I overleveringen blev det dog slået fast, at fribønderne opnåede deres nådige status i kraft af deres tjenester og troskab enten direkte til kongen eller til kongens administration. Overleveringen kunne således ikke kun understøtte administrationens ønske om at formidle det budskab, at troskab kunne betale sig, men ligeledes støttede den op om en selvforståelse hos disse fribønder, at de var noget særligt i samfundet.

Omkring Bov kro er der tale om en fæstegård oprindeligt fæstet til Nis Schlaikier. Til fæstet hørte også opgaven at inddrive told og afregne til amtmanden i Flensborg. Bov kro og toldsteds historie kendes derfor fra de regnskaber, der blev indleveret i Flensborg. Man kan her se de anselige afgifter, der blev afregnet, og den løn, der blev givet for tolderhvervet. Hinrich Lorentzen, forpagteren på den kongelige mejerigård Kragelund tildeltes bevillingen til Bov kro og toldsted i 1639. I 1643 specificeredes det, at Hinrich Lorentzen skulle modtage en løn på 62 mark 8 skilling for at inddrive told.¹² Sønnen Hans Hinrichsen fik af kong Christian V bevilling på at holde kroen og det dertilhørende bol i resten af sin levetid, samt sikret arveretten til disse til sine børn. Hans Hinrichsen skulle ligesom sin far inddrive og beregne "der kleiner Zoll" og havde også ret til at udskænke øl og brændevin.¹³ Hvor eftertiden har identificeret kroholdet for stedets vigtigste hverv, måske som følge af kroens stadige tilstedeværelse i Bov, er det dog klart, at hvervet som tolder og Rechensmann definerede denne familie. I officielle skrivelser tiltaltes de som og underskrev sig som Tolder og Rechensmann.¹⁴

Der findes således ingen særlig myte om Bov kro og toldsted, da der var tale om et hverv givet af kongen. Den samme mangel på myte gælder Trebolsgården i Kollund. De tre bol var oprindeligt tre kongelige fæstebol solgt i 1652 af Frederik III til rådmand i København, Jens Boysen, der ved købet opnåede privilegier for sit gode forhold til kongen, må vi antage. Jens Boysens enke var på grund af gæld nødt til at sælge gården i 1674. Køberen blev Peter Hinrichsen, der var forpagter på den kongelige mejerigård Kragelund. Ved købet bekræftedes privilegierne

til Peter Hinrichsen. De bestod af ret, frihed og herlighed. Frihederne var dog knyttet til netop disse tre bol og blev givet individuelt til hvert bol.¹⁵ Trebolsgården var dog ikke helt skattefri, da Peter Hinrichsen i 1689 betalte Kontributionen, en skat udregnet på plovstal og inddrevet til at dække hertugdømmets samfundstjenstlige udgifter, hvilket hverken Oldemorstof eller Kollundgård gjorde.¹⁶

Privilegierne var forskellige fra familie til familie i Bov sogn. Det er meget svært at give en generel oversigt over, hvad deres privilegier bestod af. Overordnet set var privilegierne frihed fra visse afgifter eller arbejdsbyrder, som normalt var pålagt bønderne i Slesvig. Dertil kunne der komme yderligere benådninger i form af tilladelse til jagt, fri adgang til at bruge skove og vandløb eller en aflønning for et hverv. Med nogle privilegier fulgte også forpligtelser. Privilegier kunne gives mod en afgift, hvilket var tilfældet for Oldemorstof. Andre forpligtelser kunne være levering af naturalier, hvor leveringen af hør og halm til Flensborg kendes for Oldemorstof. For kroholdet, som ikke kun gjaldt Bov kro, men også Oldemorstof, var der forpligtelsen til at tilbyde rejssende mad og husly, samt foder til medrejsende dyr – mod betaling.¹⁷ Vi har tilsyneladende at gøre med fire familier med forskellige privilegier og forpligtelser, der enten har en længere historie i den privilegerede mellemklasse, eller som lige er trådt ind i den. Men vender vi tilbage til kisten fra Kollund og undersøger den slægtshistorie, der knytter sig til den, stilles vi overfor en anden fortælling.

Et netværk af privilegerede godtfolk

Kister har siden vikingetiden haft en plads i boligen til opbevaringsbrug. Da kisterne ofte indeholdt ejerens udstyr i form af tøj og linned, der skulle bringes med i ægteskabet, fik de også navnet brudekister. Går vi tilbage til tiden omkring år 1600, kan der findes flere eksempler på brudekister med våbenskjolde: kisten fra Vedbygaard fra 1590, Vibeke Podebusks brudekiste fra 1549 og Hans Johansen Lindenov til Fovslet og Margrethe Ottesdatter Rosenkrantz' brudekiste fra 1605. Disse var alle adelige familier og alle tre nævnte kister er med træudskæringer.¹⁸ Kisten i denne undersøgelse er nyere, den har ingen træudskæringer, men påmalede våbenskjold. En sammenlignelig kiste med malede våbenskjold kan der kun identificeres en enkelt af fra 1731. Slesvigske brudekister var typisk dekoreret med blomster eller spejlmonogrammer, der skulle efterligne adelige våbenskjold.¹⁹ Kisten fra Kollund er

således en for tiden typisk slesvigsk karmlågs-kiste, som dog er atypisk i decorationen.

Da kisten i 1956 blev restaureret af malermester F. Å. Ferslev, var malingen på kisten krakeleret og skallede af. På forsiden sås kun to utydelige våbenskjolde og årstallet 1761.²⁰ Da Ferslev fjernede malingen, kunne han konstatere en række af årstal, initialer og våbenskjold, han senere opridsede på bagsiden af kisten således:

HH	[Våbenskjold Bov kro og toldsted]	1670(?)	CH	[Våbenskjold Oldemorstof]
LH	[Våbenskjold Bov kro og toldsted]	1726	MH	[Våbenskjold Kollundgård]
		1761		

Ferslev var i tvivl om det ældste årstal og kunne ikke gengive våbenskjoldene knyttet til årstallet 1761. Med disse oplysninger fulgte en mindre slægtshistorisk undersøgelse. I undersøgelsen blev muligheden for, at kisten har været påmalet initialer og våbenskjold for fire generationer og ikke kun tre, som Ferslev foreslog, inddraget. Det skyldes det forholdsvis lange tidsrum fra 1670(?) til 1726, der kunne gøre plads til en generation mere.²¹

På kistens bagside har malermester F. Å. Ferslev og hans lærling G. Kobberø markeret, hvad de fandt på kisten. Der har til enhver tid kun været et sæt våbenskjold og initialer med årstallet for ægteskabets indgåelse på kisten. Ferslev valgte dog ved restaureringen at påmale alle våbenskjold på forsiden. Foto: Heine Dransfeldt

4. generation

Hermed er kun årstallet 1761 tilbage. Der kendes kun et barn til Metta og Hans Hinrichsen, sønnen Peter Hinrichsen. Peter blev i 1761 gift med Gunder Cathrin Henningsen, der var datter af en teglværksejer i Rinkenæs. Dermed synes forudsætningen givet ovenfor at være korrekt: Kisten er gået i arv gennem mindst fire generationer, der har prydet kisten med deres initialer og våbenskjold samt årstal for deres ægteskabs indgåelse.

Den standsmæssige opførsel

Anlægger man et bredere perspektiv på de ægteskaber, som våbenskjoldene på kisten vidner om, fremgår det tydeligt af slægtstavlen, at det privilegerede mellemlag i Bov sogn giftede sig med hinanden og med andre privilegerede familier i omegnen, så som herredsfogedfamilier, præstebørn og i enkelte tilfælde borgere fra for eksempel Flensborg. Der var ikke mange i dette undersøgelsesfelt, der giftede sig under deres stand. Dog var der heller ingen i feltet, der giftede sig over sin stand og ind i egentlige adelige familier. Netop valget af ægteskabelig partner er ifølge Ståle Dyrvik en af de vigtigste kilder til socialt tilknytningsforhold.²² Juridisk stand eller erhverv og dermed økonomisk status kan ikke på samme måde afsløre personernes selvforståelse, som valget af livspartner kan. I Bov sogn holdt de sig til deres mellemlags stand, hvilket understreger deres standsbevidsthed som et særligt lag, hvor de ikke "bare" er almindelige bønder, men sådan set heller ikke er adelige. Dette er dog ikke den eneste markør på denne bevidsthed.

Slægtsnavne i hertugdømmerne var en gammel kodificeret tradition for de adelige familier, men blev i 1771 indført af Struense til også at gælde ikke adelige familier. Dog ser vi i tilfældet Bov sogn, at de privilegerede familier længe inden den officielle indførsel havde tillagt sig denne navnetradition. Det sker i løbet af 1600-tallet. På Oldemorstoft vest sad den i datiden vigtigste familie i sognet, herredsfogedfamilien. Herredsfoged Lorentz Nissen havde allerede i begyndelsen af 1600-tallet givet sine børn slægtsnavnet Nissen,²³ måske som udtryk for hans syn på familiens succes. Og succesen fortsatte. Hans ældste søn, herredsfoged Nicolaus Nissen forlod Bov for at blive landsdommer i Viborg. Nicolaus var selv gift med Magdalene, datter til den kgl. Hofmønsterskriver Lorentz Boysen i Flensborg²⁴, mens sønnen Nicolai blev gift ind i den adelige Banner-Høeg-familie og sønnen Herman med en datter til den

Nicolaus Nissen fra Oldemorstoft flyttede til Rugballegård ved Vejle. I 1684 skænkede han en prædikestol til Hover kirke, hvor der (naturligvis) var hans våbenskjold på. I 1968 blev alt kirkeinventaret i Hover kirke bemalt af Mogens Jørgensen og dermed også prædikestolen. Foto: Leah Porse Rasmussen

adlede biskop Glud i Viborg. Herman blev desuden optaget i den danske adelstand i 1710.²⁵ I Slesvig og Holsten havde den adelige stand, *ridderskabet*, været en lukket gruppe siden reformationen. Selvom det var muligt at blive optaget i den, skete det yderst sjældent. Hvis ikke slægten var optaget i ridderskabet allerede i begyndelsen af 1500-tallet, var det ikke en reel mulighed for bønder at blive det i 1600- og 1700-tallet uanset de adelslignende privilegier og friheder, kongen kunne give dem.²⁶ Før Nicolaus endeligt forlod Oldemorstoft, var Christina Hinrichsens far og siden hendes bror Nis, Nicolaus Nissens stedfortræder som herredsfoged på Oldemorstoft. På slægtstavlen ser vi, at familien Hinrichsen i samme periode som Nissens fraflytning nu også gav deres børn slægtsnavn. Motivationen herfor kan man kun gisne om, men fraværet af familien Nissen har naturligt efterladt et vakuum og dermed åbnet op for, at andre familier i sognet har kunnet indtage en ledende position i lokalsamfundet og følt sig berettiget til at vise det gennem deres navn.

Slægtstavlen viser også, hvordan disse familier sidder på hverv i generationer. Selvom der var tale om hverv givet af kongen eller hertugen, bliver disse hverv "arvet" i familien. I dette undersøgelsesområde

går hvervet som krovært og tolder i Bov ikke blot i arv mellem far og søn, men også mellem brødre. Det fremgår, da Hans Hinrichsen overtog hvervet efter sin bror Lorentz Hinrichsens tidlige bortgang. Peter Hinrichsen på Trebolsgården har ligesom sin far været forpagter på Kragelund og hans søn, Hinrich Hinrichsen, blev herredsfoged i Lundtoft Herred, ligesom hans morfar var det. Det var således familier, der formåede at fastholde disse hverv i deres gruppe af personer og dermed fastholde deres position i lokalsamfundet. Disse hverv gav udøveren reel magt og indflydelse, men ligeså interessant er det dog at kigge på, hvordan de viste det øvrige samfund deres særstilling.

Et besøg i Bov kirke demonstrerer denne særstilling meget tydeligt. Inden man overhovedet har sat sin fod i kirken, finder man rundt omkring kirken, i første række, de privilegeredes gravsteder. Der er ikke kun tale om slægtsgravsteder, men om gravsteder til disse privilegerede gårde og huses ejere: Kollundgård, Kruså Mølle med flere.²⁷ Gravstederne skal dog ses som alternativet til at blive begravet inde i kirken, som endnu i den periode, undersøgelsen dækker over, kunne finde

Himmel til den døbefont, som kromand og tolder Hinrich Lorentz Hinrichsen fra Bov kro og toldsted skænkede Bov kirke i 1715. Den bærer familiens våbenskjold med blomster og stjerner og er dekoreret med hjelm og fjer, som det kendes fra adelige familier. Foto: Leah Porse Rasmussen

sted. Indenfor prydede de privilegerede familier kirken med et flor af udstyr. Kirkens alter og prædikestol var skænket af herredsfogedfamilien Nissen på Oldemorstoft vest. Hvor prædikestolen fra 1626 bærer Nis Amussens (Lorentz Nissens far) og Oldemorstofts navne, skal altertavlen, der dog gik til i en brand omkring 1770, have haft både Lorentz Nissens families navne og deres portrætter. Samme familie havde også skænket et "deckel" til døbefonten og sølvstøjtøj til kirken. I 1715 skænkede Hinrich Hinrichsen, søn af Christina og Hans Hinrichsen fra Bov kro og Oldemorstoft, både en lille kalk og en ny døbefont til kirken på betingelse af, at han kunne blive begravet i kirkens kor. Døbefonten har en udskåret himmel af træ, der udover at bære Hinrichs og hustru Catharines navne også bærer familiens våbenskjold. Kalken bar indgravningen: Hinrichs. Catharina Hinrichs 1715. Stolerækkerne synes at være blev solgt efter et system beregnet ud fra kirkebol, hvor stolene nærmest gangen og de tættest på prædikestolen var dyrest.²⁸ Stolene bar desuden disse familiers navnetræk. Man havde i korbuen i en frise optegnet ejerne af Oldemorstoft vests våbenskjold, for at vise deres økonomiske gavmildhed i forbindelse med kirkens vedligeholdelse og udbygninger fra midten af 1600-tallet til midten af 1800-tallet. Pastor Rönnaus skriver i sin krønike over Bov sogn fra 1906, at man i kirken "har givet efter for de forfængelige krav fra Oldemorstofts besiddere, da kirken har så meget at dem takke for."²⁹ Frisen er uden datering i mangel på undersøgelser, men har en betydelig alder, da man på pastor Rönnaus tid for længst har overkalket den oprindelige frise og erstattet den med én malet efter skabelon. Skjoldene blev endeligt kalket over i midten af 1900-tallet.³⁰

Denne markante brug af våbenskjold i det offentlige rum viser med al tydelighed, at familierne mente at have ret til at bære dem, men hvem havde givet dem denne ret? På Kollundgård havde Jes Thomsen fået retten i 1488 af kong Hans. Den kom med en udførlig beskrivelse af, hvordan både våben og hjelm skulle se ud.³¹ Som beskrevet ovenfor, fik Oldemorstoft med sine privilegier ikke en tilsvarende ret til at føre våben, men familien Nissen brugte i perioden dette våben som var det et adelsvåben. Hverken Bov kro og toldsted eller Trebolsgården blev benådet med skjold og hjelm. Brugen af våbenskjoldslignende mærker var i middelalderen ikke en praksis henvist kun til adelen. Borgere og bønder kunne også føre bomærker og våben, der i udstrakt grad kunne forveksles med adeliges skjold og hjelm, da der endnu ikke fandtes lovgivning om brugen og udseendet af disse tegn.³² Det var således ikke

usædvanligt at finde ikke-adelige, der førte skjold og hjelm, men det var langt fra reglen, at bønder gjorde det.

En usikker position

Det, der kendetegner gruppen af privilegerede bønder, var usikkerheden forbundet med deres position i samfundet. Selvom privilegierne blev givet til enkeltpersoner på gårdene og til deres arvinger, blev privilegierne med jævne mellemrum fornyet. Hvor det falder naturligt for privilegerede med egentlige hverv som krovært eller tolder, der kunne skifte hænder, når kongen ønskede at belønne nogen med et hverv, er det bemærkelsesværdigt, at bønderne på de privilegerede gårde også gjorde det. De ældste privilegiebreve til Oldemorstofte peger netop på, at også arvingerne skulle nyde godt af disse friheder. Ifølge det ældste bevarede privilegiebrev fra 1528 skulle privilegiet ikke kun gå til de i brevet privilegeredes arvinger, men også gå fra arving efter arving således at en fornyelse skulle synes unødvendigt.³³ Alligevel har frigårdsbønderne fået deres privilegier fornyet umiddelbart i forbindelse med tiltrædelsen af en ny hertug i Slesvig, i forbindelse med et ejerskifte på gården eller på tidspunkter, hvor der har været et behov for kongens fortsatte gunst i form af ændringer i privilegierne. Det skal også bemærkes, at der i samlingen af dokumenter fra Oldemorstofte findes bekræftelse på gårdens privilegier helt tilbage til 1528. Det betyder, at der ved hvert ejerskifte på gården, har været en overdragelse af samlingen af dokumenter for at sikre gårdens fremtidige stilling som frigård. Dokumenterne har været brugt som dokumentation for tidligere kongers benådning af privilegier. I mange af privilegieskrivelserne er der henvisning til enten privilegierne af 1528 eller til privilegierne udstedt af den tidligere konge eller til begge dele. I 1702 klagede Hinrich Hinrichsen fra Bov kro og toldsted til Rentekammeret over betaling af told for både Oldemorstofte øst og vests indkvarteringsyndelser, og over hvorvidt andre kroværter i området kunne kræve samme privilegerede status. Der iværksattes derfor en større undersøgelse i København, ved amtmanden i Flensborg og herredsfogeden i Vis herred for at få klarlagt sagen, da der hverken det ene eller det andet sted kunne findes en egentlig bevilling til Oldemorstoftes ret til at holde kro og da slet ikke med dertilhørende skattefrihed. Da herredsfogeden kun kunne fremføre en ringe bevisførelse, måtte Rentekammeret sende sagen videre til kongen til afgørelse.³⁴ Oldemorstoftes frihed for afgift betød således ikke automatisk

frihed for afgift på alle gårdens aktiviteter. Dette indblik i sagsbehandlingen understreger, hvor vigtigt det var, at have dokumentation på sine privilegier. Christina og Hans Hinrichsen fik således en bekræftelse fra Christian V, da de overtog Oldemorstofte i 1684, og igen fra Frederik IV, da Christina blev enke, og kongen netop havde bestegit tronen.³⁵

Det kendes fra den adelige stand, at privilegier skulle bekræftes ved tiltrædelsen af en ny fyrste. Når adelen hyldede fyrsten, modtog de til gengæld en bekræftelse på de adelige privilegier. For den privilegerede mellemklasse var det dog en personlig bekræftelse på deres individuelle privilegier og friheder, som de personligt ansøgte om hos den slesvigske hertug.³⁶ Denne bekræftelsespraksis var ikke kun brugt i de kongelige dele af Sønderjylland men også de hertugelige dele.³⁷ Samtidig var det en praksis, der kunne have alvorlige konsekvenser, hvis den ikke blev overholdt. Frigården Aagaard mistede således sine privilegier, da det efter Christian VII's død forsømtes at få fornyet privilegierne. Rentekammeret ville efterfølgende ikke acceptere ansøgningen om fornyelse, og frigården pålagdes derefter almindelige skatter og afgifter.³⁸ Gennemgangen af privilegierne fra Oldemorstofte viser, at det i skiftet mellem Christian VII og Frederik VI helt udelades at inddrage arvingerne i konfirmation, således at en ansøgning om fornyelse blev en udtalt nødvendighed for frigården. Årsagen kan i tilfældet Oldemorstofte findes i selve privilegieskrivelsen. Oldemorstofte var ikke en egentlig selvejer-gård, da kongen ligesom i tidligere tider benåder Christina Hinrichsen med et "Belehnungs Brief".³⁹ I sammenligning er der på Kollundgård en konfirmation af privilegier og friheder, og på Trebolsgården sker en til-delning af ret, frihed og herlighed til ejer og arvinger, og begge gårde var selvejet.⁴⁰ Forleningen af Oldemorstofte, der startede i 1484 med Henrik Lorentzen vil kunne forklare behovet på Oldemorstofte for en kontinuerlig genbekræftelse af privilegierne til gården.

Ansøgningen om privilegiers fornyelse skal også ses i sammenhængen "troskab til sin herre". Under Første Slesvigske Krig, hvor der netop også var kommet en ny konge, Frederik VII, så Hans Christian Jessen på Oldemorstofte sig nødsaget til at søge sine privilegier fornyet først ved amtmanden i Flensborg, for derefter at få kongens genbekræftelse, da krigen var slut.⁴¹ Ikke mindst det store slag ved Bov taget i betragtning, har Hans Christian Jessen haft et behov for ikke kun at forny sine privilegier, men også vise sin troskab til den danske trone. Alligevel er der noget pragmatisk over netop Hans Christian Jessen, da han umiddelbart efter den preussiske overtagelse af hertugdøm-

met Slesvig i 1867 søger den kongelige slesvigske regering om ikke kun fortsættelsen af sit hverv som kroholder, men ligeledes undtagelse fra skatter og afgifter med henvisning til privilegier givet til Oldemorstofte siden 1528. Hvor førstnævnte godkendes, afvises sidstnævnte, og Oldemorstofte mister endeligt sine privilegier som frigård i 1889.⁴²

Denne privilegerede gruppe eksisterede således altid på fyrstens nåde. De kunne hæves op i den egentlige adelstand i Danmark, som det var tilfældet sidst i 1600-tallet for familien Nissen fra Oldemorstofte, men som det skete på Aagaard, kunne de også synke ned i den egentlige bondestand. Alligevel ser vi i gruppen fra vores undersøgelse, at der var en mellemvej, hvor der kunne fratages privilegier uden at familien sank ned i bondestanden men forblev privilegerede. På Kollundgård nord giftede Lens Hinrichsen sig med Thomas Hansens eneste barn, Maria og overtog gården. Thomas Hansen havde udover privilegier til gården arveretten til brugen af skjold og hjelm oprindeligt givet til Jes Thomsen. Da Lens Hinrichsen i 1699 sammen med Nicolas Boysen på Kollundgård syd fik Kollundgårds privilegier bekræftet, er det kun sidstnævnte, der samtidig fik tildelt retten til at bruge "Wapen, Schildt und Helm".⁴³ Den videre brug af skjold og hjelm tilfaldt ikke Lens Hinrichsen, da denne rettighed kun tilkom hans hustru slægt. Den videre brug af Kollundgårds våbenskjold, som vi ser på kisten i 1726 ved Lens Hinrichsens datter Metta Hinrichsens ægteskab, er således ikke berettiget i forhold til de privilegier, familien havde efter 1699, men viser deres egen opfattelse af deres status i samfundet.

De privilegeredes status

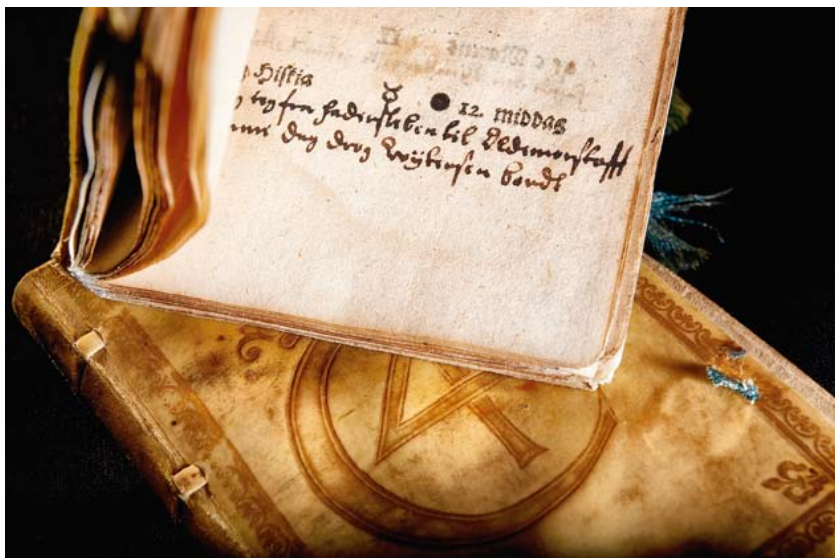
Som nævnt ovenfor, var denne privilegerede stand en broget gruppe af folk. Undersøgelsen af de privilegerede i Bov sogn har kun understøttet denne opfattelse. Slægternes privilegiebreve fra omkring år 1700 viser, at deres privilegier var defineret ud fra, hvordan de oprindeligt var blevet givet i senmiddelalderen. Oldemorstofte var en forlening og fortsatte som forlening i flere hundrede år, uden at der blev tilføjet hverken skjold og hjelm eller frihed og frelse. Lens Hinrichsen kunne købe Trebolsgården og dermed overtage privilegier oprindeligt givet til den tidligere københavnske rådmand Jens Boysen. På Bov kro og toldsted fik man en bevilling, og privilegiet var primært et hverv mod økonomisk kompensation. Der er således ikke noget i privilegierne, der peger på, at disse folk skulle kunne tildeles en adelig eller endda lavadelig status.

Til gengæld var Kollundgård selvejet og benådet med skjold og hjelm af kong Hans. Tildelingen af skjold og hjelm eller frihed og frelse eller begge dele bruges gerne som tegn på adelige status.⁴⁴ Da Jes Thomsen til Kollundgård ikke fik frihed og frelse, mente adelshistorikeren A. Thiset, at Jes Thomsen ikke var adelig, om end han havde fået adeligt våbenbrev, fordi han ikke i forvejen havde frihed og frelse. Nils Bartholdy mener dog, at Thisets kriterier for adelighed var for snævre og medtager Jes Thomsen i sin liste af personer adlet i den sene middelalder. På trods af Thisets oprindelige afvisning af Jes Thomsens adelige status, optog han og Hiort-Lorenzen Jes Thomsens arvinger, Boysen-familien, i *Dansk Adels Aarbog* i 1908 med henvisning til, at der i senere bekræftelser til Jes Thomsens efterkommere tydeliggjordes, at der var tale om adelsprivilegier.⁴⁵ Nærlæser man privilegiet omkring Jes Thomsens skjold og hjelm, så gjaldt hans nye privilegium "*glick andern Rittermatischen vnd Frybarn Mannen*".⁴⁶ Så burde sagen være ligetil. Jes Thomsen og dermed hans arvinger på de to Kollundgårde var egentlige adelige. Alligevel mangler der et vigtigt element i deres adelighed, hvilket henfører til deres lokale samfundsposition og opførsel.

Thisets hovedargument for ikke at medregne Jes Thomsen som adelig bunder i argumentet om, at det var manden, der adlede våbenet og ikke våbenet, der adlede manden.⁴⁷ Familiens fortsatte liv som bønder i

Våbenskjoldet fra Kollundgård optegnet af F. Å. Ferslev. Foto: Heine Dransfeldt

Christian IV noterede i sin skrivekalender, hvornår han besøgte Oldemorstoft. Her den 22. april 1620, hvor han drog fra Haderslev til Oldemorstoft og først næste dag drog fra Oldemorstoft til Bredsted. Foto: Tom Jersø, Rigsarkivet

Bov sogn og langt fra de adelige kredse betød, at de ikke var egentlige adelige. Dette argument kan også spores i samtiden. I en optegnelse over adelige og frimænd i Flensborg fra 1564 medregnes Jes Thomsens søn, Hans Jessen, ikke som adelig men som frimand.⁴⁸ Samme sted nævnes Oldemorstoft slet ikke, hvilket understreger, at man i samtiden ikke anså familien på Oldemorstoft som hverken adelig eller fri. Da Jonas Hoyer nedskrev sin overlevering godt 70 år senere, er Kollundgård og Oldemorstoft begge betegnet som frigårde. Det kunne regnes som et fald fra adeligheden for Kollund og en stigning i betydning for Oldemorstoft. Kollundgårds privilegier indeholdt i undersøgelsesperioden endnu retten til skjold og hjelm, hvorfor en formel ændring ikke kan identificeres. Til gengæld kan den ses på Oldemorstoft. Da Hans Hinrichsen og Christina overtog gården i 1684, skal gården, selvom den var fritaget for alle "Hof-diensten", betale afgift og Kontributionen. Ved overtagelsen af Oldemorstoft i 1701 efter sin mands død, skulle Christina ikke længere betale afgifter og Kontributionen. Yderligere fra 1733 skal hverken Oldemorstoft vest eller øst længere levere hør og halm til Flensborg, men betale en tilsvarende afgift.⁴⁹ Ændringen i Oldemorstofts privilegier skal også ses i den sammenhæng, at man

på Oldemorstoft med jævne mellemrum havde besøg af den siddende konge. På Christian V's rejser fra Danmark ned igennem hertugdømmerne, var han en hyppig gæst på Oldemorstoft, ligesom hans forgænger Christian IV også havde været det.⁵⁰ Herved indtog Oldemorstoft en særstilling i forhold til andre privilegerede gårde i sognet, som muligvis har resulteret i en velvillighed fra administrationen og kongen om at imødekomme ønsker fra gårdens ejere. Gården har hævet sin status betydeligt i undersøgelsesperioden, men var stadigvæk ikke en adelig gård, selvom den i perioden nu også omtales som "Gut".

Eftertidens dom over disse privilegerede er ikke ligefrem klar, men flertydig. Bodil Clausen fastslår, at frigårdenes bønder nok var sognets spidser, men bønder var de.⁵¹ Mikkel Leth Jespersen foretrækker at betegne denne privilegerede stand som et mellemlag mellem lavadelige og bønder, som lavadelige kunne finde fodfæste i frem for at synke helt ned i bondestanden.⁵² E. Juhler er ikke helt så klar i mælet. Han påpeger frigårdsbøndernes adelige privilegier som afgørende for, at de ikke var bønder. Han understreger dog samtidig, at der ikke var den dybe kløft mellem frigårdene og bønderne, som der var mellem adelen og bønderne.⁵³ I *Land-By-Marked* anfører Bjørn Poulsen, at det med sikkerhed kan hævdes, at frihed i senmiddelalderen havde mange former, men at den ikke var knyttet til nogen særlig stand og specielt ikke til adelskab. I det *Sønderjyske Landbrugs Historie* specificerer Bjørn Poulsen, at fribøndernes friheder var tæt på adelskabet, hvorved de hævdede sig over deres medbønder.⁵⁴ Så alene det faktum, at de har privilegier, sætter dem ikke i samme klasse som adelige.

Så hvor både samtiden og eftertiden overvejende ser denne privilegerede gruppe som ikke adelig, men som en særlig gruppe bønder, kan vi i gruppens egen selvopfattelse se en nærmest adelig opførsel. Gruppen tog slægtsnavn, som var de adelige familier. De fastholdt deres privilegerede status ved at indgå ægteskaber med andre privilegerede familier. De havde en konsekvent brug af skjold og hjelm, som ikke nødvendigvis var usædvanlig, men som fyldte i det offentlige rum. Selv efter Lens Hinrichsen fratoges retten til at bruge det adelige våben givet til Jes Thomsen, finder vi det alligevel en generation senere brugt på brudekisten. I kirken kommer denne standsbevidste opførsel særligt til syne. Ikke kun i brugen af våbenskjold men ligeledes ved deres markante tilstedeværelse i kirkens rum gennem dyre gaver, døbefonte, alter og prædikestol samt markante gravsteder dog uden at opsætte de gravstene, hvor den afdøde var afbilledet i fuld figur, som kendes fra

adelige gravsteder. Gruppen har indtaget og på mange punkter overtaget dette offentlige rum og markerede således deres status i Bov sogn. Men at gå så vidt, at sige, at de påkaldte sig egentlig adelig status, kan undersøgelsen ikke understøtte. Heri skal især ses deres standsbevidste ægteskabspolitik. Gruppen af privilegerede gifter sig med hinanden, til tider under deres stand men, som denne undersøgelse har vist, aldrig over deres stand. Familien på Kollundgård, der med rette kunne have kaldt sig adelige og giftet sig adeligt, gjorde det heller ikke. De havde en anden identitet end hvad, privilegierne berettigede til. Dertil må man antage, at de adelige familier i Slesvig, som de kunne have haft et tættere forhold til, heller ikke anså dem som en gruppe, man havde et familiemæssigt forhold til. I stedet ses det, at man godt kunne knytte forhold til byens borgere. Endelig var de privilegerede i Bov sogn beskæftiget ved landbruget, da embeder og indtægter givet af kongens nåde ikke nødvendigvis var noget, der varede for evigt. Peter Henningsen henfører denne opførsel og bevidsthed til Webers begreb *standsære*, der involverede et krav om konformitet og en særlig livsstil, man måtte følge for at blive accepteret i standen. Der var ikke plads til afvigelse.⁵⁵ Denne beskrivelse svarer godt overens med resultaterne af denne undersøgelse af de privilegerede mellemlag i Bov sogn.

Konklusion

Den store gruppe af privilegerede i Bov sogn omkring år 1700 var en broget skare, men var samlet af en opfattelse af deres særlige stilling i samfundet. Ud fra den klassiske standsopdeling adel, gejstlig, borger eller bonde, hørte denne gruppe utvivlsomt til i bondestanden. Dog har undersøgelsen vist, at denne snævre opdeling i fire stænder i praksis ikke er dækkende for hverken faktiske forhold eller samtidig opfattelse. De privilegerede havde så at sige dannet deres egen stand og viste en stærk standsbevidsthed eller standsære – hvor de benyttede sig af adelige statusmarkører uden at være en anerkendt del af adelstanden. Selv familierne på Kollundgård, der havde reel adelig rang, valgte at knytte sig til denne stand. På objektet for denne undersøgelse, brudekisten, har familierne ved at afbilde to slægters møde i ægteskabet og ikke mindst ved at lade brudekisten gå i arv, for igen at optegne slægternes møde generation efter generation, udtrykt denne standsbevidsthed. Reelt havde de privilegerede en særstatus i lokalsamfundet, men de levede også med denne status som en markør for deres identitet.

KILDER

Forkortelser:

RAK – Rigsarkivet København
 RAA – Rigsarkivet Aabenraa
 Rep. Dip. – Repertorium Diplomaticum regni Danici Mediævalis
 SA – Statens arkiver
 SAF – Stadtarchiv Flensburg

Utrykte

Bov Lokalkarkiv, A119, Oldemorstof
 RAA Landsarkivet for Sønderjylland, Pergamentsamlingen, 16
 RAA Flensburg Amtstue 1, 1670-1840 Gårde og godser i Bov sogn
 RAA Landsarkivet for Sønderjylland, AA04 Flensburg Amt, 3, 1774 – 1789 Indhegningsforretning i Snogbæk
 RAK Matthiesen, C. M. A. Samlinger, Håndskriftsamlingen VIII. Individuelle samlinger vedr. Hertugdømmerne, 29: Flensburg Amt og By
 RAK Rentekammeret Tyske afdeling: General-landundersøgelseskommisionen af 21.06.1723 i Slesvig og Holsten, G49: Afskrifter af privilegier og oktrojer for gårde, huse, koge mv. i den tidligere gottorpske del af Slesvig
 SA Bov Sogn *Hovedministerialbog (1659-2003)* [www.sa.dk]

SAF XII HS 00962 Band 99: Schreiben der Rentekammer an den Amtmann Henning Reventlow wegen der Krugkonzession des Zolleinnehmers zu Bau, hs. or.
 SAF XII HS 00962 Band 114: Rechtsstreit über Freiheiten, Gerechtigkeiten und Besitzrechte der Inhaber des Gutes Waldemarstoft, hs. or. intus: Zollner und Krugsrecht zu Bau
 Samling af dokumenter for Oldemorstof bl.a. indeholdende privilegiebreve for frigården og Oldemorstof Kro samt diverse regnskaber og testamenter, Privat eje.

Trykte

Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis, 2. række, bind I-VII
 SA Bov sogn *Register til Bov kirkebog (1659-1874)* [www.sa.dk]
 Zeitschrift der Gesellschaft für die Geschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, "Bertekenü" der vom Adell unnd Frislüde, Mitgetheilt von Kammerrath L. Petersen in Husum," *Zeitschrift der Gesellschaft für die Geschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg*, Band 4, Kiel: Commissions-Verlag der Universitäts-Buchhandlung, 1873, s. 184-185

LITTERATUR

- Adriansen, Inge, Dam-Jensen, Elsemarie, & Madsen, Lennart S. (red.), *Sønderjylland A-Å*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2011
 Bartholdy, Nils G., *Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-) konger indtil 1536*, Viborg: Selskabet til Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 2007
 Bartholdy, Nils G., "Adelsbegrebet under den ældre enevælde – Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730," *Historisk Tidsskrift* Bind 12, rk. 5, 1971, s. 579-650
 Bejer, P., *Kisteglæde – om vestslesvigske standkister*, Højer: Kulturcentret Kiers Gaard, 1993
 Bojesen, Magnus, *Slægttavle over Slægten Bojesen* – trykt manuskript, Gyldendals Boghandel, Nordisk Forlag 1911
 Clausen, Bodil, Frigårdene Hundevad, Gy-moes og Kragelund i Haderslev Herred 1507-1710, i *Personal Historisk Tidsskrift*, Årg. 111, nr. 1. 1991, s. 73-85
 Dyrvik, Ståle, *Danmark-Norge 1380-1814*, bind 3, 1998
 Ethelberg, Per; Hardt, Nis; Poulsen, Bjørn og Sørensen, Anne Birgitte, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie – Jernalder, Vikingetid og Middelalder*, Haderslev: Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland, 2. udg. 2012
 Henningsen, Peter, "Den bestandige maskerade, Standssamfund, Rangsamfund, og det 18. århundredes honnête kultur," i *Historisk Tidsskrift*, 101, hæfte 2, 2001, s. 313-344
 Hiort, Esbjørn, "Slægten Nissens Hjortevåben," i *Heraldisk Tidsskrift*, Bd. 4, nr. 38, 1978, s. 362-365

- Hiort-Lorenzen, H. R. & Thiset, A. red., *Danmarks Adels Aarbog 1908*, København: Vilh. Trydes Boghandel
- Hoyer, Jonas, "Bericht von etlichen Freygütern im Herzogthum Schleswig und erstlich in Wißharde" i Moller, O. H. *Bericht von verschiedenen Ländern, Städten und Gegenden des Herzogthums Schleswig, wie auch von etlichen Freygütern desselben*, Flensburg 1761, s. 19-29
- Ingwersen, Peter, Beitrag zur Geschichte der Freibondengüter, i *Jahrbuch des Angler Heimatsvereins* 1951, s. 41-60
- Jensen, Knud, "Om stednavnet Oldemorstoft", i *Fra Bov Sogns Museum, Historisk Samfund for Vissherred*, Årgang 1, 1978, s. 4-7
- Jespersen, Mikkel Leth, *Fyrste og folk. Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*, Flensburg: Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig: 2010
- Jespersen, Mikkel Leth, "En duft af lavadel"- De Slesvigske frigårde mellem bondestand og adel, i *Rubicon* 2015(1), s. 20-31
- Jespersen, Mikkel Leth, og Poulsen, Bjørn, *Oldemorstoft og dens omverden på reformationstiden - omkring et nyopdukket frigårdsprivilegium*, Bov: Museum Sønderjylland - Oldemorstoft, 2013
- Juhler, E. 'Frigaardene i Haderslev Herred' i *Sønderjydske Maanedsskrift 18 aarg.* 1942, s. 152-160
- Langholz, Carl, Gårde og slægter, i *Bov Sogn*, Stenz, Chr. & Sørensen, R. P. red. Bov: Historisk Samfund for Bov Sogn, 1969, s. 231-257
- Langholz, Carl og Sørensen, R. P., Frigårde, i *Bov Sogn*, Stenz, Chr. & Sørensen, R. P. red., Bov: Historisk Samfund for Bov Sogn, 1969, s.261-291.
- Larsen, Thorvald "Skitse og fortegnelse over Bov Kirkegård fra 1839" i *Historisk Forening for vis Herred, Bov Museum*, Årgang 19, 1996, s. 27-37
- Liebgott, N. *Kister og Skabe*, København: Nationalmuseet, 1975
- Lund-Jensen, N. P., Om brugen af navnene Oldemorstoft og Valdemarstoft, i *Historisk Forening for Vissherred, Bov Museum*, Årgang 12, 1989, s. 7-16
- Marquard, E., *Kongelige Kammerregnskaber fra Frederik III.s og Christian V.s Tid*, København: Selskabet for Udgivelser af kilder til dansk historie, 1918
- Nationalmuseet, *Bov Kirke, Lundtoft-Vis Herreder*, 1959, s. 364/2024-382/2042
- Nissen, Gunnar Brun, & Nissen, Harald, *Slekten Nissen fra Bov sogn i Sønderjylland*, Trondheim 1978
- Poulsen, Bjørn, *Land-By-Marked*, Flensburg: Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1988
- Rasmussen, Carsten Porskrog, *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 1544-1830*, Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2013
- Rönnau, Edward C. T., *Bov kirkelige og sogne krønike*, Bov: Bov sogns menighedsråd 2016
- Schlaikier, Hans Lorenz, Die Schlaikiere - eine Weltomspannende Familie, i *Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig Heft 88*, 2013, s. 17ff
- Skovgaard, J. & Hjelholt, H. *Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske folk bind 3: tidsrummet c.1600-c.1805*, København: C. A. Reitzel, 1940
- Thiset, A. "Begybet Dansk Adel, særlig med Hensyn til Kong Christian V's Adels- og Vaabenbreve", *Historisk Tidsskrift*, Bind 7, rk 2, 1899-1900, s. 305-392
- Wree, Lorenz P., "Der alte Krug in Bau" i *Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 91*, 2016, s. 61-75

NOTER

- 1 Rasmussen, 2013, s. 83
- 2 Ethelberg m.fl., 2012. s. 643-44; Jespersen 2015.
- 3 Der var i Flensborg amt ikke en sognefoged, men i spidsen af de i perioden 3 trinter i amtet denne Rechensmann, der

i Bov Trint i hele perioden var tolderen og kromanden i Bov. Se i øvrigt Langholz og Sørensen, 1969, s. 233.

- 4 Brev til Amtmanden I Flensborg 16. November 1702, SAF XII HS 00962 Band 99
- 5 Poulsen 1988 s. 29, Rep. Dip. 2. Rk 5305

- 6 Jes Thomsen "de wass mit uns uppe de borch" betalte 0 mark i 1472, 6 mark i 1483 og 3 mark i 1499, Langholz, 1969, s. 236-238
- 7 Rep. Dip. 2. Rk 6207, Bartholdy, 2007, s. 151-152
- 8 Hoyer, 1761, s. 19. Se også Mikkel Leth Jespersen, 2015, s. 29
- 9 Hoyer, 1761, s. 20
- 10 RAK Matthiesens Samlinger og Rep. Dip. 2. Rk. 5384
- 11 For en nudansk oversættelse af privilegiet se Jespersen & Poulsen, 2013, s. 11
- 12 Privilegiebrev til Hinrichsen Lorentzen, 11. september 1643, RAA AA04 Flensborg Amt, 3
- 13 Schlaikier, 2013, s. 17-18 og Langholz og Sørensen, 1969 s. 285-86, Privilegiebrev til Hans Hinrichsen, 8. december 1682, SAF XII HS 00962 Band 114
- 14 Da Peter Hinrichsen i 1755 søgte Frederik V om fornyelse af sine privilegier og overdragelsen af samme til sin søn, var det stillingen som tolder og Rechensmann samt privilegierne til jorden frem for retten til krohold og bryggeri, der fik størst opmærksomhed. Peter Hinrichsens ansøgning om fornyelse af privilegier, 22. februar 1755 RAA AA04 Flensborg Amt, 3
- 15 Skøde til 3 bol i Kollund, 16 marts 1674, RAA, Pergamentsamlingen, 16
- 16 Langholz, 1969, s. 243-246. I privilegiet fra 1684 skal Hans Hinrichsen på Oldemorstoft fortsat betale afgift og kontribution i Flensburg, men denne artikel blev ophævet, da hans enke Christina Hinrichsen i 1701 fik fornyet privilegiet hos Frederik IV. For at forklare den manglende kontribution i 1689 må det antages, at Oldemorstoft i denne periode opførte med at betale kontribution for derefter at få det indskrevet i sine privilegier i 1701. Privilegiebreve af 12 juli 1684 og 22. januar 1701, Samlingen af dokumenter fra Oldemorstoft
- 17 Samlingen af dokumenter for Oldemorstoft, RAA Flensborg Amtstue 1, SAF XII HS 00962 Band 114
- 18 Liebgott, 1975, s. 19-25
- 19 Bejer, 1993, s. 10 og s. 21
- 20 Samtaler med kistens nuværende ejer, Anne Marie Henriksen, November 2016
- 21 I det følgende henvises til SA Hovedministerialbogen for Bov Sogn (1659-2003), SA Register til Bov Kirkebog (1659-1874, Langholz og Sørensen, 1969 s. 261ff, Wree, 2016, s. 64
- 22 Dyrvik, 1998, s. 168f
- 23 Nissen & Nissen, 1978, s. 11
- 24 Mønsterskriveren var den embedsmand, der holdt protokol over, hvor soldaterne befandt sig og hvilket udstyr, de havde, samt havde rådighed over midler til, på kongens ordre, at mønstre flere soldater.
- 25 Familie Nissens slægt optegnes i Nissen & Nissen, 1978
- 26 Jespersen, 2010, s. 100, Adriansen, Dam-Jensen & Madsen, 2011, opslag: *Adel*, s. 11-13
- 27 Larsen, 1996, s. 33
- 28 Rönnau, 2016, s.152-157, Nationalmuseet, 1959, s. 364/2024-382/2042
- 29 Rönnau, 2016, s. 166
- 30 Hiort, 1978, s. 364
- 31 Se Bartholdy, 2007, s. 151-152 for beskrivelsen af våbenet givet til Jes Thomsen
- 32 Thiset 1900, s. 305. Her henvises til Danske Lov af 1683 som ældste lovgivning om brugen af skjold og hjelm.
- 33 Jespersen & Poulsen, 2013, s 11
- 34 Rentekammeret antog, at Oldemorstoft havde indkvarteret folk i tidligere tiders "Kriegs Unruhe" og dermed aldrig havde fået en egentlig bevilling men nu havde en hævdunden ret grundet dens mangeårige funktion som indkvarteringssted. Brev til Amtmand Reventlow 2. og 9. december 1702, Brev til Herredsfoged Müller 9. og 19 december 1702, SAF XII HS 00962 Band 114
- 35 Konfirmation dateret 12. juli 1684, samt konfirmation dateret 22. januar 1701, Samlingen af dokumenter for Oldemorstoft
- 36 Ansøgning fra Christina Hinrichs efter manden Hans Hinrichsens bortgang, Samlingen af dokumenter for Oldemorstoft
- 37 RAK Rentekammeret Tyske afdeling: General-landundersøgelseskommissionen, G49
- 38 Ingwersen, 1951, s. 59
- 39 Konfirmation dateret 22. januar 1701, Samlingen af dokumenter for Oldemorstoft
- 40 Konfirmationsbrev dateret 31. oktober 1699, RAA Flensborg Amtstue 1, Skøde på 3 bol, RAA Pergament Samlingen, 16

- 41 Oldemorstofts friheder bekræftet i Flensborg 4. februar 1850 og af Frederik VII 16. februar 1851, Samlingen af dokumenter for Oldemorstoft
- 42 Hans Christian Jessen bevilges kro privilegier 6 april 1868, Samlingen af dokumenter for Oldemorstoft. Afvisningen af skattefrihed bekræftes i Berlin i december 1889 som svar på en klage fra Hans Christian Jessen, Bov lokalar-kiv A119
- 43 Konfirmationsbrev dateret 31. oktober 1699, RAA Flensborg Amtstue 1
- 44 Bartholdy 2007, s. 29
- 45 Thiset, 1900, s. 317-18, Bartholdy, 1971, s. 580, Hiort-Lorenzen & Thiset, 1908, s. XI-XIII
- 46 Bojesen, 1911, s. 17, Bartholdy, 1971, s. 151
- 47 Thiset, 1900, s. 318
- 48 Zeitschrift der Gesellschaft für die Geschichte der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, 1983, s. 184-185
- 49 Privilegier til Oldemorstoft dateret 12. juli 1784, 22. januar 1701 og 16. marts 1733. Brev fra rentekammeret til Herredsfogeden i Vies Herred dateret 19 december 1702, SAF XII HS 00962, Band 114
- 50 Christian V spiste middag på Oldemorstoft flere gange, mens Christian den IV ofte overnattede. Marquard, 1918, s. 417 og 452
- 51 Clausen, 1991, s. 73
- 52 Jespersen, 2015, s. 24
- 53 Juhler, 1942, s. 152
- 54 Poulsen, 1988, s. 59, Ethelberg m.fl., 2003, s. 644
- 55 Henningsen, 2001, s. 319-322

Zusammenfassung

Im Bereich von Schleswig gab es seit dem Mittelalter bis weit in das 19. Jahrhundert hinein eine privilegierte Gruppe von Bauern, Gastgebern und anderen braven Leuten, die sich aus Gründen der Privilegien und Verpflichtungen von den anderen Bauern abhoben. In der Gemeinde Bau an der Heerstraße waren die Privilegierten besonders stark vertreten. Die Untersuchung hier beschäftigt sich besonders mit vier Familien. Sie vertraten ihren besonderen Stand in Verbindung mit Eheschließungen, dem Festhalten besonderer Ämter wie Vollstreckungsbeamter oder Rechensmann und mit Zeichen im öffentlichen Raum, die sich mit Adelsverbindungen assoziieren ließen. Hier drehte es sich besonders um den Gebrauch von Schild und Helm als Kennzeichen der vier Familien, obwohl nur die eine Familie in Kraft eines Waffenbriefes vom König Hans im Besitz von Schild und Helm war und somit dem Adel angehörten. Nicht nur durch die Bestätigung ihrer Privilegien beim schleswigschen Herzog konnten diese Familien ihre Sonderposition in der Gesellschaft behaupten, auch durch Benehmen, Standesbewusstsein und Eheschließungen bildeten sie eine besondere Schicht, die zwar im rechtlichen Sinne der Bauernschicht angehörte, aber etwas ganz Eigenes war.

En vækkelse på Als, der fostrede en salmedigter

AF JENS LYSTER

Hidtil har det været almindeligt antaget, at gudelige vækkelser aldrig nåede frem til Als, i alt fald ikke før efter 1770. En bog, der i 1990'erne dukkede op på en containerplads, rykker ved dette billede. Den rummer tre opbyggelige skrifter med blandt andet 180 herrnhutiske sange fra årene 1745-1755 og stammer fra Landsbyen Blæsborg i Ketting Sogn på Als. Her skal det undersøges nærmere, hvad denne gamle bog kan fortælle os om forfatteren og hans religiøse liv, herunder hvordan han mødte "den glade pietisme", herrnhutismen, der forløste ham som digter.

Containerarkæologisk fund

Vores nye viden om en tidlig vækkelse på Als har vi kun takket være den ædle videnskab containerarkæologien – skam få den, der tænker ilde derom!¹ – hvis betydning i disse smid-væk-tider ikke noksom bør påskønnes. En dag i begyndelsen af 1990'erne så den historisk interesserede lærer Christian Fægteborg fra Østerholm ved Nørreskoven på Als sit snit til at redde en gammel bog fra den visse destruktion på containerpladsen i Guderup. Han måtte dog først trodse skældud fra opsynsfolk, der henholdt sig til et kommunalt reglement om det forbudte i bortfjernelse af genstande fra containere. Men Fægteborg holdt fast på bogen og vedblev som god sønderjyde at holde fast! For denne dåd i Danmark og for et efterfølgende generøst og årelangt udlån af fundet havde en hosebåndsorden til finderen været på sin plads, men da det ikke tilkommer mig at uddele ordener, vil jeg i stedet med dyb taknemmelighed lade nedenstående undersøgelse være tilegnet hans minde. Christian Fægteborg døde den 21. september 2015.

Den bjergede bog, der i dag efter den snarrådige finders ønske er overdraget til Det Kongelige Bibliotek, er i alle henseender et unikum. Den er et provinsbogtryk på det jævne med simple træskårne friser og vignetter. Bogen måler 17x10 cm og holdes sammen af et almuebind af træ, bundet sammen af en simpel læderryg. På et hvidt blad før titelbladet står: "Peter Jørgensen Moes af Igen [Egen] den 14 Juli 1815". Mere om ham senere.

Bogen er et samlebind omfattende tre ukendte skrifter, alle forfattet og udgivet af en ukendt Peter Ernst. Det første og største skrift (med i alt 128 blade), der også er det eneste med trykkeåret anført, bærer titlen?: "Jesu sår og vunders frygt Det er nogle nye salmer eller messianiske sange, bygget på de hellige patriarkers, profeters, apostles og Luthers grundvold, som er Jesus Kristus, Jakobs Gud og Israels frelser, hvilke er enfoldigt af den hellige ånd, i kraft af ordet om Jesu død, i en levende erkendelse ved Guds nåde, i Lammets blods kraft og hans hellige vunders hemmeligheders virkninger, lys og glans, erfaret og fremstillet af P. Ernst. Trykt i året 1756" (af mig herefter forkortet JS).

Hvor skriftet er trykt, er det op til forskningen at afsløre.³ Ligeledes røbes forfatterens identitet ikke med et ord – i alt fald ikke efter gængse biografiske normer – ej heller, hvor i riget han lever. At han ikke bor i Norge fremgår indirekte af, at han i forordet aftrykker et brev, afsendt af taknemmelige norske brugere af hans salmer. Så udbredte er de altså blevet! Af skriftets omfang og af finurlige poetiske eksperimenter må man skønne, at forfatteren har ordet så meget i sin magt, at han må have været lærd og studeret.

Efter en fortale på 22 sider, dateret "den 12. maj 1755. P.E." begynder salmedelen, der omfatter 159 salmer af stærkt varierende længde. Adskillige rummer mere end 20 strofer. Den længste, nr. 155, har 31 strofer. I adskillige salmer er der forbønner for kongen, dronningen og den kongelige familie,⁴ men påfaldende uden antydning af kongerøgelse.⁵

I umiddelbar forlængelse følger salmerne nr. 160-187 med dette selvstændige titelblad:

"Nogle få salmer om en arm synders nådesgang og pleje hos den tro hyrde vor korsfæstede frelser, forfattet af P.E." (Forkortet NfPs).⁶

Dette titelblad oplyser desuden, at skriftet "Findes til købs på Vajsenhusets Boglade". På bagsiden af titelbladet står en tilladelse til, at skriftet må trykkes i overensstemmelse med Det teologiske Fakultets protokol.⁷ Når denne tilladelse mangler ved de to øvrige skrifter, er det nærliggende at konkludere, at de ikke har været igennem den lovpligtige bogcensur, men er blevet distribueret i det skjulte uden øvrighedens vidende. Efter de nummererede salmer 160-187 følger register over samtlige salmer. Man kunne forvente, at registeret ville anføre 187 salmer, men tallet er kun 173. Salmerne nr. 13-26 mangler således, såvel i deres naturlige sammenhæng som i registeret, så måske er de aldrig udkommet? Eller måske har de stået i den samling, som digteren har sendt til brødrene i Norge?

Skriftet indeholder hovedparten af Peter Ernsts salmer og et forord, dateret 12. maj 1755, hvori han beretter om salmernes tilblivelse. Det eneste skrift med trykkeåret anført.

Samlebindet rummer endnu et skrift af Peter Ernst med dette titelblad: "Hjertets bekendtskab med Gud og Lammet. Det er et vidne om Guds kærlighed og nåde ved vor frelsers Jesu Kristi blod og hellige sår og vunders salve, erfaret af den Helligånds oplysning i Jesu blods og lidelses kraft, og enfoldigt fremstillet i en levende troens erkendelse, Gud, i den korsfæstede frelser, til ære og lov. Af P. Ernst" (forkortet HB).⁸

Skriftet har sin egen paginering og sidetællingen 4-174. Det indledes med en fortale, der er dateret "den 10. april 1755. P.E." Derefter følger 11 kapitler, hvoraf kap. II-VIII fortrinsvis er prosa, men med indstrøede vers, mens kap. IX-XII rummer salmer og sange.

Det er dette forfatterskab, der er omend ikke faldet ned fra himlen, så dog dukket op som en stor overraskelse for den etablerede forskning i brødremenighedens historie, der fortrinsvis bygger på arkivstudier i Herrnhut og Christiansfeld. Disse studier registrerer og analyserer de

censurerede tiltag i brødremenighedens aktiviteter og de organiserede medlemmer af menigheden. Ved det nye bogfund foreligger der pludselig et uberørt forfatterskab, der giver os direkte indblik i en adskilligt tidligere åndelig grøde, oplevet, erfaret og beskrevet af et menneske, der havde viljen og evnen til at give sig til kende, men uvist af hvilken grund aldrig lod sig organisere og registrere.⁹

Den hidtidige forskning

Hidtil har gudelige vækkelser på Als først været kendt efter 1770 og i Egen Sogn, hvor sognepræst Johann Joachim Hansen Ahrends virkede fra 1763 til 1785. Han var ikke blot en lærd mand, men "en af Herrens hellige Præster", og hver søndag bad han ved prædikenen Herren om at forøge "den lille Flok". Herrnhutiske brødre kom rejsende og holdt forsamling i Egen 3-4 gange om året, og folk kom langvejs fra. Også enkelte fra Ketting tog til møderne i Egen. I 1775 var der i Egen en lille flok troende sjæle, for hvem skrædderen Christian Petersen holdt forsamling hver søndag. Hos ham kunne de åndeligt søgende få vejledning. En gårdmandsdatter fra Elstrup, Theodore Jakobsen, blev vakt, og ligeså gårdmandsfamilien Schmidtmann, hvor sønnen Georg trådte i brødremenighedens tjeneste og virkede som missionær blandt eskimoerne i Labrador i 43 år. Også i landsbyen Dyndved i Egen Sogn var der troende gårdmandsfamilier. To døtre af gårdmænd blev gift med hver sin hedningemissionær og rejste, den ene til dansk Vestindien, den anden til Surinam i den nordøstlige del af Sydamerika. I 1775 var der på hele øen Als 70 personer, der sluttede sig til brødremenigheden. Flere rejste efter 1773 til Christiansfeld, således den 25-årige Carl Ludvig Clausen fra Ketting, der endte som præst i Norge.¹⁰

I Havnbjerg på Nordals virkede i årene 1726-1734 den senere navnkundige Erik Pontoppidan (1698-1764) som sognepræst, men fik med sin pietistiske holdning sognet og nabopræsten på nakken med sine krav om et helligt liv. Af hans skrift *Fejekost til at udfeje den gamle surdejg eller levninger af saavel hedenskab som papisme* fra 1736 får man indtryk af en bedrevidende præst, der gerne ville belære sin overtroiske, udannede og vildfarne menighed, men savnede evnen til at favne og være i øjenhøjde med almuens.¹¹ Så ud af denne højt begavede teologs virke kom der ingen vækkelse.

Stort mere har vi indtil nu ikke vidst om alsisk vækkelse i almuens, og derfor kan det følgende bidrag kaste lys over et forspil, der tildrog

sig i Ketting Sogn allerede i 1740'erne, i en periode, hvor den pietistiske kong Christian VI (1730-46) for at fejre jubilæumsåret 1736 og styrke den folkelige fromhed havde indført konfirmationen i hele riget og dermed markeret en reformation af reformationen; men hvor også den samme konges død i 1746 afslørede pietismen som et modefænomen, der stod og faldt med det pietistiske kongehus. Som åndsretning havde pietismen været et frisk pust ind i den lutherske ortodoksis golde læreremæssighed, hvor troens vished byggede på det objektivt givne såsom skriftens ord, sakramenterne og kirkelæren. Pietismen, der også byggede på Luther, understregede derimod den personlige erfaring og personlige oplevelse. Man bliver ikke kristen og genfødt ved dåben, men gennem en personlig bodskamp og omvendelse. Omvendelsens virkelighed skulle lægges for dagen i et helligt liv, hvor man afholdt sig fra verdslige fornøjelser. Når omvendelsen fik en sådan betydning, var det nærliggende at kræve en bestemt vej til omvendelsen: Først skulle loven knuse synderen og vise ham, at han var en synder. Dernæst skulle evangeliet oprejse ham og give ham frelsesvished. Adskillige kom aldrig så langt som til dette gennembrud, men blev stikkende i en destruktiv bodskamp og endte i fortvivlelse, og derfor slog pietismen aldrig igennem som en folkelig vækkelse.

Det blev derimod herrnhutismen, der også kaldtes den glade pietisme, der levede videre som lægmandsbevægelse med dens jævne forkyndelse af den Kristus, der tager imod mennesket, som det er, uden at stille krav om bestemte forudsætninger. Det er blevet sagt, at mens pietisten så mere på sin egen elendighed end på Jesu vunder, så den herrnhutiske broder mere på Jesu vunder end på sin egen elendighed. Pietisten talte om alvor og selvprøvelse, hvor herrnhuteren kaldte frelsen en let sag og idel glæde.¹² Forfulgt af statsmagten og tit også af pøbelen gjorde herrnhuterne det grove forarbejde for den vækkelse og lægmandsbevægelse, der blomstrede op i 1800-tallet.

Det er en del af denne frisættende og folkelige udvikling af gedigen luthersk kristendom, samlet i et sympatisk og følsomt sønderjysk almuesind, som det følgende handler om.

Gode grunde til at leve skjult

Hvem er denne Peter Ernst, hvis eksistens og virke har været godt og grundigt glemmt? Jo, takket være sit nu fremdragne forfatterskab vokser han frem og tager skikkelse. Dog ikke hans ydre, borgerlige fremtoning.

Den henligger helt bevidst i det dunkle og betyder åbenbart intet. Men forfatterens indre udvikling blotlægges i en sådan grad, at vi får indblik i det, der drev dette 1750'er-menneske til at sætte pen til papiret. Hvem han var, borgerligt set, hans plads i samfundet, hans familieliv, hans geografiske placering i riget, skal røbes senere. Først og fremmest skal vi, helt i forfatterens ånd, gå på opdagelse i hans åndelige univers og hans bekendtskabskreds, der omfatter Gud og Frelseren Jesus Kristus, mellem venner kaldet Lammet, og alt sammen formidlet af Helligåndens virkende nåde og kærlighed. En opdagelsesrejse på 1. klasse kan man vist godt kalde det.

Eftersom digteren ikke med ét ord røber sin identitet, fristedes jeg i begyndelsen til at antage, at Peter Ernst kunne være et pseudonym. Peter, det græske ord petros, betyder "klippe", og Ernst betyder på tysk "alvorlig", og begge ord kunne passe til forfatterskabets karakter. Men når så syv af de salmer, der begynder med bogstavet P, er akrostikon-tekster, det vil sige tekster, hvor det første bogstav i hvert vers er udhævet, så en salme med ti vers har begyndelsesbogstaver, der til sammen danner navnet PETER ERNST¹³, peger alt i retning af, at dette er digterens navn, som han vedkender sig. Akrostikonsalmer var højeste mode blandt de lærde i slutningen af reformationstårhundredet og anvendtes for eksempel hyppigt af Hans Christensen Sthen (1544-1610) i hans salmer.¹⁴ Det kunne antyde, at også Peter Ernst måtte være en lærd og studeret mand, hvad han også indrømmer på en kryptisk og poetisk måde, når han om sine salmer skriver: "Jeg har lærd og studeret dem ud af Jesu allerheligste vunder og sår, som er min Bibel. Spørger nogen, hvorfra jeg har bekommet de sange? da svarer jeg: I min frelsers Jesu Kristi fem vunder, hvori jeg læser hver dag. Der er nok at finde for min sjæl, når Jesus er kun i mit hjerte, hvad skøtter jeg om andre ting, hans blod og død, hans ve og smerte, hans vunder og hans sides sting, det er den grund jeg bygger på og kan med alting vel bestå".¹⁵ JS blad B 4r.

Man måtte tro, at en sådan lærdom har Peter Ernst vel tilegnet sig på et teologisk fakultet, men eftersom der ikke i gængse opslagsværker findes hverken en sognepræst eller anden studeret person under det navn, iværksatte jeg, efter at være blevet bekendt med bogen i januar 1996, en efterlysning i aviser og tidsskrifter,¹⁶ og endelig, i januar 2004, gjorde slægtsforskeren Bodil Madsen i Nyord med relationer til Als den overraskende opdagelse, at Peter Ernst var skrædder i landsbyen Blæsborg i Ketting Sogn på Als. En lakune i Ketting kirkebog i perioden 1707-35 afskærer os desværre fra viden om fødselsdato og ægtefælles

navn. Men den 26. februar 1741 døbes i Ketting Kirke sønnen Ernst, der konfirmeres i 1757, 16 år gammel.¹⁷ Og den 30. maj 1793 døde Peter Ernst i Blæsborg, 70 år gammel. Det sidste er næppe rigtigt, eftersom det af forfatterskabet fremgår, både i prosa og poesi, at han var 26 år gammel, da han oplevede sin jordrystende vækkelse i 1744. Så han må være født i 1718, og vi kan altså til næste år fejre den 300-årige digter.

Men hvordan kan vi sandsynliggøre at have fundet den rigtige Peter Ernst? Jo, i et notat fra 1790 hedder det om ejeren af det tredje af ni kådnersteder i Ketting, at "Ernst Pedersen var en Herrnhuter og skrev flere Psalmer og aandel. Sange i denne Retning".¹⁸ Hjemmelsmanden til denne oplysning må have forvekslet Peter Ernsts førnævnte førstefødte søn med den salmeskrivende far, som på det tidspunkt, tre år før

Cirka 1665 lod hertug Ernst Günther en vindmølle bygge på Vrangholm, på den mest forblæste høj, kaldet Blæshøj. Navnet blev senere til Blæsborg. Stedet bestod af fire kådnersteder og et inderstested beboet af en håndværker eller daglejer. I 1733, ved den tid da Peter Ernst blev konfirmeret, boede Claus Ernst – hans far – ved møllen, der stadig var en stubmølle. I 1854 blev den afløst af vejrmøllen på billedet. Den blev brudt ned i 1942. Foto fra cirka 1912, Lokalhistorisk Arkiv Augustenborg, nr. 019-12.

sin død, formentlig bor i aftægt hos sønnen. Eller sønnen har måske forhandlet faderens salmer? Vi møder altså her en usikker lokal anden-håndsviden om, at kådnerstedet husede en herrnhutisk salmedigter.

Denne distance til den lokale salmedigter er nok typisk for det forbehold, hvormed Peter Ernst blev mødt af sine egne i Ketting Sogn, da han skejede ud og blev religiøs. Derfor kan det ikke undre, at vi senere møder sønnen Ernst Petersen fraflyttet til landsbyen Elstrup i det herrnhutervenlige nabosogn Egen, hvor Ernst Petersen benævnes skrædder. Han er gået i faderens fodspor. I Egen kan han have lært sætebonden Jørgen Christensen Moes at kende. Han var kirkeværge, da sønnen Peter blev konfirmeret i 1815. Samme år, den 9. juni, døde Jørgen Christensen Moes og begravedes den 13. juni i Egen. Er det en arv efter faderen eller en konfirmationsgave fra skrædder Ernst Petersen i Elstrup, hvori konfirmanden samme år sætter sit navn: "Peter Jørgensen Moes af Igen den 14. Juli 1815"?

Set med vor tids øjne virker det sært, at Peter Ernst aldrig lader et ord falde om sit borgerlige virke i Ketting Sogn. I 1755 og 1756, da han udgiver sine skrifter, er han en gift mand i sin bedste alder med tre sønner, Ernst, Carl Ludwig og Nis, men det véd vi kun fra kirkebogen.

For det første skal vi imidlertid huske på, at den herrnhutiske vækkelse, som Peter Ernst repræsenterede, levede i den dystre skygge af den såkaldte "konventikelplakat", nemlig *Den kongelige forordning af 13. januar 1741, om hvorvidt gudelige forsamlinger uden for den offentlige gudstjeneste må tillades*. For at få hånd i hanke med gudelige forsamlinger skulle de underlægges præsterne. Ved en gudelig forsamling skal en præst altid være til stede og føre tilsyn med, at der intet sker mod Guds ord eller mod kirkens og statens indretning. Særlig bekæmper forordningen, at nogen forlader deres borgerlige håndtering og under foregivende af at opvække sjæle rejser om fra sted til sted og "bemænger sig med læreembedet, hvortil de hverken har Guds eller menneskelig kald". I november 1744 fulgte en ny forordning, der mistænkeliggør dem, der henter uddannelse i Herrnhut, og et reskript fra december 1746 forbød de hjemlige herrnhutere at indkalde fremmede skolelærere til at undervise deres børn.¹⁹ Repræssalierne fortsatte, og foranlediget af gejstligheden pålagde over-konsistoriet i Slesvig i 1762 Tønder magistrat at inddrage alle "Herrnhutiske Psalmer af fordægtigt Indhold", som måtte ligge hos byens bogbindere og bogførere.²⁰ Så i den forbindelse har Tønders øvrighed gennemført en razzia i Reinholdts trykkeri, hvor Peter Ernsts skrifter formodes trykt.

Sådanne forordninger kan være grund nok til, at Peter Ernst går stille med dørene og ikke skilter unødigt med sin person. Samme forsigtighed gør sig gældende i det anonymiserede brev fra Norge, som han aftrykker i forordet til JS.

For det andet har Peter Ernst ikke fundet anledning til at inddrage sit borgerlige liv i et forfatterskab, som dybest set er et anliggende mellem den korsfæstede Jesus og en benådet synder, der har modtaget digtningens nådegave. Det er den blodige frelser, det er målrettet Kristus-koncentration, det drejer sig om, hver gang Peter Ernst fører sin pen til papiret.

Betragtninger over barndom, konfirmation og ungdom

Digterens vej til Frelseren hører vi om. Detaljeret sker det i fortalen til samlebindets tredje skrift, hvor han beretter om anfægtelser, vægelsind og eftertanke i en barndom og ungdom, der fører frem til den store afklaring: "Denne lille bog kalder jeg Hjertets Bekendtskab med Gud og Lammet. Af den årsag, at den handler om hvorledes jeg er kommet i bekendtskab med Gud og Frelseren Jesus Kristus". De derpå følgende betragtninger over barndom og ungdom er nedfældet af den 37-årige Peter Ernst i april 1755. Han har nu fundet sit ståsted og har fundet ligesindede, med hvem han kan dele anfægtelser og glæder. Men dengang må han have været mutters alene med alt det, han gik og tumlede med. Dilemmaet er ikke blevet mindre, da han efter sin første nadver trådte ind i de voksnes rækker, besøgte "værtshuse og spillede, dansede og holdt sig lystig" og spejlede sit eget liv i de verdensmennesker, "som holdt sig smukt og præsenterede sig honnet". Fra landsbyen Blæsborg var der halvanden kilometer til Augustenborg Slot, hvor det pragtlystne hertugpar Christian August (1696-1754) og Frederikke Louise (1699-1744) udfoldede et anderledes liv i overvældende luksus med festlige arrangementer og glade mennesker omkring sig. Som amtmand over Sønderborg Amt og med titel af guvernør over Als havde Christian August siden 1732 magten samlet i sin person, altså en ret så "honnet" herre. Til de sociale kontraster mellem Blæsborg og Slottet har for Peter Ernst føjet sig kontrasterne mellem hans egen samvittighedsnagende følgagtighed med flokken "på mørkhedens vej" og pietismens ideal om en bodskamp under angst for fortabelse og et krav om omvendelse væk fra verden. Og her må konfirmationsforberedelsen med dens nærgående krydsforhør til det inderste i konfirmandens sjæleliv have spillet

en vigtig rolle. I Peter Ernsts hukommelse har dette gennemborende spørgsmål i hans katekismus bidt sig fast: "Har du holdt noget af Guds bud og befaling? Ja, noget: Gud ske lov for sin nåde. [...] Da kom det svar: Ak nej! du har intet holdt, om endskønt du har holdt noget udvortes. Så er dog dit hjerte fuldt af alt det, som er imod Guds lov!" Takket være det præcise citat fra Peter Ernsts katekismus kan vi nu slå fast, at i Ketting Sogn har præsten (eller degnen) ved Peter Ernsts konfirmation undervist i den luthersk-ortodokse Jørgen Lauridsen Aaskovs *Catechismi Børns Aandelig Melck og Tyggemad*, 1679, en pædagogisk anlagt udlægning af Luthers lille katekismus, formet i enfoldige spørgsmål og gensvar.²¹ Sandsynligheden taler for, at Aaskovs katekismus har været i brug i Ketting, siden den begyndte at udkomme. Peter Ernst må være konfirmeret i perioden 1732-35 og før konfirmationens indførelse i hele riget den 13. januar 1736. I hertugdømmerne var konfirmationen indført allerede sidst i 1600-tallet. I 1734 havde præsten i Ketting, Johannes Mathiesen Poulsen Plate, været i dette embede i over 50 år og blev i 1710 tillige provst over Als Søndre Herred.²² Skal man bedømme kettingprovstens teologi og forkyndelse ud fra katekismen, må han have været talsmand for den ortodoksi, man kalder ortopraksi, det vil sige nidkærhed for såvel den rene lære som det rette og praktiske kristenliv.²³ Dette har været konfirmandens åndelige bagage.

Om sin videre åndelige udvikling beretter Peter Ernst, at han indså, at han ikke var "af den flok, som elsker Jesus af hjertet". Men han har en fortrøstning til, at Jesus ikke forgæves har rørt ved hans hjerte på tusinde måder i hans ungdom, så vel ved syndige selskaber som i kirken under sangen og ved klokkernes lyd. Særlig ved indstiftelsesordene rørtes hans hjerte: "Det var ligesom jeg kunne se, hvor Jesus sad til bords med sine disciple og åd påskelammet. Ja, det var som jeg kunne høre, hvorledes han sang: Ak, hvor var det en vigtig sag for mig. Hans skikkelse var klar for mig. Han ligesom stod for mig og lod mig beskue den store kærlighed, som han havde til mig."

Overvældet af dette himmelske syn bryder Peter Ernst ud i vers:

"Ak, den søde himmelmund, sang for mig i denne stund.
Ak, de søde ord jeg kan høre af min Frelsermand.
Det jeg aldrig glemmer nu, det skal stå udi min hu,
hvor min frelser rørte mig med sin kraft så underlig.
Skønt jeg er en fattig sjæl, har jeg dog i Lammet del,
i hans vunder jeg vil stå, og Guds nåde altid få."

Til de følgende iagttagelser af nattehimlen over Als kan man jævnføre med Brorsons samtidige "Op! al den ting, som Gud har gjort" og de tanker, som nattehimlen over Tønderregnen kalder frem i et digtersind: "Hvad skal jeg sige, når jeg ser/ hvor stjerne-flokken blinker", og når Brorson endnu højere oppe skuer "den store kæmpetrof af blide engleskarer". Der er den samme enfoldige forundring over skaberværket i den alsiske yngling, og også hos ham aktiveres den poetiske åre:

"Når jeg gik ud sildigt om aftenen, og det var klart i luften, da så jeg altid op til himmelen og beskuede stjernernes mangfoldighed og tænkte ved mig selv: Deroppe i Himlen sidder vor Herre i stor herlighed, hvor englene og de udvalgte sjæle lover hans navn. Der sidder Frelseren med sit forklarede legeme. Ak, kunne jeg også nå den lykke at indkomme for hans blide ansigt og se de hellige vunder, som han har til min salighed. Fremdeles når jeg hørte tale om den yderste dag, blev jeg bange. Når jeg hørte om helvede, tænkte jeg på den elendighed, som der er for de fortabte sjæle. Ak min Gud, frels mig dog, og lad mig finde din nåde i mit hjerte."

Dette hjertesuk slår umiddelbart over i poesi og afføder disse vers:

"Hver sjæl, som bor i Jesu sår, er fri og uden fare står.
De tør ej frygte nogen nød, kan skade dem i liv og død.
Derfor så vil jeg nu ret glad, beskytte mig i den fristad,
som er i Jesu sides sår, hvor jeg i evighed består.
Ved Jesu fod jeg finder læ, og når jeg ser på korsets træ,
da hænger du min frelser der, og har mig i dit hjerte kær.
Tak! Jesus, for du søgte mig, og rørte hjertet inderlig.
Tak! for din nåde o min mand, som du på mig nu vender an."

HB s. 6-9.

Kirkegang og nadverdeltagelse har bevæget hans unge sind og fremmanet Frelseren for både hans indre blik og øre, og disse bevægelser eller visioner omsættes – adskillige år senere – til poesi. Naturen med nattehimlen og stjernernes mangfoldighed minder ham ikke kun om Guds eksistens, men om Frelserens bolig og lykken ved at få del heri. Og vejen til Frelserens hjerte og de frelstes fristad går gennem Frelserens sidesår. På den vision bygger han sit håb og det budskab, som han udtrykker i sin digtning. Denne vision daterer Peter Ernst til året 1744, så vi må formode, at hvad han beretter i HB, hører hjemme i tiden in-

den det religiøse gennembrud. Således også de følgende episoder, som er bemærkelsesværdige ved deres rigdom på opmærksomme iagttagelser, klare analyser og opbyggelige følgeslutninger:

Billedet i købmandens stue

”Engang kom jeg ind i en købmands hus og satte mig ned i stuen. Og som jeg så mig om, da blev jeg opmærksom på et billede, hvorpå jeg så en lang tid med fornøjelse. Thi det var meget sælsomt [rart] at se: Der var et stort bjerg, som var ganske højt, og oven på toppen stod et hus. Og Frelseren gik op ad bjerget til huset og bar et kors på sin ryg, men en hel hob folk fulgte ham lige efter, og enhver af dem bar et kors. Nogle havde det på ryggen, og nogle i armene, og nogle slæbte det, som de bedst kunne”.²⁴

Peter Ernst beretter, at der var mange folk i stuen, så snakken har sikkert været livlig om alt muligt andet, men han sidder stille for sig selv og kan slet ikke få øjnene væk fra det billede. Og han fortolker ”dette skønne billede”, idet han ser sig selv i flokken af korsbærere på vej op ad bjerget Golgata og op imod huset, som må være det nye Jerusalem. HB s. 9-11.

Efterhånden kommer det kristne fællesskab til at spille en større rolle i Peter Ernsts univers. Han møder trosfæller, der deler hans glæde ved Frelseren. De omtales som ”Guds børn og sande oplyste sjæle” og

Denne træskårne vignet findes i JS under nr. 159 og tillige i HB side 43 og 81. Samme vignet findes i H.A. Brorsons Nogle Psalmer om Troens Kamp og Sejr, Tønder 1735. Jævnfør note 3.

”hellige brødre og søstre”, og i den modgang, som deres trosfællesskab møder fra statskirken og fra den rå pøbel, er de hinanden til gensidig opmuntring:

Søskende i Jesu blod,
Står kun fast på troens fod ...
... Vi er nu beseglet alt,
Jesus har os i gevalt,
Jesus er vor store præst,
Nu vi holder jubelfest,
Jesus Kristus er os næst.

Vi har Herrens ånd og sværd,
Vi er af de himmel-lærd',
Nu vi synger Lammets sang
Så det gir en yndig klang,
Vi blir rensed og gjort fri,
Jesus baner livets sti,
Synd og død vi går forbi.

Nr. 68 str. 14-16.

Vi skal lægge mærke til betegnelsen ”himmellærde” om de herrnhutiske brødre og søstre. Om sit eget forhold til sine salmer skriver Ernst, at han har ”lærd og studeret dem ud af Jesu allerhelligste vunder og sår, som er min Bibel”. JS blad 4r. Her taler et menneske, der er sig bevidst at tilhøre den sande kirke, der bygger på den sande lærdom, himmel-lærdommen, hvor ”Jesus er vor store præst”. Modsat den falske lærdom, repræsenteret af statskirkens præster, der er lærde og studerede i den hellige skrift og den foreskrevne teologi, men mangler en levende tro. Disse åndløse præster, der af staten er sat til at forvalte kirkens nådemidler, har ved kongelige forordninger fået til opgave at agere vagthunde over for den folkelige vækkelse. Men eftersom forordningerne ikke tillader lægfolket at kritisere præsterne, må kritikken pakkes ind i bibelske gevandter. Som det umiskendeligt sker i disse vers om ypperstepræsternes forhør af den fangne Jesus skærtorsdag nat, nr. 95:

Her står du for de lærde mænd
og er for disse ret ukendt.
De vide skriften, men Guds Lam
de kender ej, det er en skam.

Ak, hvordan har de præster lærd,
det er jo ganske rent forkert
at vide skriften og ej se
på denne søde frelsere.

At vide skriften uden ham,
det er en evig spot og skam,
det er en lærdom ganske slet,
som ses jo af de præster ret.

Hvor mange lærde er der ej,
som vandrer på den mørke vej?
Et billed har vi her at se,
de præster gør kun Jesus ve.

Så går det og i denne tid,
man lær, studerer ret med flid,
men Jesu vej forbi de går
og følger ej hans fodespor.

Gud lære mig og hver en sjæl
at kende den Immanuel,
som stod i striden mandelig
og skænkte os sit himmerig.

Det præstespejl, det "billed", der i denne salme fokuserer på de falske præster, afsluttes med at udpege de rette præster, der kender den stridende Kristus, der skænkede os himmerig. Og så er vi tilbage ved den søskendeflok af uforfærdede og troende kristne, som bekender, at "Jesus er vor store præst".

Vi ville gerne have vidst mere om, hvem disse stærke og standhaftige trosfæller var, og derfor er det uvurderligt, at Peter Ernst med nogle vellykkede snapshots lader os møde et par af disse anonyme samtidige personligheder: "Efter nogen tids forløb kom jeg ved en lejlighed til at tale med en retscaffen [rædelig] hustru, som var oplyst af den Helligånd på Jesu død og blod". Hun fortæller Peter Ernst om sine bekymringer og anfægtelser, men "da kom der en røst i hendes hjerte, som sagde "Det er betalt", nemlig Jesus havde betalt for alle hendes synder". For hende var vejen fri og åben til Jesus, og hun erklærede, at

vi havde samme adkomst til Helligånden som de hellige apostle! "Hun var så munter og glad i Herren, at jeg forundrede mig derover". Når Peter Ernst betroede hende sit hjertes uro, var hendes fornøjede reaktion: "Morgenstjernen Jesus Kristus frembryder nok i dit hjerte med sine klare stråler. Jesus med sit blod (håber jeg) skal funkke i din sjæl". Og Peter Ernst lader sig berolige og rive med af hendes glæde: "Her kunne jeg erfare, hvorledes Frelseren Jesus fører sine børn. Den ene sjæl glæder sig over den anden, og det var mig til stor velsignelse, og efter den tid har vi talt tit og ofte derom med hverandre og glædet os i Herren vor Gud, som gik i døden for os". HB s. 11-12.

Fra Herrnhut udgik emissærer eller udsendinge til Danmark og Norge, gerne ægtepar, "søskendepar", således koldingenserens Gert Hansen og hans hustru. I 1742 kom "søskendeparret" skomager Vitus Bering Handrup og hans hustru Maria Bruun og i foråret 1745 den mæhriske tømmersvend Andreas Grasmann og hans hustru Rosina Jäscke. Deres faste base var Stepping Præstegård. Der var bud efter dem mange steder fra. Særlig Andreas Grasmann påkaldte sig opmærksomhed som en personlighed ud over det vanlige. For biskop Brorson i Ribe øvede Grasmann sjælesorg, da denne troede at have syndet mod Helligånden.²⁵ Emissærerne foretrak samtalsform på herrnhutisk vis således, at han talte med mænd og hustruen med kvinder.²⁶ Om det har været en ledsagende hustru, Peter Ernst omtaler som den "hustru", han har mødt, kan ikke siges. Næppe, hvis reglerne skulle overholdes. Snarere er der tale om en vakt kvinde fra Als, siden de efterfølgende "tit og ofte" talte med hinanden om Frelseren. I denne fase i Peter Ernsts åndelige udvikling finder han omsider ligesindede.

Skoleholderen og Brorsons salmebog

En anden unavngiven sønderjysk personlighed, som Peter Ernst præsenterer os for, er en skoleholder, med hvem han oplever en åndelig samstemthed. De skoleholdere, der betjente rytterskolerne, havde ellers ikke det bedste lov. Duelige skoleholdere var sjældne, for lønnen var ikke tillokkende. Blandt bønder var det at undervise børn kun noget, man gav sig af med, hvis man ikke duede til andet eller var arbejdssky. Således klagede præsterne i Als Søndre Herred 1745 over manglen på rette skoleholdere, "thi de som nu gør profession af skoleholdelse, er ikkun fuskere [Bønhaser], håndværksfolk og daglønner".²⁷ Fem år senere bønfoldes kongen af skoleholderne i Søndreherred, fordi de

endnu ikke har fået en skoleforordning at indrette undervisningen efter. Og endnu i 1760 klager to skoleholdere i Egen over en manglende skoleforordning.²⁸ Så derfor bidrager følgende skildring til at nuancere dette kun negative billede.²⁹ Tillige får vi et tidligt vidnesbyrd om brug af Brorsons *Troens rare Klenodie* fra 1739, og episoden må derfor dateres til tidligst dette år: "Ved en anden særdeles lejlighed kom jeg til en skoleholder, som var en gudfrygtig sjæl. Han havde et besynderlig stille væsen på sig". Peter Ernst drages til ham og forsøger længe at kontakte ham og tager endelig mod til sig og betror ham sine anfægtelser og sit hjertes uro, hvortil han svarer:

"Min broder, du må nok se til, hvorledes dit hjerte er beskaffen: Om du søger Frelseren og skænker ham dit hjerte. Thi han har dyrt købt dig med sit blod. Bed dag og nat til Gud, for Jesu døds skyld, at du kan vorde en synder, som har sin bolig i Jesu blodige vunder. [...] Denne tale var mig ret kær og kom mig til stor velsignelse. Han læste også nogle salmer for mig af Brorsons salmebog om omvendelsen.³⁰ Og efter den tid fik vi ét sind og talte med hverandre om Herrens vej. En halv dag om sommeren var for os som to timer, så fornøjeligt var det at handle om Frelserens sag. Og han tog mig med sig hist og hid, hvor han gik til andre retsindige [rædelige] sjæle, og vi var glade i Herren. Tilforn bad jeg så tit en bøn, når klokken slog³¹ og havde også visse salmer at synge om morgen, middag og aften. Når det var sket, fandt jeg i mit hjerte en besynderlig rolighed." HB s. 13-15.

Født på ny til liv i Kristus

Det er i skriftet *JEsu Saar og Vunders Frygt*, der tryktes i 1756, at vi præsenteres for Peter Ernsts "Nye Psalmer eller Messianiske Sange", også her med et forord.

Den skelsættende begivenhed i Peter Ernsts liv indtræffer i året 1744, i hans 26. år, da Frelseren opvakte ham af syndens søvn og drog ham til sig gennem en sand omvendelse og syndserkendelse, der gav ham en sådan kraft og opmuntring, at han fyldtes af "Herrens lov og pris for sin søns godhed og venlighed, så at jeg skrev nogle rim eller vers derom med et kridt på bordet. Og da jeg så dem an, da var de meget vigtige i mit hjerte, hvorover jeg satte dem på et papir med en pen år 1745". JS blad A 3.

Det fremgår ikke entydigt, hvori vækkelsen i året 1744 består. Er det digterevernerne, der forløses, da han med kridtet på en tavle i skrædder-

værkstedet nedfælder de første rim til Frelserens pris, der er det synlige udtryk for den forunderlige afklaring? Forundret som den unge fugl, der opdager, at den kan flyve ved at sprede vingerne ud, oplever skrædderen, at han er blevet salmist: "Jeg vil synge, Herre, om din kraft og blodige nåde, du retfærdige Gud og frelser. Som Moses og Israels børn sang en dejlig lovsang, da de var frelste". JS blad A 5. Og han ser sig tilbage over de bibelske sangere David, Salomon, Jeremias og Jesus selv, der sang med sine disciple.

Kristenlivet udfolder sig i sang. Klarheden kommer til ham, springer frem af de vers, der falder ind i hans hjerte: "Når jeg gik på en vej for mig selv, da kunne jeg synge, ligesom ordene faldt mig ved. Og jeg mærkede mig dem og skrev, når lejligheden kom, thi hjertet var fuldt af den Helligånds salve både nat og dag." JS blad A 3. Digteren fører dagbog over både sin sindstilstand og tilblivelsen af salmer, hvoraf enkelte er dateret. For eksempel skriver han, at i "år 1749 blev jeg endnu nøjere bekendt med Frelseren, hans åbenbarelse med sine vunders glans blev mig ganske ny, [...] hans arme omfavnede mig med kraft, hans mund kyskede mig med glæde og fred, så at jeg gjorde nogle vers og sange derom, og især disse. *Jeg stod engang og tænkt mig om etc.* [nr. 133] *Hal-leluja! Gud, og vort Lam etc.* [nr. 72] *Lam: der du mig vakte etc.* [nr. 129]."

Om året 1753 beretter han, at det begyndte med "sang på sang om Lammets blodige sved og vunder i et kærligt samfund med andre Guds oplyste sjæle og søskende i Kristus". Han har altså fundet ligesindede, med hvem han i sang kan dele det bedste, han véd.

Hvis man skal sammenfatte den erkendelse, der fremgår af hans digtning, kunne det blive, at vejen til Frelserens hjerte går gennem hans sår, især det sidesår lige under hjertet, som førte til hans død på korset.

Hav tak for dine vunder,
o! kærlighedens lam,
dit blod det gør mig munter,
det frier mig fra skam.
Det gør, at jeg går lige frem
til Gud min lyst og glæde
i ny Jerusalem.

Nr. 160³² str. 16.

Jesu død på korset er en kærlighedserklæring, og findes der større udtryk for kærlighed end at sætte alt sit eget, ja sætte sit liv til for sin elskede?

Når jeg hans fattigdom besér
og alt hvad han mått' lide,
mit hjerte da af glæde lér
midt udi sorg og kvide.
Det gi'r i sjæl og hjerte mod
at være sænkt i Jesu blod
og i hans åbne vunder.

Nr. 163³³ str. 11.

Kun syndere kan gennem sidesåret finde vejen til Frelseren. Og derfor bliver Peter Ernst aldrig træt af at betone nødvendigheden af den glade syndserkendelse, der er vejen til frelsen. For eksempel "Udi hans vunder, der er rum/ til dig, o synder, kom! o, kom!/ i Lammet du skal leve" Nr. 150 str. 2.

Det er ham magtpåliggende, at hans sange indgår i den kæde af vidner, af martyrer, der ned gennem historien har lovsunget Frelseren. Derfor ser han tilbage over salmedigterne i fortiden for der at hente legitimitet for sine hjertelige lovsange til Jesu blodige vunder. Han peger på den bøhmiske martyr Jan Hus, der har sunget og bedt "Jeg råber til dig, o Herre Krist, jeg beder du høre min klage, giv mig den rette tro forvist, at jeg dig ikke forsager"³⁴. Jan Hus sang ikke med læberne alene, men hans sang kom fra hjertet. Derfor søgte han hen til Frelserens blodige vunder og sår. Og af Luthers salmer fremhæver Ernst "Krist lå i dødsens bånd" om det blodige offerlam, som Luther besynger: "Her er det rette påskelam/ om hvilket Gud haver budet/ det er det, som på korset kom/ for vor skyld stegt og dødet/ dets blod stænkes på vore døre/ og holder døden uden fore/ den morder [mordener] kan os ej røre/ Halleluja!"³⁵

Til denne kæde af salmister føjer Ernst nu sig selv: "Hvor ringe, liden, og syndig jeg er i mit hjerte, så har Gud dog anset det og udøst sin nådes virkninger deri formedelst Jesu blods klarhed. Han er den sol, som har bestrålet mit hjerte, Han er den morgenstjerne, vort hjerte oplyser så gerne, med sin miskundheds ord". Det sidste er citat fra den reformatoriske "Herre Krist Gud Faders enbårne søn". "Om ham", fortsætter Ernst, "vil jeg synge, fornøje mig, i ham vil jeg glæde og fryde mig [...] Om der skulle findes nogle, som vil bespøtte mine ringe sange, da vil jeg bede for dem til Gud, at de må se, at det er Guds ord og værk, [...] thi det er en frugt af Jesu død og forsoning, et vidne om det Lam som bar verdens synder. Hvor klare de [salmerne] har været i min sjæl, kan jeg ikke beskrive for nogen, men det må føles og erfares." JS blad A 6-8.

Træskåret Lam med glorie i en røskenramme, dobbelt foroven og forneden. I JS over nr. 105. Til indramningen er anvendt fire typer røskener, der optræder i bogtrykker Johann Anthon Reinholdts *Biblisk Haand-Bog*, Tønder 1757. Røskener i venstre og højre ramme genfindes i *Biblisk Haand-Bog* s. 78, 207 og 561. De to inderste rækker foroven og forneden anvendes s. 268, 384, 461, 484, 518 og 565. De to yderste rækker med tovsnoning anvendes s. 449, 488, 503, 534 og 535. Samme tovsnoning i Johan Peter Brorsons *Billigste Veeklage*, Tønder (Reinholdt) 1757 på titelbladet. Jævnfør note 3.

"Af Guds nåde er jeg, hvad jeg er og hans nåde imod mig har ikke været forgæves", skriver Paulus i 1 Kor 15,10. Det er den samme blanding af ydmyghed, taknemmelighed, forundring, henrykkelse og selvfølelse, der møder os i Peter Ernsts skildring af sin vej til lovprisningen af Lammet:

"Se, o menneske, hvilken fylde den korsfæstede Gud har givet mig, af sin nåde, for hans døds skyld, se! De dejlige og velsignede salmer, Gud han har begavet mig med [...] Se, mine søskende i Herren, se den søde frelser, som jeg fremviser i disse sange, [...] Jeg forundrer mig derover, at så mange sjæle har antaget disse salmer med stor respekt og ærbødighed".

Det lader til, at Peter Ernst forud for de nu fremdragne skrifter har udgivet salmer, formentlig som skillingsviser, som har fundet god afsætning, og retsindige [rædelige] sjæle tog dem til sig "med begærlighed". Der var til gengæld andre, som ikke "fandt smag i dem", hvorved han blev mindet om "Frelserens ord, når han siger: En profet gælder intet i sit eget fædreland Matt 13,57." Anerkendelsen er især kommet "på andre steder vidt borte, hvor der er et dejligt vidne aflagt om dem"

og som eksempel herpå aftrykker Ernst et brev, som en broder uventet har sendt ham fra Norge og med de samme ord og vendinger, som kendetegner den herrnhutiske lidt svulstige stil:

”Min i Lammets blod og vunder meget kære broder *Peter Ernst*
vores blodige mand velsigne dig inderlig

Dine arme synderes blod og vunders sange er mig til hænde kommet ganske uformodentlig, hvorfor du skal have hjertelig tak. De er mig med min kære hustru og de få søskende her ret kære og angene. Frelseren lade dem også blive os til velsignelse. Hvad Frelseren fremdeles vil give dig nåde, drift og velsignelse til at lade fremkomme, ville du også værdige os at nyde del i, det kan ske med de tvende kære venner, som bringer dig dette, hvilke agter sig hid tiere, min lille kære Broder, jeg tror du ikke tager min dristighed ilde op, at jeg tager mig den frihed til at skrive dig disse få linjer til, men jeg kan ikke andet. Jeg har ret et fuldt hjerte til dig, og det første dine sange kom mig for øje, fandt jeg en hjertelig højagtelse, respekt og ærbødighed for den ånds kraft og nåde, dig er meddelt, som også en hjertelig kærlighed til din person, fordi du er også et af Lammets får, [...] uagtet jeg ikke vidste, hvad eller hvem du var af stand og vilkår, jeg føler et samfunds og forenings bånd i mit hjerte mellem dig og mig, samt alle dem, som henhører med os til Lammets side [...] Hjerte broder, hils hjertelig alle dem hos dig, som i sandhed elsker Frelseren, [...] næst hjertelig hilsen fra min kone vil jeg hermed hilse og kysse dig i min ånd og omfavne dig i Lammets sides hule ved den blodige nåde, din ringe dog elskende broder. Lev vel ved vunderne Amen.

L. den 22 Juni 1754. M.C.” JS blad B 2-3

Af citatet fra Matt 13,57 må vi konkludere, at salmerne ikke slog an i Ketting og omegn, men vandt indpas længere borte. Vi får indblik i det netværk, som brødre og søstre i rigets to lande havde sammen. Særlig om den førnævnte koldingenser Gert Hansen og hans hustru véd vi, at de rejste hemmeligt ud som emissærer, og at Gert Hansens succesrige virke i Norge var den direkte anledning til konventikelplakaten i 1741.³⁶ Det kunne være dette ægtepar, der er de ”tvende kære venner”, som overbringer brevet fra Norge. Det fremgår af brevet, at Peter Ernsts person er brødrene i Norge aldeles ubekendt. At pejle sig ind på den

anonyme norske afsenders identitet kan være vanskeligt og skal være det, for kloge af skade var det herrnhuternes strategi at lægge et røgslør ud for at kunne virke som de stille i landet. Den lever godt, som lever skjult. Vi får kun lokaliteten ”L” og initialerne ”M.C.” at pejle efter. ”L” kunne være Larvik, hvor sognepræst Ole Tidemand virkede 1734-1743 og vakte en skare, der for en del gik over til herrnhuterne. Gert Hansen virkede netop i Larvik. To gange om året rejste emissæren Erik Brau og hans hustru ud fra Drammen, hvor de i 1746 havde etableret et brødersocietet, og besøgte blandt andet Larvik og holdt forsamling dér.³⁷ En anden lokalitet kunne være Lista, hvor der opstod en vækkelse, så det hed sig, at halve Listerland var herrnhutisk.³⁸ Hvem dækker så initialerne M.C. over? Det kunne være Michael Crøger, der gjorde sig bemærket i Drammen som en ægte herrnhuter allerede i 1742, da der endnu kun var få, der ”kunne betro sig til Lammet”. Han var også på færde i Skien i 1741 og kaldes da ”den ivrige og meget kritiske broder”.³⁹

Konklusion

Peter Ernst har med mangfoldigheden af sine salmer, skrevet til en mangfoldighed af melodier, leveret os et enestående vidnesbyrd om noget, som er ved at ske i midten af 1700-tallet. En opvågning, en vækkelse i en stivnet statskirke, der styres af teologisk uddannede præster, der ligesom de ypperstepræster, der dømte Jesus, ”kender Skriften, men Guds Lam/ de kender ej, det er en skam.” I modsætning til disse lærde jubler Peter Ernst over de ”himmel-lærde”, de brødre og søstre, som han deler sin tro med, og som har Jesus til præst.

Vi møder en mand af folket, der efter en åndelig vækkelse dukker frem af anonymiteten og giver sig til kende. Det er ellers almuemenneskets lod at blive overset og glemt. Men her er den sjældne undtagelse, hvor vi får indsigt i hans inderste tanker, tilmed omsat til lidenskabelig poesi. De første spæde forsøg efter sin vækkelse eller som en del af vækkelsen gjorde han på sit skrædderværksted med kridt på et bord, men snart blev kridtet erstattet af pennen og pennen sat til papiret, og af den mageløse opdagelse af vejen til den korsfæstede frelsers hjerte gennem hans blodige sidesår voksede der et forfatterskab frem. Eller udtrykt voldsommere og sikkert sandheden nærmere: En tsunami af blodige, glade og overgivne salmer sprøjter ud af skrædderens pen og sætter skel mellem den sande og den falske kirke:

Når andre fort med verden går
og haver syndig glæde,
da holder vi os til hans sår,
der er vort bedste sæde.
Vor glæde er den frelser sød,
som blodig var på korset død,
ej anden vi vil have.

Nr. 164⁴⁰ str. 4.

Den sidste linje svarer, bevidst eller ubevidst, til Luthers "der er ej anden Gud" i "Vor Gud han er så fast en borg" (Salmebogen nr. 336 str. 2,8) og minder os i jubilæumsåret om, at Peter Ernst er sig bevidst, at han i kirkens lange kæde af Kristus-sangere også og ikke mindst er forbundet med reformatoren og hans glade og stærke Kristussalmer. Peter Ernsts salmer vidner om springet fra knugende pietisme til befriende herrnhutisme.

KILDER

Utrykte kilder:

Det Kongelige Bibliotek, Center for manuskripter og bøger, NKS (Ny kgl. Samling):

2683 4to Knudsen, Christian: Topographiske Samlinger til de alsiske Sognes Historie, XI. Deel, dateret 3. 12. [18]61 (Øen Als' historie og beskrivelse, bind 11).

LITTERATUR

- Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark I-II*, København 2001.
- Broderson, J.: *Fra gamle Dage. Det kristelige livs vækkelse og vækst i Nordlesvig fra begyndelsen af Brødreminighedens mission til henimod midten af 19. aarhundrede*, København 1912.
- Bruun, Jens: *Barselstue og Himmeltige. Samlede digte og salmer af Løjt-degneren Hans Mikkelsen (1720-1796)*, Aabenraa 1991.
- Buch-Petersen, Elsebeth: *Bogtrykkerivirksomheden i Tønder 1731-1770 & 1813-1853*, København 1974.
- Ehrencron-Müller, H.: *Forfatterlexikon omfattende Danmark, Norge og Island indtil 1814 I-IX*, København 1924-1932.
- Fink, Torbjørn: *Herrnhuternes betydning for norsk kristenliv på 1800-tallet*. Oslo 2010. (<https://www.duo.uio.no/handle/10852/32831>)
- Heiberg, Knud: "Brødreminighedens Virksomhed i Sønderjylland før Kristiansfelts Anlæggelse. Stepping Præstegård", *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk. II, 1903-1905, s. 611-624.
- Henningsen, Lars N.: *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*, Aabenraa 2016.
- Henningsen, Lars N.: "Den fuldkomne monark", *Skalk*, nr. 6, december 2002, s. 28-31.
- Henningsen, Lars N.: "Da kronprins Frederik gjorde en buk", *Slesvigland*, 23. årg. 2002, s. 37-45.

- Henningsen, Lars N.: "Landsbylærer i Asserballeskov og Bovrup 1750-1785 – af Johannes Pades erindringer", *Sønderjyske årbøger 2000*, s. 77-148.
- Japsen, G.: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814*, Tønder 1968.
- Koch, L.J.: *Salmedigteren Brorson. En Mindebog til Tohundredaaret for hans Julesalmer*, København 1932.
- Larsen, Grethe: "Johann Anthon Reinholdt, Tønder 1753-70". I Erik Dal (red.): *Danske Provinstryk 1482-1830: en bibliografi IV*, København 1998, s. 119-122.
- Larsen, Jørgen: *Sønderjyllands Kirkehistorie*, København 1946.
- Lindhardt, P.G.: *Konfirmationens Historie i Danmark*, København 1936.
- Lundbye, Jørgen: *Herrnhutismen i Danmark. Det attende Hundredaars Indre Mission*, København 1903.
- Lyster, Jens: "Hvem kender Peter Ernst?", *Hymnologiske Meddelelser*, 25. årgang, 1996, s. 68-69.
- Lyster, Jens og Jens Højgaard (udg.): *Hans Christensen Sthens Skrifter I-IV*, København 1994-2015.
- Neiiendam, Michael: *Erik Pontoppidan: Studier og Bidrag til Pietismens Historie I*, København 1930.
- Nielsen, Rita Bromand: "Blæsborg Mølle", *Årsskrift 2000, Lokalhistorisk arkiv for Augustenborg og omegn*, s. 33-34.
- Paulsen, H. Hejselbjerg: *Sønderjyds Psalmesang 1717-1740. Fra Ægidius til Pontoppidan: en kirkehistorisk undersøgelse*, Christiansfeld 1962.
- Pedersen, Johannes: "Pietismens tid 1699-1746". I Hal Koch et al. (red.): *Den Danske Kirkes Historie V*, København 1951, s. 7-229.
- Pontoppidan, Erik: *Fejekost til at udfeje den gamle Surdejg eller de i de danske Lande tiloversblevne og her for Dagen bragte Levninger af saavel Hedenskab som Papisme*, 1736, København 1923.
- Rørdam, Holger Fr.: "Herrnhuterne i Randerseggen i Christian VI's Tid", *Kirkehistoriske Samlinger*, 5. rk. I, 1901-03, s. 493-523.
- Schrøder, Urban: "Løjt-degneren Hans Mikkelsen som salmedigter og andre iagttagelser over et håndskrevet salmehefte", *Sønderjyske Årbøger*, 1965, s. 181-203.
- Thrap, Daniel: *Brødreminigheden i Norge*, Christiania 1908.
- Thyssen, Anders Pontoppidan: "De ældre jyske vækkelser. Brødreminigheden i Christiansfeld og herrnhutismen i Jylland til o. 1815" I Anders Pontoppidan Thyssen (red.): *Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede IV*, København 1967.
- Thyssen, Anders Pontoppidan: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815-1850 VII*. København 1977.
- Thyssen, Anders Pontoppidan (udg.): *Personallistoriske, sognehistoriske og statistiske bidrag til en dansk præste- og sognehistorie: 1849-1949 10A*, København 1977-85.
- Treschow, Gerhard: *Danske Jubel-Lærere*, København 1753.
- Øverland, Per: *Herrnhuterne i Norge*, Trondheim 2005.

NOTER

- Honi soit qui mal y pense! Indskrift på den eftertragtede engelske hosebåndsorten.
- Jesu Saar og Vunders Frygt. det er Nogle Nye Psalmer Eller Messianiske Sange, Bygt paa de hellige Patriarchers, Propheters, Apostlers, og Lutheri grundvold Som er Jesus Christus Jacobs Gud, og Israels Frelser hvilkte er Eenfoldig af den Hellig Aand, I kraft Formedelst det ord Om Jesu

Død I en Levende kundskab, og kiendelse ved GUDs Naade, i Lammets Blods kraft og hans hellige Vunders hemmeligheders virkninger, Lys og Glands, erfaren og forrestillet af P. Ernst. Trykt i Aar 1756. Bogtitler og citater i øvrigt er i nærværende bidrag gengivet med moderniseret retskrivning og med stiltiende rettelser af trykfejl og misvisende tegnsætning. Den forestående udgivelse af hele Peter

- Ernsts forfatterskab er derimod en nøjagtig gengivelse af originalteksterne, men med forklarende noter.
- 3 Tønder var i Nordlesvig det tidlige centrum for skillingsviser og billige tryk. Trykkeren af JS og HB kan være Johann Anthon Reinholdt, der virkede i Tønder i årene 1753-70 og overtog materiel fra andre tønderbogtrykkere. En vignette (57x40 mm) i HB s. 115 med frugter og ranker findes også i *Biblisks Haand-Bog*, Tønder (Reinholdt) 1757 [Tø 56] s. 614. Over nr. 105 i JS træsnit: Indrammet lam med glorie (75x64 mm). Røskener i rammens venstre og højre side identiske i *Biblisks Haand-Bog* s. 78, 207 og 561. Træsnittet har dobbeltramme foroven og forneden. Den inderste ramme er en røskenerække identisk med den i JS s. 133 mellem nr. 182 og 183. Den er identisk med røskenerfrise i *Biblisks Haandbog* s. 384. Vignette (67x35 mm) med blomster s. 174 i HB (umiddelbart før registeret) afbildes i Buch-Petersen 1974, s. 31 fra *Ægidius' En Nye Psalme-Bog*, Tønder (Reinholdt) 1755 [Tø 52]. Afsluttende vignette i JS efter nr. 159 og genbrugt i HB s. 43 og 81 er et træsnit (55x44 mm) med et himmelsk øje, hvorfra det stråler ned over blade og planter. Samme træsnit i H.A. Brorsons *Nogle Psalmer om Troens Kamp og Sejrr*, Tønder (Vajsenhuset, Herman Hinrich Rotmer) 1735 [Tø 5], aftrykt i Buch-Petersen 1974, s. 19. Træskåret frise med englehoved (65x27 mm) i HB s. 141 identisk i Johan Christian Fabricius' *Kurtzer Unterrichts*, Tøndern (Waysen-Haus) 1738 [Tø 32], jf. Buch-Petersen 1974, s. 48. Under nr. 62 i JS som vignette to liggende, modstillede røskener, der også er klummepryd i HB s. 23-174. De findes identisk i Fabricius' *Kurtzer Unterrichts* s. 32. Under nr. 83 i JS tre blomsterøskener, identisk som klummepryd i Fabricius' *Kurtzer Unterrichts* s. 4-32. Da Tønder magistrat i 1762 på gejstlighedens initiativ foretog en razzia i Reinholdts trykkeri for at inddrage herrnhutiske salmer af fordægtigt indhold, var fuglen (Peter Ernst) sikkert for længst fløjet, jf. Paulsen 1962, s. 299. NFPs er næppe trykt af Reinholdt.
- 4 Nr. 3 str. 4, nr. 85 str. 11, nr. 119 str. 6-9, nr. 156 str. 17, nr. 159 str. 2, HB s. 138 str. 12-21; s. 142 str. 7.
- 5 Peter Ernst kan fra kilder med tilknytning til Augustenborg Slot have været godt orienteret om Frederik V's uduelighed som regent og hans uheldige livsførelse med skandaliserende deltagelse i orgier i det københavnske nattelev. I alt fald er det påfaldende, at almedigteren Peter Ernst slet ikke kommer i nærheden af det forløjede skønneri, hvormed det officielle Danmark fremstillede denne konge, der pristest for sin fortræffelighed, sine dyder og visdom. Han var "den fuldkomneste monark", han var alles forbillede i dyd (Henningsen 2002 i *Slesvigland og Skalk*). Peter Ernsts anliggende er at være sandheden tro i kærlighed, hvorfor kongen ikke hyldes med ét ord, men kun omgærdes af forbøn og bønner om, at Gud vil lære ham at elske Lammet og brøderne og fri ham fra syndens fare og lade Helligånden påminde ham, når han gør fejltrin. Peter Ernst kan sammen med andre af de stille i landet have set en særlig mission i vedholdende forbønner for kong Frederik V.
- 6 *Nogle faae Psalmer, Om en arm Synderes Naades Gang og Pleye hos den tro Hyrde Vor Korsfæste Frelser. forfattede af P. E.*
- 7 *Imprimatur* in fide m Protocolli Facultatis Theologicæ JOH OTTHO BANG. Dr. Professor Hans Otto Bang (1711-1764) så med sympati på herrnhutere. Det københavnske Brødresocietets dagbøger gav ham ved hans død det skudsmål, at han "elskede Brødrene", men ikke ejede mod til for alvor at kæmpe for deres sag. Så vidt Bjørn Kornerup i *Dansk Biografisk Leksikon*, II, 1933, s. 83.
- 8 *Hiertens Bekiendskab med Gud og Lammet det er Et vidne om Guds kiærlighed, og Naade, formedelst vor Frelser JEsu Christi Blod og Hellige Saar og Vunders Salve. Erfaren af den HelligAands Oplysning i JEsu Blods og Lidelses kraft, Og eenfoldig forestillet I en levende Troens Erkiendelse, GUD, I den Korsfæstede Frelser til Ære og Lov. af P. Ernst.*
- 9 Tilsvarende herrnhutiske vækkelser, omend lidt senere, er kendt fra Løjt Sogn, hvor den begavede, digtende og drikkende degn Hans Mikkelsen (1720-1796) under påvirkning af den herrnhutisk sindede sognepræst i Løjt, Christian Bendixen (1754-1781) får et kald som salmedigter (Schröder 1965, s. 189-200; Bruun 1991, s. 11 f). Jørgen Hanssen (1732-1819) fra Ragebøl i Dybbøl Sogn var fra barndomshjemmet påvirket af pietismen og trådte senere, som gård-ejer i Sottrup, i forbindelse med herrnhuterne og skrev digte i en pietistisk tone (Henningsen 2016, s. 281-283). I dybbølpræsten Hans Balsløvs tid fra 1754 til 1795 var der en betydelig herrnhutisk indflydelse, og flere tilhørere fik under hans prædikestol et åndeligt genembrud (Henningsen 2016, s. 281).
- 10 Brodersen 1912, s. 523-527; Thyssen 1977-85, s. 715 og 736; Thyssen 1977, s. 23 og 173.
- 11 Neiiendam I, 147-152; Pontoppidan 1923, 1-68.
- 12 Pedersen 1951, s. 208; Lindhardt 1936, s. 28.
- 13 Nr. 57: Paa Lammet staaer min' tanker, mel. Hielp Gud, at jeg nu kunde; nr. 66 = HB s. 140: Paa Messianisk viis jeg nu vil leve, mel. Hvo som vil salig; nr. 78: Paa Sielen min Guds Søn skal bløde, mel. Naar sielene sig; nr.128: Priisværdige Lam! velsigne mig, mel. Nu er født os Jesus Christ; nr. 131: Priis lof, og tak, Skee dig o! Lam, mel. Et Barn er født i Bethlehem; nr. 153: Prophet Esaiam, Han Ligner Gud sin Frelser, mel. Udi Gethsemane; HB s. 164: Piint er min Frelser sød, mel. Udi Gethsemane.
- 14 Se *Hans Christensen Sthens Skrifter* bind I s. 66-68, 69-71, 78-79, bind II s. 149, 172-174, 301-303, 387-394, 425-435, bind III s. 105, 282-283, bind IV s. 57-59, 145.
- 15 Denne tilsyneladende beskedenhed udelukker ikke, at Peter Ernst har været litterært orienteret. I HB s. 47 citerer han fra "Gyld Skat-Kiste p. 350", som er den netop udgivne Carl Henrich Bogatzkys *En Gylden Skat-Kiste for Dem, som søge at have et Liggende-fæ i Himme-len*, 1754, med Enevold Ewalds fortale dateret 18. februar 1754. I HB s. 48 citerer han på dansk fra den tyske Scribes *Sieg Bette* pag. 367.
- 16 Lyster 1996 s. 68-69.
- 17 Kettings kirkebog meddeler også den 17. februar 1743 dåb af Peter Ernst Skræders søn Carl Ludwig. Og i 1765 konfirmeres sønnen Nis, 17 år gammel, som altså må være født i 1748. Den 16. december 1753 begravnes Claus Ernst på Blesborg, 70 år gammel, Peter Ernsts far. Den 29. oktober 1762 begravnes hans mor, 66 år gammel. Året forinden, den 20. marts 1761 begravnes Peter Ernsts [hustru] Blæsborg, 62 år.
- 18 Knudsen NKS (Ny kgl. Samling) 1861. For denne og andre henvisninger takker jeg Bodil Madsen, Nyord.
- 19 Pedersen 1951, s. 200-204 og 208.
- 20 Paulsen 1962, s. 299.
- 21 Bogen må have været efterspurgt, siden den if. Ehrencron-Müller 1924, s. 24-25, genoptryktes i 1687, 1692, 1698 og 1708. For identificeringen af citatet, der findes i udlægningen af det 10. bud s. 62 i Aaskovs katekismus 1679, takker jeg cand.theol. Finn B. Andersen. Aaskovs katekismus inddrages og citeres i Appel 2001, bind I s. 181 og 183-184 som dokumentation for læsefærdighed hos almuens ungdom.
- 22 Treschow 1753, s. 319.
- 23 Lindhardt 1936, s. 23-24.
- 24 Motivet med korsbærende kristne som udtryk for Kristi efterfølgelse er almindelig kendt. Men præcis det billede, formentlig et kobberstik, som Peter Ernst så i en sønderjysk, måske alsisk købmænds stue, har jeg hidtil efterlyst forgæves i danske museer og kunst- og billedsamlinger. Derfor udlover jeg et eksemplar af den forestående udgave af Peter Ernsts samlede skrifter til den, der leder mig på sporet af billedet. Henvendelse til jensblyster@gmail.com
- 25 Koch 1932, s. 126-133; Heiberg 1903-1905, s. 616-621.
- 26 Lundbye 1903 s. 107-114. Om ægteparret Handrops ophold i Jylland, der afsluttedes med en udvisning af riget ved en forordning af 20. november 1744, handler Rørdam 1901-03.
- 27 Japsen 1968, s. 134.
- 28 Japsen 1968, s. 135.
- 29 Henningsens 2000, s.77-91, tegner et positivt billede af Hans Jørgen Pades gerning som skoleholder i Asserballeskov, der dog først fandt sted i årene 1749-1763, så det kan næppe være ham, der er i spil i Peter Ernsts ungdom.
- 30 I *Troens Rare Klenodie* har det tredje afsnit i Den anden Part af Troens Grund overskriften "Om Omvendelsen" og rummer 11 salmer.

- 31 Som gammel kristelig sædvane anføres i *En liden Haandbog som indeholder allehønde nyttige Øffuelser vdi Gudelighed*, 1578, en række "klokkebønner" i *Hans Christensen Sthens Skrifter*, II, 2003, s. 314-315 og 319 linje 58-69, jf. bind I, 1994, s. 28-30. Udbredt var også "En kort bøn at bede hver time, når klokken slår" i Rasmus Hansen Reravius' *En liden Bønebog*, 1575.
- 32 til melodien "Hjælp Gud, at jeg nu kunne", der anvendes syv gange af Ernst.
- 33 til melodien "Hvad kan os komme til for nød", der anvendes 15 gange af Ernst.
- 34 Denne salme er fra reformationstiden og kan næppe tillægges Jan Hus, men tilskrives ham undertiden sidst i 1600-tallet. Således i Daniel Paullis *Dend Siungende Guds-Fryct*, 1680, s. 468, og i Kingos *Gradual, En Ny Almindelig Kirke-Salmebog*, Odense 1699 blad Rr 1v og i nogle tidlige udgaver af Kingos salmebog.
- 35 Ernst citerer ikke fra Pontoppidan's pietistiske salmebog fra 1740, der skriver "den mordere". Ernst læser "den mordener" ligesom reformationstidens salmebøger og Kingos salmebog. Således også i Paullis *Dend Siungende Guds-Fryct*, 1680, der betegner salmen med Luthers initialer D.M.L.
- 36 Fink 2010, s. 22.
- 37 Fink 2010, s. 21; Thrap 1908, s. 6, 12-14, 36, 65-66.
- 38 Øverland 2005, s. 39.
- 39 Thrap 1908, s. 11 og 13.
- 40 til melodien "Hvad kan os komme til for nød".

Zusammenfassung

Bisher hat man gemeint, die Glaubenserweckungen auf der Insel Alsen hätten erst ungefähr 1770 stattgefunden. Aber ein Buchfund auf einer Mülldeponie in Guderup auf Alsen hat diesen Zeitpunkt um einige Jahrzehnte verschoben. Ein Sammelband mit drei unbekanntem herrnhutischen Schriften aus den Jahren 1755-56 von einem unbekanntem Dichter namens Peter Ernst, wohnhaft in der Gemeinde Ketting auf Alsen, gibt wertvolle Einsichten in die religiöse Entwicklung und der schliesslichen Bekehrung des sechsundzwanzigjährigen Mannes im Jahre 1744. Er erlebt eine wundersame Klärung aus dem reuigen und niederdrückenden Pietismus zu einem fröhlichen Herrnhutismus. Eine zuvor nicht bewusste Fähigkeit als Dichter wird erlöst, und ein Tsunami von blutigen und ausgelassenen herrnhutischen Liedern spritzt aus seinem Gänsekiel. Er betrachtet seine blutigen Lieder als lutherisch berechtigt. Die Melodiehinweise auf seine ungefähr 180 Lieder beziehen sich zumeist auf die alte dänische Liedtradition und nur sieben auf das Liederbuch der Brüdergemeinde. Er berichtet über eine Verbindung zu gleichgesinnten Brüdern und Schwestern, sogar in Norwegen, die seine Lieder mit Dankbarkeit entgegengenommen haben.

Eine Ausgabe der ganzen Verfasserschaft ist zur Herausgabe im Jahr 2018, dem 300. Jahr seit seiner Geburt 1718, unter Vorbereitung.

Fra helgenbillede i Kevelaer til kistebillede i Haderslev

Et eksempel på konfessionelt betingede ændringer af et billede¹

AF HELGE CLAUSEN

I Haderslev findes to varianter af et religiøst billede fra slutningen af 1700-tallet af Jomfru Maria og Jesusbarnet. De befinder sig henholdsvis i den katolske Sankt Marie Kirke og i Museum Sønderjylland. Det kan påvises, at billedet stammer fra et andagtsbillede fra 1642 i den tyske valfartsby Kevelaer. I analysen og fortolkningen af billedet inddrages derfor elementer af den katolske teologi om Jomfru Maria. Kevelaerbilledet må være blevet indført til Haderslev, men før det blev genudgivet her, har det undergået visse forandringer for ikke at komme i konflikt med den lutherske teologi. Der sammenlignes med eksempler på kirkelige tekster og kirkekunst, som har været igennem den samme procedure.

Indledning

Trykte billeder fra tiden mellem reformationen og Grundloven i 1849 af Jomfru Maria med Jesusbarnet, hvor der forekommer tydelige katolske symboler, er usædvanlige på vore breddegrader. Der findes dog en del sådanne billeder, der ovenikøbet er trykt i det lutherske Danmark, som på den tid reagerede på næsten alt katolsk med skepsis, afvisning og forbud. Hvordan kan det så være, at billeder med tydeligt katolsk indhold ikke blot fandtes i den danske konges riger og lande, men også blev trykt her?

I et forsøg på at besvare dette spørgsmål bliver et bestemt billede af denne type analyseret med henblik på en fortolkning i lyset af dets historiske og kulturelle baggrund. Billedet, som er trykt i Haderslev og foreligger i flere varianter, undersøges for at fastslå dets ægthed og oprindelse. Dele af den katolske teologi om Jomfru Maria og den kirkehistoriske situation i det 17. og 18. århundrede i Nordeuropa inddrages som forståelsesramme.

Ud over de to eksemplarer af billedet, som i dag befinder sig i Haderslev, udgøres kildematerialet af breve mellem den danske folkemindeforsker, Johannes Evald Tang Kristensen og samlere af kistebilleder,

V.E. Clausen, ligesom der er flere kopier af lignende danske og tyske andagtsbilleder. Endelig er en tysk forhørsprotokol fra 1647 benyttet. De anvendte kilder analyseres med henblik på at vurdere billedernes troværdighed.

Litteraturen om kistebilleder er ikke særlig omfattende, specielt ikke i Danmark. En litteratursøgning har kun givet få, relevante resultater. Haderslevbillederne har ikke tidligere været genstand for en nøjere undersøgelse.

Baggrund: Den kirkelige billedkunst

Siden Oldkirken har kunstneriske fremstillinger spillet en stor rolle i kristenheden. Man har ikke blot afbildet Kristus, Jomfru Maria og andre helgener, men også kristne symboler og scenarier. Der er tale om både plastiske – det vil sige krucifikser, statuer og relieffer – og grafiske fremstillinger, f.eks. ikoner, mosaikker, kalkmalerier, bogmalerier, oliemalerier og trykte billeder.

Da man i 1300-tallet begyndte at masseproducere trykte billeder, var det især helgenbilleder og spillekort, der blev trykt. Kirken tog hurtigt denne metode i brug for at kunne nå ud med sit budskab til de mange, der ikke kunne læse. Allerede 700 år tidligere havde pave Gregor den Store (590-604) fremhævet, at hvad skriften var for de lærde, var billedet for dem, der ikke kunne læse.²

Nogle religiøse statuer og billeder er blandt katolikker blevet genstand for særlig opmærksomhed: De troende har bedt den afbildede helgen om forbøn for et eller andet anliggende. Hvis der efterfølgende er sket uforklarlige eller mirakuløse bønnehørelser, f.eks. i form af helbredelser, har det ofte medført, at et kultsted for den pågældende helgen er blevet oprettet. Derefter har pilgrimme besøgt stedet, enkeltvis og på valfarter. Sådan har det været siden kristendommens første tid. Blandt de grafiske fremstillinger indtager de såkaldte kistebilleder en særlig plads, og de to billeder fra Haderslev er netop sådanne kistebilleder.

Hvad er et kistebillede?

Et kistebillede er et håndkoloreret, illustreret etbladstryk, som blev fremstillet fra senmiddelalderen til midten af 1800-tallet. Det skete oftest ved hjælp af trykplader af træ – de såkaldte træsnit. Billedet, der normalt er ca. 31 x 42 cm, har næsten altid en forklarende tekst. Nav-

net "kistebillede" stammer fra skikken med at klæbe dem fast på indersiden af standkisters låg. Der var også mange, der blev hængt op på væggen i almuehjem, med eller uden ramme. De fandtes i de fleste europæiske lande, de blev massefremstillet, og de var billige. Kistebillederne var i flere århundreder den mest udbredte form for billedkunst, som den almindelige befolkning ejede.³ De blev ikke regnet for ret meget i samtiden, men de er forholdsvis sjældne i dag.

I Danmark blev der fremstillet kistebilleder i perioden fra omkring 1650 til 1870, og i Det Kongelige Bibliotek er der en samling på 231 kistebilleder. Der er desuden en del kistebilleder i andre biblioteker, arkiver og museer, ligesom private samlere har et ukendt antal.

Kistebilledernes motiver kan bl.a. være bibelske, kirkehistoriske, historisk-politisk-sociale, satiriske eller moraliserende. Billederne er holdt i en naivistisk stil, og den håndpåførte farvelægning er ikke udført særligt omhyggeligt. De er ofte forsynet med en overskrift, der angiver billedets indhold. De følgende eksempler viser nogle 1700-tals kistebilleders temaer, som de blev formuleret dengang: "Det stedsevarende gudelige stueur", "De danske bønders frydesang over deres frihed fra stavnsbåndet" og "Kællingemøllen".⁴

De fleste hjemlige kistebilleder blev enten fremstillet i Tyskland eller i Danmark efter tysk forlæg. I nogle tilfælde solgte tyske trykkerier deres trykplader af træ, kaldet stokke, til udenlandske trykkerier, og på den måde kunne et motiv flytte fra ét land til et andet. Der foregik også en omfattende kommerciel piratkopiering. Både de lovligt og de ulovligt trykte billeder blev i nogen grad ændret, enten for at tilpasse billedet til de lokale anskuelser eller for at sløre oprindelsen, og teksterne blev normalt oversat. Billederne blev solgt direkte fra trykkerierne, men i store byer kunne de også købes hos datidens boghandlere. Rejsende boghandlere fra Nordtyskland bragte dem til danske markeder, og danske kvægdrivere købte billeder i Tyskland for at sælge dem hjemme.⁵

Mange af de danske kistebilleder med religiøse motiver har rødder i det katolske udland. V.E. Clausen (1908-1989), der om nogen har samlet og studeret kistebilleder herhjemme, beretter f.eks., at et kistebillede med en lang tekst, hvor Gud bebrejder menneskene deres lunkne tro, stammer fra Den katolske Kirkes langfredagsliturgi. Teksten, som kaldes "improperierne" – bebrejdelserne – har i forskellige versioner været anvendt siden 600-tallet. V.E. Clausen skriver: "Således fortæller et gammelt ark om almuens stædige vedhængen ved katolsk andagtsstof flere hundrede år efter reformationen."⁶

Denne iagttagelse er interessant, idet det er velkendt, at forskellige katolske skikke, som reformatorerne fra 1520'erne energisk arbejdede på at afskaffe, kun modvilligt og langsomt blev opgivet af "almuen". Det drejer sig f.eks. om helgendyrkelse, valfarter, kildebese og brugen af visse bønner. Hertil kom naturligvis også den teologiske og liturgiske nyorientering, som reformatorerne stod for, og som ikke med ét slag ændrede folks tro. Man må også huske, at det var forbudt for danskere at være katolikker, huse katolikker osv. i den efterreformatoriske tid, indtil religionsfriheden blev indført med Grundloven i 1849. I den periode prøvede censuren at holde al katolsk påvirkning ude af landet, hvad trykte materialer angik.⁷ På den baggrund er produktionen i Danmark af billeder med tydeligt katolsk indhold bemærkelsesværdig.⁸

Fra de danske trykkerier kom der ikke blot billeder af Jomfru Maria og Jesusbarnet, men også en del andre religiøse billeder, som har tydelige katolske forlæg. Der er f.eks. et billede med Jesu lidelseshistorie, som bygger på de 14 korsvejsstationer, franciskanerne indførte i Jerusalem i 1300-tallet, og som derefter bredte sig til de fleste katolske kirker i alle lande. Her er der flere elementer, der ikke har direkte belæg i Bibelen, bl.a. mishandlingen af Jesus på vej til Golgatha, hvilket stammer fra en af Birgitta af Vadstenas (1303-1373) visioner.⁹ Eller et moraliserende københavnsk billede med "den gudfrygtige tjenestepige Susanna", hvor der på billedet optræder en munk med rosenkrans. Både munke og rosenkranse var uønskede af reformatorerne. Der findes et billede af Treenigheden, hvis katolske forlæg viser Jomfru Marias himmelkroning, hvilket mildest talt ikke er et luthersk anliggende. Det ovennævnte "stedseverende gudelige stueur" fordeler Jesu sidste tid før korsfæstelsen på en række scener, der følger urets gang. Her anvender det katolske forlæg ikke en timeinddeling, men en inddeling i døgnets syv tidebønner. På den måde viser vesper, ca. kl. 18, Den sidste Nadver; komplét, ca. kl. 21, Jesu bøn i Gethsemane Have og slutter med tidebønnen non ved 15-tiden, hvor Jesus dør på korset.¹⁰

Haderslevbilledet

Grundlæggeren af Haderslevs første bogtrykkeri, Hinrich Luckander, blev født i Stockholm i 1716. Han kom via Flensborg til Haderslev og ansøgte i 1758 om tilladelse til at oprette et bogtrykkeri, hvilket blev bevilget året efter. Efter først at have boet på Klosteret købte han i 1764 en ejendom i Storegade, hvor han indrettede sit bogtrykkeri. Her blev der

trykt mange bøger, tryksager, kistebilleder og skillingstryk. De fleste var uden angivelse af trykkeår, men med trykkested og nogle også med hans navn. Man kender 14 forskellige kistebilleder fra hans trykkeri, og de er alle med dansk tekst, hvilket i øvrigt gælder hovedparten af hans produktion.¹¹ Luckander, som havde mange kunder i det meste af Jylland og på Fyn, døde 1796, men solgte 1793 trykkeriet til sin svend, Jens Jensen Seneberg, som drev det til 1829.

Ifølge V.E. Clausen¹² findes der to varianter af Haderslevbilledet, som er trykt i den periode, Luckander ejede trykkeriet (1759-1793) og to fra Senebergs tid (1793-1829). Desuden blev motivet trykt af Thiele, der var virksom 1770-1815 i København. Ét af disse tryk befinder sig i dag på Norsk Folkemuseum, og der kendes fire i Danmark, heraf ét med tysk tekst, samt seks fra andre københavnske trykkerier.¹³ En anden variant kendes fra Sverige, hvor det blev trykt i Karlshamn i 1838.¹⁴ Kistebilleder udkom ofte i flere udgaver og oplag, som kan være meget vanskelige at skelne fra hinanden. De håndpålagede farver giver desuden mange varianter mht. farvevalg og udførelse.

Nederst på figur 1 står der: "Haderslev, trykt og at bekomme [erhverve] hos H. Luckander", og der er et håndskrevet tal 1787 i nederste venstre hjørne. Denne oplysning findes kun på dette ene eksemplar. Tallet kunne godt være trykkeåret. Tilsvarende står der nederst på figur 2, at det er Seneberg, der har trykt det, og at det er ham, der sælger det. Bortset fra farvelægningen er der ingen forskelle på de to tryk. De må være fremstillet med den samme trykstock, hvor nederste linje er blevet tilrettet, idet de har en hel række småfejl tilfælles. Der kendes seks eksemplarer fra Luckander, et fra Seneberg og to fra "bogtrykkeriet i Haderslev". Desuden kender man som nævnt en halv snes eksemplarer med samme motiv fra københavnske trykkere.¹⁵

Der er næsten ingen dybde i billedet. De centrale figurer, Jomfru Maria med Jesusbarnet, er omgivet af en strålekrans og dekorative blomsterranker, hvoraf nogle vokser op af to vaser. Maria står på en lav forhøjning, og hendes fødder med sko er alt for små. Hun bærer en vid, stiv spansk kappe,¹⁶ og en prægtig stiv barokkjole med borter. Hendes hår er ikke synligt, men på hovedet har hun et hovedlin [tørklæde] og bærer en åben barokkrone med fem stjerner over.¹⁷ Kronen symboliserer den katolske opfattelse af, at Maria efter sin død og optagelse i Himlen blev kronet som Himlens Dronning. Hun bærer en enkel, treret halskæde. I højre hånd holder hun som scepter en lilje, der symboliserer jomfruelighed. Maria holder om Jesusbarnet med venstre arm,

Figur 1: Luckanders "Den Hellige Jomfrue Maria". Kistebillede fra før 1794. Sct. Marie Kirke, Haderslev. Skænket kirken i 2008.

Figur 2: Senebergs "Den Hellige Jomfrue Maria". Kistebillede fra efter 1792. Museum Sønderjylland – HAM 999x2769. Det blev indleveret til museet før 1905, sandsynligvis fra Haderslev By eller Amt. Foto: Lennart S. Madsen.

men holder ham ikke ind til sin krop; det er, som om han svæver. Han er fremstillet i stående stilling og har også meget små fødder og sko. På hovedet bærer han en lukket bøjlekroner. Anvendelsen af denne som kongekrone var en europæisk skik, der først vandt indpas i Danmark i løbet af 1600-tallet. I venstre hånd har han et rigsæble med kors, som også er et kongeligt værdighedstegn, og højre hånd holdes frem i en hilsende gestus. Han bærer en lang dragt, som er udsmykket med lodrette rækker af blomster og afsluttes med en bort forneden.

Forneden står med store typer: "Den hellige Jomfrue Maria" og herunder er der to vers:

"Den sag for al fornøft en hemmelighed bliver:
At, da den høje Gud sit løfte fra sig giver,
At ville engang ses, som kvindens sæd, blandt os,
Hvorledes det gik til. Den sag er troens ros.

Guds kærlighed dog så til sine faldne poder;
En jomfru, ren og skær, blev Jesu Christi moder.
Maria, som var født af Davids egen sæd,
Blev til Guds moder valgt. O sjæl! dig derved glæd."

De ovennævnte versioner fra København og Karlshamn af billedet har andre vers, men i samme stil. Versenes forfatter lader sig ikke identificere. Mange præster kunne skrive sådan dengang. Det kan også være en lærer eller en degn, eller måske en opvakt typograf, som gik i kirke? Det er alexandrinske vers, hvor verselinjerne er 6-fodsjamber. Det betyder, at hver en kort stavelse efterfølges af en lang, samt med cæsur [ophold] i midten og enderim. Versene er ikke beregnet til at skulle synges. Ingen danske salmer eller åndelige sange er skrevet på alexandrinere, som ellers var på mode i Danmark fra ca. 1630 og et par hundrede år frem. Rimet "poder" – "moder" i andet vers virker lidt anstrengt og er et såkaldt nødrim, så "moder" kan bruges. "os" – "ros" i første vers er heller ikke for godt.

Teksten er ren bibelsk frelseshistorie – altså en guddommelig plan hentet fra Bibelen – og til trods for motivet, er der ingen elementer fra den katolske Mariadyrkelse. Der er f.eks. ingen anrøbelser om forbøn eller anvendelse af Marias titler. Blot fordi "Maria" nævnes, behøver det ikke at være et udtryk for katolsk Mariadyrkelse, hvilket blandt andet kommer til udtryk i Kingos salme: "Nu kom der bud fra englekør", hvor "Maria" er nævnt to gange og i øvrigt omtales som "livsaligste

blandt Evas køn". Kingo havde bestemt ingen katoliserende tendenser, tværtimod var han – som næsten alle lutheranere på den tid – kendt som en skrap antikatsk protestant. Han klagede eksempelvis til kong Christian V over en katolsk præst fra Fredericia, som her lovligt måtte tage sig af udenlandske katolikker, der havde besøgt katolikker på Fyn. Kongen lod præsten kaste i fængsel i ti dage.¹⁸

Det er svært at se andre motiver end rent forretningsmæssige hos Luckander, da han trykte dette billede, der var populært i udlandet, og forsynede det med en relevant og letforståelig tekst. Der er tale om en protestantisk Mariafromhed, hvor teksten teologisk set holder sig på dansk, luthersk grund. Men Marias krone og scepter samt strålekransen er katolsk.

Hvor stammer motivet oprindeligt fra?

Hvordan kan det være, at man trykte og solgte et billede med så tydelige katolske elementer i det protestantiske Danmark?

Jomfru Maria var faktisk en del af folkefromheden flere hundrede år efter reformationens indførelse. Hun optræder ofte i fremstillinger af de bibelske beretninger om bebudelsen, besøget hos Elisabeth, Jesu fødsel i stalden, flugten til Ægypten og korsfæstelsen. For Luther var Maria dog alene et forbillede på ydmyghed. Protestanterne tolererede derfor billeder af Maria, men tog generelt afstand fra hendes dronningeværdighed og hendes og andre helgeners forbøn, hvilket heller ikke optræder i billedernes tekster. Maria, der bliver kronet i Himlen af de tre personer i Treenigheden, ses dog på en del førreformatoriske altertavler i de danske kirker. Dem har man ikke fjernet, selv om det teologiske budskab var alt andet end luthersk.¹⁹ Man har nok valgt at fokusere på Treenigheden. Men én ting er at bevare en gammel altertavle, hvor der kunne sættes spørgsmålstegn ved visse elementer. Noget andet er at fremstille noget nyt, der var religiøst ukorrekt.

Det er blevet påvist, at forlægget til dette kistebillede kom fra en katolsk egn i Tyskland, og at det blev tilrettet af det danske trykkeri, så det ikke længere udsendte helt så tydelige katolske signaler, for derefter at blive trykt i mange eksemplarer over en længere årrække.

Bibliotekaren og folkemindeforskeren Johannes Evald Tang Kristensen (1906-1994) offentliggjorde i 1941 en større oversigt over danske kistebilleder.²⁰ I 1946 blev han kontaktet af kistebilledsamleren V.E. Clausen, der gjorde opmærksom på sin samling på ca. 85 kistebilleder.

Han omtaler i sit brev, at "det ældste, et Augsburgbillede fra Albrecht Schmidt, som har siddet i en dansk kiste, er et valfartsbillede fremstillende Sancta Maria. Det bærer en latinsk tekst, henvisende til valfartsbyen Kevelaer, og har årstallet 1647 [skal være 1649]. Det er af samme størrelse som de almindelige kistebilleder og træsnittet, der er i renæssancestil, er koloreret".²¹ I et senere brev gengiver Clausen alle dette kistebilledes tekster og bemærker, at det "behøver vel ikke at være lige fra året 1649, men er sikkert ikke meget yngre".²² Han tilbød, at Tang Kristensen kunne låne det og få det affotograferet. Clausen bemærker også, at der nok ikke kendes ældre kistebilleder i Danmark end dette. Det var en gammel snedker, der havde pillet det ud af en kiste og solgt det til en antikvar, hvorfra han fik det. Billedet har også givet ham anledning til undren: "For øvrigt er det forbavsende så mange helgenbilleder, der findes i kisterne 300 år efter reformationen".²³ Denne bemærkning kan tages til indtægt for, at visse katolske traditioner, som for eksempel helgendyrkelse, ikke uden videre var forsvundet i Danmark, til trods for reformatorenes bestræbelser.

Efter kontakten med Clausen kunne Tang Kristensen i 1948 offentliggøre et stort supplement til sin artikel fra 1941.²⁴ Her konstaterer han, at der ingen tvivl er om, at Augsburgbilledet er i familie med det tilsvarende fra Luckanders bogtrykkeri i Haderslev. Billedet er aftrykt i artiklen, men i en temmelig dårlig gengivelse. Det er lykkedes at finde forlægget til denne gengivelse, idet der i Tang Kristensen arkiv i Aalborg Stadsarkiv er et s/h fotografi af det (figur 3). Originalen fra Clausens samling har ikke kunnet findes, heller ikke andre eksemplarer, hverken i Danmark eller Tyskland. Efter Clausens død i 1989 fik Dansk Folkemindesamling tilbudt at købe hans samling af kistebilleder. Det lykkedes ikke at skaffe de fornødne midler, og samlingen blev købt af museet på Gottorp Slot.²⁵ Her har man beklageligvis ikke kunnet finde dette Augsburgtryk, som er meget sjældent.²⁶

Ophavsmanden til billedet, Albrecht Schmidt, blev født ca. 1667 i Ulm og døde 1744 i Augsburg.²⁷ Efter at have lært håndværket etablerede han sig 1694 i Augsburg som "formskærer og brevmaler" og blev en stor billedproducent. Han fremstillede mange træsnit, og hans trykstokke blev solgt til bl.a. Danmark.²⁸ Også billeder fra Albrecht Schmidts eget trykkeri har været udbredt her i sidste halvdel af 1700-tallet. I *Frederik V's atlas* fra omkring 1775 er der således en hel del af hans kolorerede billeder. Albrecht Schmidt har for øvrigt fremstillet flere forskellige versioner af Mariabilledet.²⁹

Figur 3.: Sancta Maria (s/h fotografi fra AaS, A2411, løbenr. 11). Trykt af Albrecht Schmidt i Augsburg efter 1744.

Sammenligning mellem Haderslev- og Augsburgbilledet

Johannes Evald Tang Kristensen bemærker, at "Det danske tryk er langt grovere i udførelsen. Den landskabelige baggrund med kirke og kapel, og den i selve stokken skårne tekst i det tyske tryk er forsvundet. Det eneste fælles er linjerne i Maria og Jesus figurerne".³⁰

På Augsburgbilledet, som er et kobberstik, er der langt flere detaljer. Maria har langt hår, der er jomfruens kendetegn og som når næsten ned til fødderne, en halskæde og tre ekstra kæder, hvoraf to også er omkring Jesusbarnet, heraf én med et kors. Hun har en rigere dekoreret klædning, som består af kjole, kappe og et ekstra fodlangt hovedlin, der er den gifte kvindes kendetegn. At Maria er udstyret med både en jomfrus og en gift kvindes kendetegn, afspejler den katolske opfattelse af hende som jomfru, både før og efter hun havde født sit eneste barn, Jesus, og som Josefs hustru.

Marias krone er et tegn på hendes værdighed som "Himmeldronning" og er blevet anvendt siden 500-tallet.³¹ Ifølge katolsk tro og lære blev Maria umiddelbart efter sin død optaget i Himlen og kronet som Himlens Dronning.³² I Det nye Testamente er "livets krone" lønnen til de trofaste og dem, der holder ud i prøvelser.³³ Netop i 1600-tallet fik de kronede Mariafigurer en renæssance i de lande, der var præget af den katolske modreformation. Talrige Mariafigurer blev kronet i forbindelse med katolske fremstød. I katolsk sammenhæng har Maria forskellige titler, som karakteriserer hendes person og virke. Én af dem er "Jomfrernes dronning", der findes i det *lauretanske litani*, som er en samling på oprindeligt 49 korte bønner til Jomfru Maria. Litaniet kendes fra 1531, men har rødder tilbage til 1100-tallet. Der var mange kronede Mariafigurer i de danske kirker, også efter reformationen, selv om man havde gjort op med den katolske Mariadyrkelse.³⁴ Kronerne fik i mange tilfælde lov til at blive i kirkerne, fordi de var så populære. Nogle blev også gemt og fundet senere. Det var en udbredt skik, at brude kunne låne eller leje kronen fra kirkens Mariafigur af præsten som brudekrone/krans ved deres egne bryllupper. Da kronerne efterhånden forsvandt, begyndte man at anvende myrtekrans i stedet.³⁵

Jesusbarnet, som hun bærer på venstre arm, holder højre hånd op i en velsignelsesgestus, hvilket ses af fingerstillingen, og ikke blot som en hilsen som på Haderslevbilledet. Både Maria og Jesus smiler og ser selvsikre ud, hvad de ikke gør på Haderslevbilledet, og deres hoveder er omgivet af strålekrans. Maria og Jesus er fremstillet på en mere

"ophøjet" måde end på Haderslevbilledet, idet de er anbragt på et højt podium, en såkaldt plint, der er et fodstykke til en statue. Marias og Jesu fødder ses ikke som på figur 1 og 2, hvor de tydeligvis er tilføjede.

Der er ingen blomsterranker eller vaser, men et landskab med træer, bakker og en bro i baggrunden. Derved får man et mere tredimensionalt indtryk. Til venstre er der en kirke med spir, og fire mennesker er på vej mod højre side af billedet, hvor der er et sekskantet kapel med kuppel. Ved dette kapel er der tre grupper af personer, der går i procesion med kors og faner. Pilgrimme og valfartsdeltagere er på vej mod kapellet, som må være et valfartskapel. På Haderslevbilledet har man også helt udeladt Augsburgbilledets baggrund med kirke, valfartskapel, pilgrimme, træer og tekster. Det identificeres i teksten nederst på billedet som beliggende i Kevelaer, der ligger i det nordvestlige Tyskland, tæt på grænsen til Holland.

På plintens forside er der – foruden en indskrift og en engel – ophængt en række genstande, bl.a. fem krykker, tre arme, to fødder og en hånd. Det er såkaldte votivgaver, som findes ved de fleste valfartsteder. De er blevet givet som tak fra personer, der har oplevet bønnehørelse, og det kommer af ordet votum, som betyder højtideligt løfte. Fænomenet kendes også uden for katolske sammenhænge, f.eks. i form af nogle af de skibsmodeller, der er blevet skænket danske kirker, ofte som tak for redning til havs. Votivgaver er ellers et delvis ukendt og teologisk suspect fænomen for protestanter, og derfor måtte de fjernes fra Haderslevbilledet.

Haderslevbillederne var trykt i s/h, men blev farvelagt i hånden. Der blev anvendt op til fire farver, bl.a. rød, rosa, blå, gul, grøn og brun. Farvepålægningen er som nævnt ikke særligt omhyggeligt eller konsekvent udført, og virker ofte lidt tilfældig. Mange af de tyske kistebilleder var kobberstik, der havde farvetryk eller håndpålågte farver, som var meget mere omhyggeligt udført og vidnede om en mere avanceret teknik og højere kvalitet.

Teksterne på billedet er meget vigtige med henblik på en forståelse af dets indhold og formål:

Over billedet står der "SANCTA MARIA" – altså den hellige Maria – og på skriftbåndet øverst "Niwe Kirch CONSOLATRIX AFFLICTORUM. ORA PRO NO[BIS] Niwe Capel". Det betyder "Den nye kirke. DE BEDRØVEDES TRØSTERINDE. BED FOR OS. Det nye kapel". "Den nye kirke" ligger til venstre i billedet og "det nye kapel" til højre, begge i Kevelaer. Kirken var færdigbygget den 20. november 1645, men

blev først indviet den 2. maj 1649, da Trediveårskrigen var slut. I dag kaldes bygningen "Kerzenkappelle" og anvendes hovedsagligt til at tænde votivlys. Kapellet, som er sekskantet, blev bygget i barokstil i 1654 og findes stadig, og det er her, billedet er anbragt. Udtrykket "De bedrøvedes trøsterinde" optræder også i det *lauretanske litani* som én af Jomfru Marias titler og har været et motiv for nogle kunstnere, f.eks. Rafael (1483-1520).

Teksten forneden lyder: "Vera Effigies Matris IESV Consolatricis afflictorum in agro prope KEVELAER Miraculis et Hominum Visitatione celebris. Anno 1649". Det betyder "Sandt billede af JESU Moder, de bedrøvedes trøsterinde, på en mark nær ved KEVELAER, berømt på grund af mirakler og menneskers besøg. År 1649". Her optræder igen udtrykket "de bedrøvedes trøsterinde".

Under billedet er der trykt: "Augsburg, zu finden bey Albrecht Schmidt sel. Erben, Haus und Laden auf dem untern Graben". Altså: "Augsburg, kan findes hos den salige [afdøde] Albrecht Schmidts arvinger, hus og butik på Unterer Graben". Denne tekst dokumenterer billedets oprindelse og indikerer trykkeåret, idet det er efter Albrecht Schmidts død i 1744. Årstallet 1649 i billedteksten er således ikke trykkeåret, men henviser måske til indvielsen af den nye kirke.

Men vi er ikke færdige endnu. Augsburgbilledet, som blev forlæg for Haderslevbilledet, var ikke det egentlige mål for valfarterne. Det var et andet billede, "Kevelaerbilledet", der gav anledning til, at Kevelaer blev et mariansk kultsted, som har været mål for valfarter fra 1640'erne til i dag. Men hvordan gik det til?

Kevelaer

Kevelaer ligger 70 km nordvest for Düsseldorf, tæt ved grænsen til Holland. Byen, som har ca. 30.000 indbyggere, er et kendt, katolsk valfartssted, der årligt besøges af ca. en mio. mennesker. Forhistorien er den, at hen mod jul 1641 kom den fromme handelsmand Hendrik Busman til et vej Kors ikke langt fra byen. På den tid var Kevelaer kun en lille fattig flække. Han hørte en stemme, som opfordrede ham til at oprette et vejkapel på dette sted. Den samme oplevelse havde han med nogle dages mellemrum to gange mere på samme sted.

Nogle måneder senere fik hans hustru, Mechteldt Schrouse, tilbudt at købe et andagtsbillede på papir, der forestillede den 73 cm høje statue "Vor Frue af Luxemburg" fra begyndelsen af 1600-tallet, der er i

Domkirken i Luxemburg.³⁶ Hun syntes, prisen var for høj, men en nat havde hun en vision, hvor hun så et vejkapel med netop dette billede. Det lykkedes hende at efterspore billedet og købe det. Efter at parret havde sparet penge sammen, blev der bygget et lille vejkapel, og den 1. juni 1642 blev andagtsbilledet opsat i det af den lokale præst. Billedet var et lille kobberstik på 7,5 x 11 cm af Jomfru Maria med Jesusbarnet på armen. Egnen havde lidt meget under Trediveårskrigen, og folk begyndte at komme til vejkapellet for at bede. Begivenhederne omkring oprettelsen af vejkapellet blev i 1647 indgående udredt og ført til protokols på en synode – et officielt kirkeligt møde – i den nærmeste større by, Venlo.³⁷

Nøgler til tydning af billedet: Trøst og forbøn

Øverst på dette lille billede er der et skriftbånd med teksten "Consolatrix Afflictorum ora pro nobis", der betyder "De bedrøvedes trøsterinde, bed for os". Hvordan skal det forstås?

"Trøst" nævnes mange gange i Bibelen og hos kirkefædre om Gud, som trøster menneskene. Ordets betydning ses af det tilsvarende latinske ord, *con-solari*, der kan oversættes med "at være sammen med én, der er alene". Begrebet forbindes også allerede fra 300-tallet med Jomfru Maria. Der findes flere end 40 valfartssteder i Europa, hvor Maria dyrkes som "de bedrøvedes trøsterinde".³⁸

Forbøn er et grundlæggende element i den katolske troslære. De troende kan opnå bønnehørelse i et eller andet anliggende, hvis det er Guds vilje. Særligt vigtig for katolikker er helgenernes forbøn, især Jomfru Marias. I historiens løb har anråbelse om Marias forbøn efter mange katolikkers oplevelse og tro ført til bønnehørelse i små og store anliggender. De små kan være dagliglivets problemer og de store, f.eks. hvis den kristne tro og kultur blev truet af kættere eller af andre religioner. Det gælder f.eks. i forbindelse med billedstriden³⁹ i 700-tallet, ved slaget ved Poitiers i 732, hvor Karl Martel standsede saracenernes invasion; ved korstoget mod albigenerne i 1100- og 1200-tallet; under søslaget ved Lepanto i 1571, hvor en overtallig osmannisk flåde blev slået af Den hellige Liga; i slaget ved Det hvide Bjerg ved Prag i 1620, hvor Den protestantiske Union blev slået af Den katolske Liga; ved forsvaret af klosteret Jasna Góra i Częstochowa mod svenskerne i 1655 og svenskerenes tilbagemænkning fra hele Polen to år senere; under slaget ved Wien i 1683, hvor osmannerne blev slået af en hær fra flere katolske lande,

og ved det såkaldte "Mirakel ved Wisła [Vistula]", hvor en undertalrig polsk hær mod alle odds i 1920 drev Den røde Hær på flugt.⁴⁰ De fleste af disse eksempler på bønnehørelse på Marias forbøn er – omend på forskellige måder – blevet anerkendt af de katolske kirkelige myndigheder.

Dette er en væsentlig del af baggrunden for oprettelsen af nye Mariavalfartssteder i de områder, der var gået tabt for Den katolske Kirke efter reformationen. Sådanne valfartssteder blev ikke oprettet i flæng, men kun på steder, hvor der var anledning til det. Det var oftest tilfældet, hvor man havde oplevet et mirakel på Marias forbøn, eller hvor mennesker rapporterede at have haft en mariansk åbenbaring eller vision. Hvis det så viste sig, at der begyndte at komme pilgrimme til stedet, og der var tale om flere bønnehørelser, blev der foretaget kirkelige undersøgelser. Hvis de stedfundne hændelser blev fundet troværdige, gik Kirken officielt ind og støttede opbygningen af et valfartssted med kirker og andre bygninger, præster mv. Det var tilfældet i Kevelaer og flere andre steder i Nordeuropa. Modreformationens katolske "elitetropper" var jesuitterne, som også fremmede Mariadyrkelsen meget. I kraft af de stedfundne bønnehørelser blev billedet nu betragtet og omtalt som "nådebilledet fra det og det sted", f.eks. Kevelaer, fordi de mennesker, der havde ment sig bønnehørt her, havde fået del i Guds nåde. Luther anerkendte kun ét nådebillede, og det var af korsfæstelsen.⁴¹

Man kan kort sige, at Marias forbøn og dele af Mariadyrkelsen var og er et af Den katolske Kirkes vigtigste "åndelige våben" i kampen mod det onde og dem, der vil den til livs. Det udtrykkes kort og kontant i en linje, der stammer fra 700-tallet, der bl.a. anvendes som antifon, som er et slags omkvæd, i *Det romerske Breviar*: "Gaude Maria virgo, cunctas haereses sola interemisti in universo mundo", der betyder "Glæd dig, Jomfru Maria, for du alene har tilintetgjort alle kætterier i hele verden".⁴²

Denne inddragelse af Maria som "åndeligt våben" kom særligt til udtryk efter reformationen. Således stillede stifteren af jesuiterordenen, Ignatius af Loyola, sin orden i "Marias tjeneste". De jævne katolikker sluttede op om dette ved at deltage i valfarter til Marias ære. Det er ikke noget tilfælde, at valfarten til Vor Frue af Luxemburg begyndte i 1624 midt under Trediveårskrigen, hvor mange bad om, at krigen måtte holde op. Andagtsbilledet af Vor Frue af Kevelaer blev meget udbredt og motivet blev ikke alene trykt i talrige udgaver, men kan også ses på prydallerkener, bageforme med spejlvendt skrift, tobaksdåser, sølvtøj fra skyttelaug og møbler.⁴³ Udbredelsen af billedet på alle disse måder

bidrog til at aktivere lægfolket, intensivere deres religiøse praksis og udbrede kulten.

På vore breddegrader blev sådanne billeder bl.a. til kistebilleder. Det var også af og til tilfældet på vort billedes hjemegn. Fra Kevelaers omegn har man et eksempel på en dragkiste, der ofte indeholdt alle et tyendes ejendele, som på det opslåede lågs inderside er fyldt med kistebilleder. Et af dem er en kopi af billedet fra Kevelaer. Desuden er der et billede af korsfæstelsen og nogle helgenbilleder. Ved dette "husalter" har ejeren kunnet holde sine andagter og daglige bønner og bl.a. bede om Jomfru Marias forbøn.⁴⁴ Om noget sådant har fundet sted i Danmark er uvist, men man må formode, at religiøse billeder i almindelighed er blevet anvendt ved personlige andagter mv.

Kevelaerbilledets oprindelse

Augsburgbilledet af Albrecht Schmidt og alle andre billeder fra Kevelaer med samme motiv er imidlertid ikke helt identiske med det originale Kevelaerbillede, som Mechteldt Schrouse købte i 1642. Det forestiller nemlig statuen "Vor Frue af Luxemburg".⁴⁵ Kevelaerbilledet er i dag noget medtaget af tidens tand, men kan godt reproducere, som det er gjort i figur 4. Det er lige fra 1642 til vore dage blevet gengivet i talrige versioner.

Sammenlignet med Augsburgbilledet (figur 3) er der tre vigtige forskelle:

1. Foroven til venstre er der ikke en "ny kirke", men del af en større by med fire kirketårne, bymur og byport. Oven over tårnene er der på figur 4 anført navnet på byen, nemlig "Luxemburg".
2. Indskriften forneden, som lyder: "Vera Effigies Matris IESU Consolatricis afflictorum in agre suburbano Luxemburgi Miraculis et Hominum Visitatione celebris Anno 1640". Det betyder "Sandt billede af JESU Moder, de bedrøvedes trøsterinde, på en mark uden for Luxemburg, berømt på grund af mirakler og menneskers besøg. År 1640".
3. Tilbygningen med de to tårne ved kapellet foroven til højre. Sådant var det valfartskapel, som dengang lå lige uden for Luxemburg på byens glacis – det skrånende terræn foran en fæstning – hvor statuen "Vor Frue af Luxemburg" befandt sig. Kapellet blev bygget 1625, udvidet 1640 og ødelagt 1795.⁴⁶

plar.⁴⁹ Herfra var der handelsforbindelser nordpå. Det er derfor muligt, at omvandrede handelsmænd har set billedet på Nordstrand og har købt nogle kopier for at sælge dem derhjemme, f.eks. i Haderslev.

Konklusion: En kopi og en original

Forneden til venstre på billedet fra Sankt Marie Kirke står der "1787". Dette håndskrevne tal forekommer kun på ét andet kendt eksemplar af kistebilledet, nemlig Nationalmuseets, og er nok et årstal.⁵⁰ I 1977 udgav Nationalmuseet *13 Skillings-tryk fra 1700- og 1800 årene* i en mappe. Blandt disse 13 genoptryk er også Maria-kistebilledet, og årstallet 1787 er tydeligt at se forneden til venstre sammen med en trykt oplysning om, at Nationalmuseet har genudgivet det. Denne sidste oplysning er klippet fra i Sankt Marie Kirkes eksemplar. Nationalmuseets eksemplar har nogle små skader og en revne i papiret, som også findes i kirkens eksemplar. Konturerne på farvelægningen, som er udført i hånden, er ens i de to eksemplarer. En analyse af Sankt Marie-eksemplarets papir viser, at papiret er af nyere dato. Det er således glat og let gulnet, der er ingen spor efter trådnethed, som der ville have været ved håndfremstillet papir, håndkoloreringen er intetsteds trængt gennem papiret, hvad den ofte gør på en original, og der er ingen ujævnheder eller tegn på ælde. Papiret har ingen vandmærker, som kunne tjene en identifikation.⁵¹ Konklusionen er, at Sankt Marie Kirkes eksemplar må stamme fra én af de mapper, Nationalmuseet udgav i 1977 og er derfor en kopi. Museum Sønderjyllands eksemplar er trykt hos Seneberg og er p.t. den eneste kendte original herfra med dette motiv.

Perspektivering

Hvordan kan man forstå de "konfessionelt betingede ændringer af et billede", som denne artikels undertitel nævner?

Efter reformationen var det ikke muligt at etablere et absolut tæt jerntæppe mellem den danske konges riger og lande og det ikke-protestantiske udland, selv om det blev forsøgt. Der var religiøse, politiske, militære og økonomiske grunde til, at et vist samkvem fandt sted. De herskende religiøse og politiske autoriteter måtte derfor acceptere, at der til deres områder kom et vist mål af ukorrekt materiale fra modparten. Dette materiale kunne både være afsendt med det formål at påvirke anderledes troende, men kunne også – som tilfældet var med

bl.a. kistebillederne – tjene kommercielle formål, hvor der så var en katolsk "bivirkning". Det findes der et tydeligt eksempel på, nemlig et dansk bogomslag med billeder udført i træsnit og forsynet med moraliserende rim fra ca. 1800.⁵² Der er f.eks. et billede af en bonde, hvor teksten lyder: "Jeg ville ej min skolemester høre. Derfor må jeg nu ploven køre." Dristigt og konfessionelt græseoverskridende er et billede af en pave med pavekrone på hovedet og tredobbelt korsstav, hvor teksten er: "Jeg lærer jer alle." Det var jo skinbarlig "papisme" og ikke god latin i det protestantiske Danmark. Billedet kan kun være importeret og "fordansket" fra et overvejende katolsk land.

Hvis der eksisterede eller blev indført ideologisk ukorrekte materialer, som blev anset for at være tilstrækkeligt skadelige, forsøgte man herhjemme ofte at demontere det skadelige indhold ved at ændre de ukorrekte elementer. Det findes der en del eksempler på, bl.a. følgende: *Bibelen* er siden reformationstiden blevet oversat på mange måder, som indholdsmæssigt på væsentlige punkter afviger fra den katolske standardbibel, *Vulgata*.⁵³ Men også historiske tekster fra middelalderen blev efter reformationen oversat, kommenteret og udgivet med en protestantisk fortolkning, i et forsøg på at legitimere protestantismen, især vedrørende kirkehistorien i almindelighed, og de kirkelige embeder i særdeleshed.

Slotspræst og kgl. historiograf Anders Sørensen Vedel (1542-1616) udgav således i 1579 Adam af Bremens (ca. 1040 - ca. 1081) værk om biskopperne af Hamborg-Bremens historie (*Historia Ecclesiastica*). Adam af Bremen fremstilles her som en slags tidlig protestant, bl.a. fordi han var kritisk over for nogle af de biskopper, han skildrede, og værket udkom i en politisk korrekt udgave med en del ændringer i forhold til originalen. Vedel udgav desuden Saxos Danmarkskrønike i en dansk oversættelse, hvis hovedformål var at skabe kontinuitet og legitimitet for den danske adel i forhold til middelalderen. I indledningen gav Vedel et kort rids over kristendommens historie i Danmark, naturligvis set med protestantiske briller og forsynet med de obligatoriske antikatske bemærkninger. Kun i denne sammenhæng kan Saxo – iflg. Vedel – forstås rigtigt, idet Gud lod Luther genetablere den sande kirke, efter at djævelen havde overtaget den katolske. Vedel omarbejdede også den katolske pavehistorie fra 1479, udgivet af Platina i Venedig, *In vitas summorum pontificum ad Sextum IV* – "Om pavernes levned indtil Sixtus IV" – til et værk, der udkom i København 1571, og kom til at hedde *Antichristus Romanus* – "Den romerske antikrist". Vedel ændrede års-

tal, som ellers var korrekte og tilføjede ukritisk mange ufordelagtige og udokumenterede legender om paverne.⁵⁴

Fremgangsmåden med at ændre og omfortolke blev også benyttet på andre områder end de litterære, f.eks. i nogle tilfælde, hvis altertavlerne i de danske middelalderkirker var for "katolske" for reformatorerne. I Holstebro Kirke blev træskærerarbejdet på altertavlen, som fremstiller Jomfru Maria på dødslejet, omgivet af de tolv apostle, ændret til patriarken Jakob og hans tolv sønner fra Det gamle Testamente ved, at Maria fik fuldskæg, og lyset i hendes hånd blev ændret til et scepter. På denne måde blev såkaldte "papistiske" motiver ændret til såkaldt "bibelske". I Bellinge Kirke blev de fire store latinske kirkefædre – Ambrosius, Augustin, Gregor og Hieronymus – som øjensynligt var for "katolske", ændret til de mere "evangeliske" fire evangelister – Hieronymus med løven blev let til Markus, nu med løve.⁵⁵

KILDER

Utrykte kilder:

Aalborg Stadsarkiv(AaS): Johannes Evald Tang Kristensens arkiv (A2411). Løbenr. 10: Papirer vedr. Danske kistebilleder (breve fra V.E. Clausen, 1. juni 1946 og 11. juni 1946). – Løbenr. 11: Fotos af div. kistebilleder.

Trykte kilder:

13 skillings-tryk fra 1700- og 1800 årene. København genoptrykt 1977.
Clausen, Helge (eget arkiv): Kistebilleder: *Den Hellige Jomfrue Maria*. Luckander. Kevelaer: Foto af nådebilledet af Jomfru Maria *Consolatrix Afflictorum*. 1640.

LITTERATUR

Asker, Randi: "Danske tresnitt og kistebrev i Norge", *By og Bygd. Norsk Folkemuseums årbok* 1947, s. 77-102.
Bäumer, Remigius og Leo Scheffczyk (udg.): *Marienlexikon*, St. Ottilien 1988-1994, 6 bd.
Christensen, Olav: *Haderslev bys første bogtrykker: Hinrich Luckander 1759-1792*.

Landesmuseum Gottorf: To kistebilleder: *Den Hellige Jomfrue Maria*. Begge Luckander. Løbenr. 1991-243.II-235, 1991-243-II-239.

Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev (MS): Kistebilleder: *Den Hellige Jomfrue Maria*. Seneberg (museumsnummer HAM 999x2769).

Nationalmuseet: Kistebilleder: *Den Hellige Jomfrue Maria*. Luckander. Løbenr. 814/1948.

Protokoll der Synodalversammlung zu Venlo im Jahre 1647 (i: Heckens, Josef og Richard Schulte Staade (udg.): *Consolatrix Afflictorum. Das Marienbild zu Kevelaer. Botschaft, Geschichte, Gegenwart*, Kevelaer 1992, s. XVII-XX).

Sankt Marie Kirke, Haderslev: Kistebilleder: *Den Hellige Jomfrue Maria*. Luckander.

Med en fortegnelse over Luckander-tryk. Haderslev 1959.

Clausen, Helge: *Sankt Marie Kirke i Haderslev 1908-2008. Jubilæumsskrift*. København 2008.

Clausen, V.E.: "De slesvigske kistebilleder", *Sønderjysk Maanedsskrift* 1964, s. 225-230.

Clausen, V.E.: *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1650-1870*. København 1961. – 2. rev. udg. *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884*. København 1985.

Clausen, V.E.: *Folkelig grafik i Skandinavien*. København 1973.

Dal, Erik (red.): *Danske Provinstryk 1482-1830*. En bibliografi udarbejdet af Grethe Larsen, bd. IV. Sønderjylland. København 1998, s. 1-6, 44-46.

Frederiksen, Hans Jørgen: "Da Maria fik skæg. Nogle efterreformatoriske eksempler på ændringer af danske middelalderlige altertavler", *Iconographisk Post* nr. 2, 1983, s.17-29.

Friis-Jensen, Karsten: *Vedels Saxo og den danske adel*. København 1993. [Studier fra sprog- og oldtidsforskning, nr. 320, bd. 102, årg. 1992]

Heckens, Josef og Richard Schulte Staade (udg.): *Consolatrix Afflictorum. Das Marienbild zu Kevelaer. Botschaft, Geschichte, Gegenwart*, Kevelaer 1992.

Henningsen, Gustav: Historien om to kulturskatte: Clausens og Fønss' samlinger af danske kistebilleder, *Meddelelser til medlemmerne af Foreningen Danmarks Folkeminder* nr. 1 1992, s. 9-11.

Horstbøll, Henrik: *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse*. København 1999. [Doktordisputats, Aarhus Universitet]

Karker, Allan: *Anders Sørensen Vedel og den danske krønike*. København 1955. [Studier fra sprog- og oldtidsforskning, nr. 228, 1955]

Lundén, Tryggve (red.): *Den heliga Birgitta. Himmelske uppenbarelser*. Malmø 1967.

Nielsen, Erik A.: *H.A. Brorson: Pietisme, meditation, erotik*. København 2013.

Nissen, Eduard A.: "Den katolske menighed i Fredericia 1674-1962". Særtryk af *Vejle Amts Aarbog* 1962.

Plötz, Robert: *Gruf aus Kevelaer. Andachtsbilder aus vergangenen Zeiten*. Kevelaer 2008(a).

Plötz, Robert: *Maria "Trösterin der Betrübten". Zur Geschichte der Wallfahrt nach Kevelaer und ihres Bildes*. Kevelaer 2008(b).

Schlee, Ernst: "Schleswiger Bilderbogen des 18. Jahrhunderts", *Beiträge zur Schleswiger Stadtgeschichte* 1963, s. 29-34.

Skovgaard-Petersen, Karen: "Skal den katolske fortid komme til orde? Anders Sørensen Vedels dilemma ved udgivelsen af Adam af Bremen i 1579", *Fund og forskning i Det kongelige Biblioteks samlinger* 2004, s. 53-86.

Tang Kristensen, Johannes Evald: "Danske Kistebreve", *Sprog og Kultur* 1941, s.115-140. – "Et Supplement", *Sprog og Kultur* 1948, s. 65-95.

Vollmer, Hans (udg.): *Allgemeines Lexikon der bildende Künstler*. Bd. 30, Leipzig 1936.

NOTER

- 1 For god service takkes Dansk Folkemindesamling, Nationalmuseet og Stadsarkivet i Aalborg. Niederrheinisches Museum i Kevelaer samt dets tidligere leder, Dr. Robert Plötz, Würzburg, takkes for oplysninger om billedet af Albrecht Schmidt. For kommentarer vedrørende de to vers takkes Henrik Blicher, Thomas Bredsdorff, Pil Dahlerup, Flemming Lundgreen-Nielsen, Erik A. Nielsen og Sebastian Olden-Jørgensen. Endelig er jeg tak skyldig til tidl. fagleder Poul Steen Larsen, Danmarks Biblioteksskole.
- 2 Teksten findes i Sancti Gregorii Magni Epistolarium Lib. XI, Epist 13, *Patrologia Latina*, ed. J.P. Migne, LXXVII

- Paris 1849, cols. 1128-1130. En engelsk oversættelse er i Caecilia Davis-Weyer: *Early Medieval Art 300-1150: Sources and Documents*. Toronto 1986, s. 48: "What Scripture is to the educated, images are to the ignorant, ...".
- 3 www.kb.dk/da/nb/materialer/billeder/kistebilleder (set 31. juli 2017).
- 4 De tre eksempler omtales i Clausen 1985, s. 46; Dal 1998, s. 2 (Ha 6) og Clausen 1985, s. 48-49.
- 5 Clausen 1985, s. 12-14.
- 6 Clausen 1964, s. 227-228.
- 7 Censur har i det mindste siden bogtrykkerkunstens ibrugtagning været anvendt af både de civile og religiøse myndigheder i stort set alle europæiske

- lande. Efter reformationen i Danmark kom der bestemmelser om censur i kirkeordinansen i 1539 og Christian V's Danske Lov i 1683. I hertugdømmet Slesvig skulle superintendenten fra 1637 censurere alle gejstlige bøger, hvilket i 1738 overgik til Overkonsistoriet, jf. *Slesvigs delte Bispedømme*, København 1949, s. 122. Censurbestemmelserne omhandler oftest trykte bøger, men har også omfattet pamfletter, flyveskrifter o.lign. Forhåndscensuren blev efterhånden afløst af et forfatter- og bogtrykkeransvar.
- 8 Om bestræbelserne på at udrydde uønskede katolske skikke mv. kan der henvises til de såkaldte visitatsbøger, f.eks. Peder Palladius' *Visitatsbog*, København 1925. Vedrørende forbud mod katolske aktiviteter i Danmark henvises til J. Nybo Rasmussen (red.): *Religionsfrihed i 150 år*, Roskilde 1999, især artiklen "Katolikkens retsstilling fra reformationen til grundloven", s. 10-37.
- 9 Visionen er gengivet i Lundén 1967, s. 114.
- 10 Clausen 1985, s. 43-44, 46.
- 11 Jf. Horstbøll 1999, s. 93.
- 12 Clausen 1964, s. 230. Se også Dal 1998, s. 5, 45-46.
- 13 Asker 1945, s. 95, 96, 100. Det Kongelige Biblioteks eksemplar har accessionsnr. 1972-861/1. Clausen 1985, s. 62.
- 14 Clausen 1973, s. 23.
- 15 Clausen 1985, s. 62.
- 16 Iklædning af Mariastatuer med dragter af stof kendes siden senmiddelalderen og opnår et højdepunkt i baroktiden. Den specielle spanske kappe kan spores tilbage til 1492, hvor den optræder i Domkirken i Antwerpen. Den kendes bl.a. fra Mariavalfartsstederne Altötting i Bayern, Luxembourg og Kevelaer, se Bäumer og Scheffczyk bd. 1, 1988, s. 414ff.
- 17 Maria kan også have 12 stjerner om sit hoved som symbol på Israels 12 stammer / de 12 apostle, altså en universel enhed. I dette tilfælde er der dog kun fem, hvilket symboliserer Kristi fem sår, jf. Dahlby: *Symboler i kirkens billedsprog*, Kbh. 1985, s. 204, 205-206.
- 18 Nissen 1962, s. 15.
- 19 Lutherdommens opfattelse af Maria er et komplekst problem, som ikke kan

- behandles her. Generelt kan det dog siges, at reformatorerne afviste de katolske opfattelser af og praksis vedrørende bøn og andagt til Maria, Maria som forbederske, særlige valfartssteder for Maria og valfarter dertil. Man anerkendte Maria som jomfruen, der havde født Jesus, og derfor var hun værdig til kærlighed og respekt. Man forcastede generelt Mariadyrkelsen, fordi den ikke havde noget bibelsk fundament. Medvirkende hertil var de reformatoriske grundformer *sola fide*, *sola scriptura*, *sola gratia* (troen alene, Skriften alene, nåden alene). Se: Donald Attwater: *A Dictionary of Mary*, 1957, s. 230. *Den Store Danske Encyklopædi* (netudgaven, art. Maria). Hans Jørgen Frederiksen: *Den katolske Kirke – i kunstens spejl*, 2001, s. 62-63, 73. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3. udg., 2006, bd. 6, sp. 1324-1325. Luther selv gav dog et par gange udtryk for, at man godt kunne anrøbe Maria, som også godt kunne være forbederske, dog uden at det forudsatte den bedendes fortjenester, jf. Bente Lybecker: *Maria og Helligånden*, 2003, s. 178-181.
- 20 Tang Kristensen 1941.
- 21 AaS, A2411, løbenr. 10, brev fra V.E. Clausen, 1. juni 1946. V.E. Clausen var ansat ved Toldvæsenet og samlede på kistebilleder, som han erhvervede sig en stor viden om. Se *Danske historikere 1965*, 1966, s. 31.
- 22 AaS, A2411, løbenr. 10, brev fra V.E. Clausen, 11. juni 1946.
- 23 Ibid.
- 24 Tang Kristensen 1948.
- 25 Henningsen 1992.
- 26 Email til forf. fra Dr. Thomas Gädeke, Landesmuseum Schloss Gottorf, 20. november 2013.
- 27 Vollmer 1936, s. 131.
- 28 Schlee 1963, s. 31.
- 29 Et eksempel er aftrykt i Plötz 2008a, s. [7]. Dette billede angives at være fra 2. tredjedel af 1700-tallet.
- 30 Tang Kristensen 1948, s. 67.
- 31 Bäumer og Scheffczyk bd. 3, 1991, s. 685.
- 32 Læren om Marias optagelse i Himlen begrundes bibelsk af katolske teologer. Troen herpå er bevidnet i 200-tallet i den ældste kendte bøn til Maria,

- Sub tuum præsidium confugimus* ("Til din beskyttelse tager vi vor tilflugt", jf. *Bønnebog for Den katolske Kirke*, 2013, s. 194) og blev formuleret som forpligtende trosløse af pave Pius XII i 1950, jf. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3. udg., bd. 1, Freiburg/Br. 2006, sp. 1216, 1218. – Den katolske opfattelse af Maria som Himlens Dronning baserer sig på flere gammel- og nytestamentlige bibelsteder, bl.a. englen Gabriels forudsigelse ved Bedudelsen af, at Jesus skal "være konge over Jakobs hus til evig tid" (Lukas 1,33a). Det teologiske ræsonnement er, at når Jesus er konge, må hans mor være dronning. Et andet vigtigt sted er synet af den apokalyptiske kvinde med stjernekransen i Johannes Åbenbaring 12,1. Maria som dronning omtales første gang hos Ephraim Syrerer (306-373), jf. Donald Attwater: *A Dictionary of Mary*, 1957, s. 234. Alt i alt må det fra en protestantisk synsvinkel være mere acceptabelt, at Jesus fremstilles som konge med krone, end at Maria fremstilles som (Himmel)dronning. Dette er dog behæftet med en vis usikkerhed, idet de protestantiske retninger ikke har en fælles læremæssig holdning til Maria.
- 33 Bibelen, Jakobs brev 1,12; Johannes' Åbenbaring 2,10.
- 34 Nielsen 2013, s. 172-173.
- 35 *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 1966, bd. 11, sp. 367.
- 36 <http://web.cathol.lu/article1452> (set 31. juli 2017).
- 37 Heckens og Staade 1992, s. XVII-XX. Synoden gav Kirkens blå stempel til valfartsstedet og godkendte samtidig otte mirakuløse helbredelser, der havde fundet sted, jf. Plötz 2008b, s. 61.
- 38 Heckens og Staade 1992, s. 77-80. Opfattelsen af Maria som trøsterinde er i tidens blev udbygget og er fortsat en del af den katolske teologi (mariologien).
- 39 I 726 udstedte den byzantinske kejser Leo III et forbud mod brugen af religiøse billeder og statuer. Hermed indledtes billedstriden, som først blev afsluttet i 787, hvor det syvende økumeniske koncil i Nicæa godkendte brugen. Koncilet fordømte tilhængerne af at forbyde brugen af religiøse billeder

- som kætttere. Billedstriden ebbede først ud i midten af 800-tallet.
- 40 Norman Davies: *God's Playground. A History of Poland* 2005, Vol. II, s. 200, 295.
- 41 Heckens og Staade 1992, s. 206 ff. *Lexikon für Theologie und Kirche*, 2. udg. 1965, sp. 944. Luther: "Das Bild der Gnade ist nichts anderes als Christus am Kreuz ...". Citatet er fra hans "Sermon von der Bereitung zum Sterben". *Martin Luther Werke, Kritische Gesamtausgabe*, Weimarer Ausgabe (WA 2) 1884, Bd. 2, s. 689.
- 42 Denne antifon findes f.eks. i *Breviarium Romanum*. Pars Hiemalis, Rom 1952, s. [212]. Den kendes også fra dansk middelalder, se Steidl: *Vor Frues Sange*, Kbh. 1918, s. 143.
- 43 Heckens og Staade 1992, s. 736-743. Et udvalg af grafiske afbildninger findes hos Plötz 2008(a) og 2008(b).
- 44 Plötz 2008(b), s. 8.
- 45 Heckens og Staade 1992, s. 75.
- 46 Heckens og Staade 1992, s. 214.
- 47 Oratorianerordenen er en ordenskongregation for mænd, stiftet 1575 i Rom af Filip Neri. Dens medlemmer arbejder i sognene og lægger særlig vægt på pastoralt arbejde og undervisning.
- 48 Se Peter Schmidt-Eppendorf: "Eine wechselvolle Geschichte verbindet Kevelaer und Nordstrand" i: Heckens og Staade 1992, s. 361-366.
- 49 www.gloria.tv/photo/FeVWrU9f2R-wr18Dmp1g6EoYaL (set 31. juli 2017).
- 50 Clausen 1985, s. 62. Nationalmuseets eksemplar har løbenr. 814/1948.
- 51 Emails til forf. fra Poul Steen Larsen 20. marts 2013.
- 52 Det Kongelige Bibliotek har en del eksemplarer af disse billeder, se f.eks. www.kb.dk/images/billed/2010/okt/billeder/object294/da (set 31. juli 2017).
- 53 Her skal der kun gives nogle få eksemplarer, som stammer fra Luthers egen bibeloversættelse fra 1545: 1. Det klassiske eksempel er hans indsættelse af ordet "alene" i Romerbrevet 3,28, så der kom til at stå "... alene ved troen". – 2. I Det nye Testamente anvender Luther kun ordet "kirke" én gang, nemlig i Johannes' Åbenbaring 17,1, hvor han oversætter "den store skøge" med

”den romerske kirke”. I *Vulgata* forekommer ”kirke” (ecclesia) ellers over 60 gange, men han anvender i stedet ”menighed”. – 3. Luther udelod syv gammeltestamentlige skrifter fra sin oversættelse, bl.a. 2. Makkabæerbog, der omtaler offer og bøn for de afdøde (2 Makk 12,42-46), hvilket ikke kunne rummes i hans teologi. Luther har haft sine grunde til at foretage sådanne

udeladelser og fortolkninger, som det ligger uden for denne artikels rammer at komme nærmere ind på. For øvrigt er en del af Luthers ændringer ikke blevet medtaget i nyere protestantiske bibeloversættelser.

54 Skovgaard-Petersen 2004. Karker 1955.

Friis-Jensen 1993, s. 28.

55 Frederiksen 1983.

Zusammenfassung

In der katholischen Sankt-Marienkirche und im Museum Sønderjylland in Hadersleben befinden sich zwei Varianten eines Truhenbriefes, die in der 2. Hälfte des 18. Jh. vor Ort gedruckt wurden. Das Motiv ist die Jungfrau Maria mit dem Jesuskind auf dem Arm. Der Artikel skizziert den Hintergrund der christlichen bildenden Kunst, besonders der Truhenbriefe und analysiert das Bild. In den 1940'er Jahren hatte ein dänischer Truhenbrief-Sammler nachgewiesen, dass es sich bei dem Bild um eine modifizierte Version des Andachtsbildes handelt, welches um 1640 in Kevelaer verehrt wurde und welches der Buchmaler und Formschneider Albrecht Schmidt aus Augsburg (nach 1744) für den Druck modifiziert hatte. Wahrscheinlich verlief der ”Weg” des Bildes von Kevelaer nach Hadersleben über die Insel Nordstrand im Wattenmeer. Der Artikel vergleicht die beiden Bilder (Hadersleben und Kevelaer) und erläutert die verschiedenen Symbole unter Einbeziehung der lutherischen Auffassungen von Maria, der katholischen Mariologie und der kirchlichen Situation in Europa in der nachreformatorischen Zeit. Auf Grund u.a. einer Analyse des Papiere stellt sich heraus, dass das Bild der Sankt-Marienkirche eine Kopie aus dem Jahre 1977 ist. Das Bild im Museum Sønderjylland, dagegen, ist echt. Abschließend werden die konfessionell bedingten Änderungen des katholischen Bildes (damit es in einem lutherischen Zusammenhang annehmbar wurde), mit ähnlichen Beispielen (Altarbildern und Büchern) aus der nachreformatorischen Zeit in Dänemark verglichen.

Lægedækningen i hertugdømmet Slesvig i slutningen af 1700-tallet

AF JOHANNES BRIX

I en artikel i Flensburgsches Wochenblatt fra 1789, advarer forfatteren på det kraftigste syge mod at henvende sig til kvaksalvere, men opfordrer i stedet til at konsultere en ”rigtig” læge. På baggrund af denne artikel undersøges det for hertugdømmet Slesvigs vedkommende, hvordan mulighederne har været for at komme til en akademisk uddannet læge i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet samt i hvilket omfang befolkningen benyttede sig af denne behandlergruppes færdigheder. Ved at sammenligne antallet af fysici (embedslæger) i Kongeriget og hertugdømmet Slesvig påvises det desuden, at der var færre indbyggere pr. fysicus i hertugdømmet.

Indledning

Sygdom og sundhed var i oplysningstiden og især i slutningen af 1700-tallet emner, der i stigende grad blev debatteret offentligt. I denne periode kan man i de trykte medier, der begyndte at blive publiceret, registrere en nytænkning på sundhedsområdet som skulle vise sig at påvirke samfundets syn på dette emne.¹ Disse nye tanker kunne f.eks. dreje sig om, hvad der var god behandling for patienten og måske tilige hvad der kunne være nyttigt for samfundet.

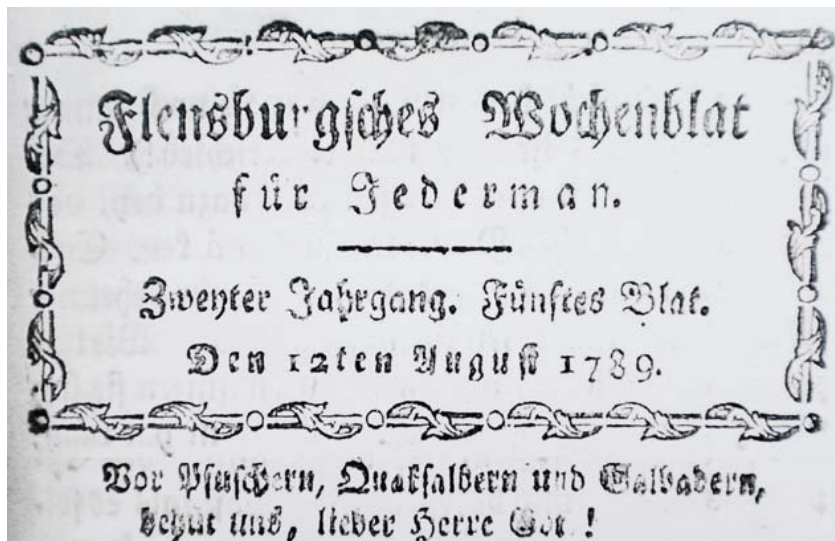
Disse skrivelser har efter alt at dømme haft indflydelse på de lovgivningsmæssige initiativer, der i sparsomt omfang begyndte at se dagens lys og har ydermere været med til at påvirke læsernes accept af disse.²

Et eksempel på en sådan artikel, der befattede sig med sundhedsproblemer, findes i ”Flensburgsches Wochenblatt für Jederman” i 1789.³ Artiklen havde overskriften ”Von Pfushern, Quaksalbern und Salbadern behüt uns lieber Got”.⁴ Denne overskrift mere end antyder forfatterens holdning til ikke autoriserede behandlere. I selve teksten kommer forfatteren med yderligere negative bemærkninger. Således skriver han, at det ikke ville være muligt for ham, til trods for, at han gjorde sig stor umage, at kende forskel på en gaderøver, skærslipper eller en kvaksalver. Hans aversion var så stor, at han end ikke ville lade sin hund be-

handle af en sådan person. Kvaksalverne kunne sidde bag store bøger og give det indtryk at de læste i dem, hvilket de slet ikke var i stand til. Slutteligt nævner han, at deres medicin, der omfattede alt fra tabletter over pulvere til miksturer, var meget dyr. Ofte blev miksturerne udleveret i så store mængder, at patienterne regelret kunne drukne i disse.

I modsætning til disse meget nedladende bemærkninger om de ikke autoriserede behandlere omtaler forfatteren lægerne i rosende vendinger. Imidlertid var langt fra alle enige med forfatteren. Således har den franske filosof Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) ytret sig: "Lev naturligt, vær tålmodig, og jag lægen bort." Denne polarisering lå i tiden. Et spørgsmål man kan stille sig er, hvorvidt artiklen i Wochenblatt ukritisk kan anvendes som samtidig kilde ved beskrivelse og vurdering af sundhedsvæsenet i slutningen af 1700-tallet. Forholdene har med nutidige øjne været kritisable, men var indlægget måske "kun" et polemisk indlæg i den daværende debat? Et andet mere konkret problem var naturligvis, om der overhovedet var tilstrækkeligt med læger dengang og om befolkningen benyttede sig af denne behandlergruppes færdigheder? Dette vil blive undersøgt for hertugdømmet Slesvigs vedkommende i denne artikel.

Derudover vil der blive foretaget en sammenligning af antallet af fysici i Kongeriget med antallet i hertugdømmerne. Helt op til midten af

Flensburgisches Wochenblatt fra 1789 der begyndte at udkomme i 1788.

1700-tallet var der i Kongeriget kun få læger uden offentlig ansættelse. Disse havde hovedsagelig deres bopæl i København. Her havde kongen sin residens og frem til 1665, da hertug Christian Albrecht etablerede et universitet med et medicinsk fakultet i Kiel, var det her rigets eneste universitet med en lægeuddannelse lå.

Da lægerne ikke arbejdede i et behandler- og lovgivningsmæssigt tomrum, nævnes meget kort andre autoriserede behandlergrupper samt den sparsomme lovgivning, der fandtes.

Et debatindlæg fra en medicinsk ukyndig person

I artiklen i Wochenblatt fremstår forfatteren som anonym. Baggrunden for, at vedkommende har valgt at optræde anonymt kendes ikke. Måske er det betinget af angst for de følger, som kunne ramme ham personligt fra de ikke autoriserede behandleres side. Det er efter al sandsynlighed teologen Heinrich Harries (1762-1802), der går i rette med kvaksalverne.⁵ Kvaksalveri var en omdiskuteret aktivitet dengang, hvor der på det lovgivningsmæssige område først kom en kvaksalverilov i Danmark i 1794, mens der i perioden 1711-1833 indførtes 14 bestemmelser mod kvaksalveriet i hertugdømmerne.⁶ Meningen med disse love og bestemmelser var at få skovlen under de useriøse behandlere, der kunne påføre patienterne stor skade.

I oplysningstiden begyndte der at blive udgivet tidsskrifter og bøger, der berørte problemstillinger som sygdom og sundhed.⁷ Problemer som disse havde indtil da kun været sparsomt omtalt og havde ikke den store bevågenhed i statsapparatet, idet man anså sygdom som et primært privat anliggende. Det er derfor interessant, at man som omtalt i en anonym artikel i Flensburgisches Wochenblatt für Jederman fra 1789 beskæftiger sig med denne vanskelige problemstilling. Som tidligere nævnt skamroser forfatteren nærmest lægerne. Han argumenterer med, at de havde læst ved et universitet i mange år og studeret i mange bøger og ikke mindst med at de var menneskelige, empatiske og ikke forlangte urimelige honorarer.

I nogle få lyriske linjer beskriver han lægerne som han så dem:

"Schön ists und gross, so vieler Menschen Leben
zu retten- aber schöner, wenn daneben
der Arzt zugleich, als seines Kranken Freund,
Auch seine Mitleidsthräne weint!"

Billedet findes i bogen "*Gedichte von Heinrich Harries*" *Erster Theil* udgivet af Gerhard Holst i Altona i 1804. Heinrich Harries (1762-1802) blev 40 år. Formentlig viser billedet Harries mens han var i slutningen af trediveerne.

Forfatterens karakteristik af de mennesker, der i deres nød opsøgte en kvaksalver, er imidlertid ikke særlig venlig, idet han betegner dem som værende "ignoranter og overtroiske" og mente at de hyldede "naturaløkonomien." I litteraturen findes optegnelser, der betegner bøndernes forhold til læger som værende præget af uvidenhed, mistro til behandlingen og en udpræget fatalistisk og utilitaristisk holdning til sygdom generelt, samt næsten uudryddelige fordomme vedrørende læger.⁸ De fleste patienter har nok først søgt at afhjælpe deres gener med husråd, derefter henvendt sig til ikke autoriserede behandlere og sidst til lægen.

Medens der i lægevidenskaben skete en udvikling bort fra tidligere tiders behandlingsprincipper er det derimod ukendt, i hvilket omfang dette smittede af på de ikke autoriserede behandlere, om overhovedet.⁹ Man har det indtryk, at de ikke autoriserede behandlere i stort omfang fortsatte deres virke med den empiri, de havde fået overleveret gennem generationer eller selv havde erhvervet. Såfremt denne antagelse er korrekt, kan de fremskridt på det behandlingsmæssige område, der skete i lægeverdenen, have været med til at tydeliggøre forskellene mellem læger og kvaksalvere.

Som tidligere nævnt var statens interesse for sundhedsområdet meget begrænset. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at forfatteren i slut-

ningen af artiklen i *Wochenblat* skriver, at det er fyrsternes pligt at sikre landet en tilstrækkelig lægedækning. I den forbindelse kommer han med et forslag, der går ud på, at fyrsterne skulle etablere "seminarer". Ved disse skulle der uddannes "Landärzte". Hvad der mere specifikt skal forstås derved fremgår ikke af artiklen. Formentlig har forfatteren ment vordende lærere, som kunne uddannes ved et seminarium. Det skulle være deres pligt at benytte noget af undervisningstiden til at bibringe eleverne gode kostråd, så de fik kendskab til, hvad en god og lødige ernæring var. Da etableringen af skoler også skete i landområderne, ville denne viden tillige komme større dele af befolkningen til gode. Endvidere kunne lærerne fungere som en slags apoteksfilial og dermed gøre udlevering af medicin lettere og måske mere smidig. Forfatteren har dog også blik for realiteterne. Således skriver han, at han ikke et øjeblik er i tvivl om, at det vil koste penge, men indsatsen ville i hans optik blive tilbagebetalt med renters rente. Fyrsterne ville opnå at få stærke landmænd og sunde og rørige soldater. Disse forslag er, så vidt jeg har kunnet se, ikke yderligere omtalt i andre publikationer og er ikke blevet realiseret noget steds.

Forfatteren til artiklen i *Wochenblat* afviser imidlertid de tanker, der i visse kredse var fremme i tiden, nemlig at præsterne i højere grad end hidtil skulle inddrages i løsningen af nogle af lægernes funktioner. Præsterne kunne ifølge forfatteren simpelthen ikke påtage sig yderligere arbejdsopgaver. Forfatteren afslører med det ovenfor nævnte forslag, at der nok ikke har været for mange læger, snarere tværtom.

Hvad skrev læger om deres syn på ikke autoriserede behandlere?

Lægernes indignation omkring ikke autoriserede behandleres virke har nok været af faglig art, men brødnid kan man nok ikke helt udelukke. Læger gav således også deres besyv med i debatten pro et contra kvaksalvere. Her skal omtales indlæg fra to læger, der viser, hvor forskellige lægernes syn kunne være på ikke autoriserede behandlere, på forskellige tidspunkter.

Således har lægen og statsmanden Johann Friedrich Struensee (1737-1772) i 1760, medens han endnu var *fysicus* (embedslæge) i Altona, skrevet en afhandling med titlen "*Gedanken eines Arztes vom Aberglauben und der Quacksalberey*".¹⁰ I denne kritiserer han ikke blot de i hans øjne naive borgere, der benyttede sig af de ikke autoriserede behandlere,

men så sandelig også i alvorlige vendinger kvaksalverne. Struensee gør dog også opmærksom på et problem, der nok ikke var helt uvæsentligt, nemlig patienternes skepsis i forhold til at lade sig behandle af læger, der benyttede nye og måske hidtil ukendte behandlingsprincipper. Dette til trods for at disse havde påvist en bedre effekt.¹¹

Det, Struensee konkret har haft i tankerne, var diskussionen omkring koppevaccinationen pro et contra. Til trods for, at den var udgået fra folkemedicinen og efterfølgende forstået og indført af lægerne, var der i 1700-tallet en vis skepsis i befolkningen mod at lade sig vaccinere og dette ikke med urette. I forbindelse med vaccinationerne kunne der være knyttet såvel en vis sygelighed som dødelighed.

Andre har før Struensee ytret sig positivt om ikke autoriserede behandlere. Således skrev professor ved det medicinske fakultet ved Københavns Universitet, Caspar Bartholin d.æ. (1585-1629) allerede i 1621: "Ja, man skal ikke skamme sig ved at udfritte gamle kællinger og barberer om husråd, når de kun er prøvede og ofte brugt med held".¹² En holdning kun få læger delte og endnu færre publicerede.

Andre autoriserede behandlere

Forfatteren i *Wochenblat* nævner ikke andre autoriserede ikke-lægelige behandlere. Men de fandtes. Det skønnes derfor relevant, meget kort at nævne enkelte grupper, idet de talmæssigt har været større end antallet af læger.

Det kirurgiske virke var de første mange år et håndværk. Først med etableringen af *Theatrum anatomico-chirurgicum* i 1736 som i 1787 afløstes af *Academia Chirurgorum Regia*, begge i København, fik man en formaliseret og autoriseret kirurguddannelse. Kirurgerne kunne, når de havde absolveret eksamen med 1. karakter eller med supplerende prøver, opnå næsten de samme rettigheder som medicinerne havde.

Antallet af kirurger, der blev uddannet i København steg og der blev efterhånden uddannet betydeligt flere kirurger end medicinere i Kiel og København tilsammen. Det skal nævnes, at der blandt medicinere var en betydelig uvilje mod kirurgerne og vice versa, hvilket har medført mange tvister.

Fysicatembederne var fortsat forbeholdt medicinerne såvel i hertugdømmerne som i Kongeriget, hvor kirurgerne imidlertid kunne søge de talrige distriktskirurgstillinger, der blev oprettet i slutningen af 1700-tallet. Af faggrupper, der ud over medicinere og kirurger havde autorisa-

tion kan nævnes apotekere. Nogle apotekere var af den opfattelse, at de havde specielle rettigheder i form af udlevering af receptpligtig medicin til syge, uden at disse forinden havde konsulteret en læge. Dette var imidlertid ulovligt og blev nidkært overvåget af lægerne.

For et andet autoriseret erhverv, nemlig jordemødrenes virke står der i "Hebammen Verordnung für das Herzogthum Schleswig" fra 18. februar 1765 i § 10: "Jordemødrene anbefales på det kraftigste at holde sig inden for rammerne af deres profession og at lave så få medicinske og kirurgiske indgreb som muligt".¹³ Hermed blev jordemødrenes funktionsområde indskrænket, uden at bestemmelsen dog præciserer, hvad jordemoderen måtte. Dog lå der i formuleringen, at man kunne tolke bestemmelsen således, at jordemødre ikke måtte behandle mænd!

Hvem var da læge?

Stillingsbetegnelsen læge, doktor eller på tysk *Arzt*, har i tidens løb haft forskellige betydninger. Det er derfor hensigtsmæssigt at definere, hvad forfatteren til artiklen i *Flensburgsches Wochenblat für Jederman* formentlig har ment med begrebet "Arzt". Ifølge gældende lovgivning, der begyndte at komme frem i 1600-tallet, var en læge, *Arzt* eller *Doktor*, en person med afsluttet uddannelsesforløb og eksamen, afholdt og dokumenteret af professorerne ved et medicinsk fakultet. Hermed havde lægen erhvervet en faglig kompetence. Fyrsterne forbeholdt sig dog retten til endegyldigt at afgøre, hvem der måtte virke i deres herskabsområde, idet de tildelte dem autorisation, ofte i form af bestallingsskrivelser, som kunne omfatte en kort beskrivelse af, i hvilket geografisk område vedkommende måtte/skulle virke i. Derudover kunne de indeholde bestemmelser vedrørende de aktiviteter, den ansættende myndighed forventede, lægen udøvede. Endvidere skulle han ved tiltrædelse af et embede, som i øvrigt alle andre embedsmænd, aflægge en troskabsed til fyrsten.

De første læger og lovgivningen

Den første læge i kongeriget menes at have været Peder Albertsen (?-1517), der var med ved indvielsen af Københavns Universitet 1. juni 1479. I hertugdømmet Slesvig kender vi i 1500-tallet til enkelte læger, der var ansat af hertugerne på Gottorp slot i Slesvig og på Hansborg slot i Haderslev.

Tanken om for offentlige midler at ansætte læger i det danske monarki synes at være opstået samtidig med reformationen. Ved sekulariseringen af det kirkelige gods havde monarken fået pengemidler. Det var meningen, at en del skulle være brugt til aflønningen af læger. Pengene blev dog hurtigt brugt til andre formål. Man var i begyndelsen af den opfattelse, at det måtte være tilstrækkeligt med en læge i Jylland og en på Sjælland. Det skulle dog snart vise sig, at dette antal var for lille. Disse læger blev kaldt fysici og var embedsmænd. I dag vil vi måske nok kalde disse læger for embedslæger. De har sandsynligvis i meget større omfang end vi kender det i dag været optaget af patientbehandling. Dette ændrede sig imidlertid med tiden således, at en stigende del af deres arbejde var forbundet med at løse administrative opgaver. I takt med denne udvikling skete der også en øgning i antallet af praktiserende læger i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.¹⁴

Den første læge i hertugdømmet Slesvig, som virkede uden at være ansat af en fyrste, var Johannes Lysius (1567-1621), der i 1604 blev ansat af Flensborg by.¹⁵ Behovet for en lovgivning, der regulerede forholdene for såvel læger som apotekere og deres indbyrdes forhold, tiltog i kongeriget, og i 1609 blev den første meget rudimentære lovgivning publiceret vedrørende især apotekernes og i mindre grad lægernes virke.¹⁶ Antallet af læger uden offentlig ansættelse tiltog i de følgende år, hvorfor behovet for en lovgivning, der skulle omfatte samtlige læger og apotekere blev mere påtrængende. Den første mere detaljerede medicinallovgivning kom i 1672.¹⁷ De sidste paragraffer i dette omfattende lovkompleks blev først annulleret i 1934!¹⁸

Det er bemærkelsesværdigt, at læger uddannet i Kiel slet ikke nævnes i forordningen. Det har givet anledning til diskussioner og tvister, idet hertug Christian Albrecht (1641-1694) i 1665, i den unge alder af blot 24 år, havde etableret et universitet i Kiel med et medicinsk fakultet. Dette blev imidlertid kun frekventeret i meget beskedent omfang. De første mange år atrofierede det medicinske fakultet nærmest fuldstændigt. Antallet af kandidater per år var i perioder nul og kunne indimellem stige til en eller nogle få kandidater. Ved Kiels Universitet var der således i året 1796 immatrikuleret i alt 14 medicinstuderende. Det kan nævnes, at der i samme periode var 104 teologistuderende.¹⁹ Antallet af læger, der afsluttede deres uddannelse ved Københavns Universitet i årene fra 1780 til 1790'erne, lå dog ikke meget højere. I perioden fra 1788-1797, begge år inkl., blev der således uddannet i alt 23 læger ved Københavns Universitet.²⁰

En betydelig del af datidens læger i hertugdømmerne havde bestået deres afsluttende eksamen ved udenlandske universiteter, især tyske. Med det lille antal læger, der blev uddannet såvel i Kiel som i København, kan man godt tillade sig at konkludere, at de ikke har spillet en betydningsfuld rolle for folkesundheden. Det var derfor naturligt, at befolkningen henvendte sig til behandlere, hvad enten de var autoriserede eller ikke, bare de kunne og ville påtage sig at behandle og/eller rådgive syge ordentligt.

Det er ikke klart, hvad der i 1700-tallet bevægede øvrigheden til såvel i hertugdømmet Slesvig som i Holsten i stigende omfang at ansætte medicinere i nyoprettede stillinger som physicus. Men tidsånden, ændringer i behandlingen, oplysningstidens skrivelser om sundhedsmæssige forhold og en stigende befolkning har nok spillet en rolle.

For Kongerigets vedkommende har den tese været fremført, at "grunden til ansættelse af såvel medicinere som kirurger først og fremmest er at skaffe de fattige fri lægehjælp, og først lidt efter lidt kommer de andre embedsforretninger til".²¹

Denne antagelse underbygges af, at de fleste bestallinger i slutningen af 1700-tallet indeholdt forpligtelse til fattigpraksis. Det er således muligt, at det er denne talmæssigt meget lille gruppe offentligt ansatte læger, forfatteren har haft i tankerne, når han i positive vendinger beskriver lægestanden.

Baggrunden for ansættelse af læger i offentligt betalte stillinger kan således have været et oprigtigt ønske om at hjælpe befolkningen. En anden årsag kan have været et ønske om, at lægerne skulle løse en række opgaver, som øvrigheden ønskede at få udført, f.eks. at de skulle føre tilsyn med autoriserede faggrupper såsom kirurger, jordemødre, praktiserende læger og ikke mindst med apotekerne. Endvidere kunne deres arbejde f.eks. bestå i at foretage retsmedicinske undersøgelser og iværksætte foranstaltninger i epidemitider og andre opgaver efter anmodning fra øvrigheden. Tilsynet eller kontrol med ikke autoriserede behandlere har nok været meget vanskelig. For autoriserede behandlere fandtes der så godt som ingen rådgivende eller kontrollerende organer. Først i 1804 blev der etableret et Sanitetskollegium for Slesvig-Holsten med sæde i Kiel med tæt relation til det medicinske fakultet.²²

Naturligvis kunne physicus også påtage sig behandling af syge, hvilket da også er sket, men i hvilket omfang det foregik, er svært at vurdere, især når man ser på den administrative arbejdsmængde, der må have været knyttet til selve fysicatembedet. Det var først i begyndelsen

af 1800-tallet, at et stigende antal læger begyndte at nedsætte sig som praktiserende læger såvel i som uden for de større byer og uden det økonomiske sikkerhedsnet, en offentlig ansættelse gav. Det stigende antal læger og andre aktører på sundhedsområdet er nok udtryk for en trend i tiden som af mange betegnes som medikalisering.²³ Det var måske den udvikling, som den anonyme forfatter i *Flensburgsches Wochenblatt für Jederman* fra 1789, ønskede at støtte.

Læger i Flensborg i slutningen af 1700-tallet

Da forfatteren til artiklen i *Wochenblatt* omtaler forholdene i Flensborg, der var en driftig handelsby og hertugdømmets største by, gives der her en oversigt over befolkningens størrelse baseret på folketællingerne i 1769 og 1803.

	1769	1803
Indbyggere i hele Slesvig	243.605	278.347
I byer	36.075	46.412
På landet	207.530	231.935
Flensborg	6.842	13.109

Tabellen viser udviklingen i antallet af indbyggere i Flensborg og fordelingen af befolkningen mellem by og land i Slesvig.²⁴ Befolkningen i Flensborg udgjorde således ved folketællingen 1769 2,8 % af hele befolkningen i Slesvig, men 18 % af byboerne i hertugdømmet. I 1803 udgjorde den 4,7 % af befolkningen, men 28 % af bybefolkningen.

Flensborg havde som den største by i hertugdømmet Slesvig allerede som tidligere nævnt ansat en læge i 1604. I slutningen af 1700-tallet blev antallet af læger i hertugdømmet øget både ved at antallet af fysicatstillinger tiltog, men også ved, at der nedsatte sig flere læger uden at være offentlig ansat. Således nedsatte Wilhelm Gottlob Lilie (1751-1804) sig uden at have en fast stilling i 1777 og blev fysicus i Flensborg 1785.²⁵ Han blev fysicus Georg Daniel Bössels (1709-1785) efterfølger.²⁶ Bössel var tillige livlæge for hertugen af Augustenborg, hvilket formentlig har medført en del rejseaktivitet og dermed fravær fra embedet i Flensborg. I tiden fra 1777 var der yderligere en læge i byen, nemlig Heinrich Hansen Fries (1743-1798).²⁷ Der har således virket en fysicus og en prakti-

serende læge i Flensborg i tiden op til 1789, hvor denne i indledningen omtalte artikel bliver publiceret.

I perioden fra 1790-erne til 1800-tallets begyndelse sker der en stigning i antallet af praktiserende læger i Flensborg. Således nedsatte lægen Gottlob Heinrich August Richter (1767-1842) sig 1797 i Flensborg. Få år senere i året 1799 kom Peter Lorenzen (1772-1817) til byen, hvor han blev til sin død. I 1801 nedsatte Nicolaus Johannsen (1778-1816) sig i Flensborg. Omkring århundredskiftet, ca. 15 år efter artiklen blev publiceret, virkede der således i alt 17 læger i hertugdømmet Slesvig, heraf alene tre i Flensborg, der ved folketællingen 1803 havde 13.109 indbyggere, dvs. at der var en indbygger-læge ratio på 4.369 i Flensborg (13.109:3), medens den i hertugdømmet som helhed var 16373 indbyggere pr. praktiserende læge (278.347:17). På det tidspunkt var lægedækningen i Flensborg således forholdsvis "god" i forhold til andre bysamfund. Endnu dårligere var lægedækningen, når man udelukkende ser på indbygger-læge ratioen uden for Flensborg – dvs. i små bysamfund og landdistrikter tilsammen. Her var der 18.946 indbyggere pr. praktiserende læge (265.238:14). Ud over de nævnte praktiserende læger og fysici har der virket kirurger og jordemødre.

Fysici i hertugdømmet Slesvig i 1700-tallet

Med rescriptet "Rescript an des Herrn Statthalters Durchl. Betreffend eine neue Einrichtung mit den Physicaten in den Herzogthümern" fra august 1757 skete der reformer på det administrative område i hertugdømmet Slesvig, som kom til at berøre lægestanden. Således blev antallet af fysicatembeder øget. Endvidere blev fysicatdistrikterne reguleret ved såvel nyetablering som arrondering af de eksisterende distrikter. De kom således til at svare nogenlunde til amternes udstrækning. Indtil 1757 var hertugdømmet Slesvig således inddelt i fem fysicatdistrikter, nemlig i Haderslev, Flensborg by og amt, Tønder by og amt, Ejdersted og Femern. Ved en reform i 1757 blev der oprettet yderligere fem fysicatdistrikter, nemlig i Aabenraa, Sønderborg, Slesvig, Egernførde og Husum.²⁸ I 1789 har der således været ti fysicatdistrikter. Udover fysicatdistrikternes størrelse har der været et andet problem som har påvirket lægernes tilgængelighed, nemlig afstanden mellem patient og læge.

Det skyldtes, at alle lægerne boede i købstæderne. Vejforholdene var mildest talt elendige. Kørsel til læge skulle man selv sørge for. En mulighed langt fra alle på landet havde. Såfremt lægen skulle tilse patien-

ten i hjemmet skulle lægen have et honorar for besøget. Hvis besøget også medførte en overnatning ved f.eks. dårligt vejr påløb der særskilte honorarer. Noget kun få på landet havde evnen til at betale. Det var altså både dyrt og besværligt for landbefolkningen at få besøg af lægen.

For at få et indtryk af, hvor mange offentligt ansatte læger, fysici, der har virket i hertugdømmet Slesvig ved folketællingen 1803 er der nedenfor udarbejdet en oversigt, som viser indbyggertallet i de forskellige fysicatdistrikter. I tiden fra 1789 til 1803 er antallet af fysicatdistrikter, som det fremgår, øget med to fra ti til tolv.

I første søjle står anført fysicatdistriktets navn, derefter indbyggertallet i distriktet. Herefter følger byen som fysicus boede i og byens indbyggertal.

Fysicatdistrikt	Indbyggere	By	Indbyggere
Haderslev ²⁹	40.603	Haderslev	3.639
Flensborg ³⁰	40.563	Flensborg	13.109
Sønderborg ³¹	13.437	Sønderborg	2.761
Aabenraa ³²	13.348	Aabenraa	2.834
Slesvig ³³	26.280	Slesvig	7.823
Egernførde ³⁴	14.774	Egernførde	2.921
Husum ³⁵	18.512	Husum	3.658
Tønder ³⁶	32.879	Tønder	2.579
Øen Ærø ³⁷	7.575	Ærøskøbing	1.291
Øen Sild ³⁸	2.674		
Femern ³⁹	7.624	Burg	1.463
Ejdersted ⁴⁰	14.595	Garding	905

Optællingen er behæftet med små fejl.⁴¹ Når man ser på ratioen indbygger/fysicus med 12 fysici i 1803 og 278.347 indbyggere har der været en fysicus pr. 23.195 indbyggere i snit. Det befolkningsmæssigt største distrikt var Haderslev efterfulgt af Flensborg og Tønder. Dette giver i disse distrikter et gennemsnit på 38.015 indbyggere pr. fysicus. De tre befolkningsmæssigt mindste distrikter, når man ser bort fra øerne, var Sønderborg, Aabenraa og Ejdersted, der tilsammen havde 41.380 indbyggere, hvilket vil sige, at der her var 13.793 indbyggere pr. fysicus, hvilket er betydeligt mindre end i de tre største, men også min-

dre end det beregnede gennemsnit for alle distrikter. Lægedækningen med offentligt ansatte læger har således været meget forskellig. I løbet af 1800-tallet skete der dog en reduktion i antallet af indbyggere pr. fysicus, samtidig med at der skete en stigning i antallet af praktiserende læger i hertugdømmerne.

Det kan undre, at der i en tid med total styring af, hvor lægerne, fysici, skulle virke, har været så store forskelle i fysicatdistrikternes størrelse og indbyggerantal. En forklaring kunne være, at fysicatdistrikterne ikke som i kongeriget blev oprettet på basis af de eksisterende kirkelige inddelinger, stifter.

I hertugdømmerne var amterne den administrative basis for fysicatdistrikterne. Med livegenskabets ophævelse, hvilket for hertugdømmernes vedkommende skete i 1805 skulle der pludselig fordeles talrige indbyggere fra godsområderne, der tidligere ikke havde været underlagt en offentlig ansat fysicus. Allerede i 1805 var man klar over de uligheder der kunne opstå, men først i 1852 altså næsten 50 år senere, skete der en revision af fysicatdistrikterne i Slesvig, idet der blev oprettet fem nye således, at der var i alt 17.

Med baggrund i ovenstående tal som har været kendt i slutningen af 1700-tallet kan det undre, at forfatteren promoverer lægestanden så voldsomt, som han faktisk gør. Det må have været meget vanskeligt at få fat i en læge, ja måske under visse forhold nærmest umuligt. Ydermere har patienten ofte måttet betale lægen for konsultationen og i tilfælde af, at man skulle have medicin, måtte denne yderligere betales på apoteket, hvilket kunne være bekosteligt. Med de praktiske problemer, der må have været knyttet til embedet som fysicus kan man måske tillade sig den strøtanke, at læger ikke har været så folkekære, som forfatteren giver udtryk for, at de har været.

Havde lægerne travlt?

Ovenfor på s. 140 er der lavet en tabel, af hvilken man kan se, hvor mange indbyggere der var pr. fysicus ved folketællingen 1803. Men kan disse tal benyttes til at give et indtryk af de praktiserende lægers arbejdsbyrde og deres tilgængelighed?

I det følgende er der lavet en lille optælling af læger uden offentlig ansættelse som har virket i hertugdømmet Slesvig omkring år 1789: Joachim Francke (1726-1808) fra 1752 i Slesvig, Johan Heinrich Garmsen (1722-1810) fra 1765 i Tønder, Hans Herman Silentz (1733-1822) fra 1757

i Slesvig, Conrad Repsold (1747-1821) fra 1775 i Tønder, Nikolai Arbo (1723-1797) fra 1782 i Christiansfeld, Heinrich Hansen Fries (1743-1798) fra 1768 i Flensborg.

Når man benytter sig af indbyggertallet fra folketællingen i 1769 som var 243.605 og beregner en indbygger /praktiserende læge ratio så bliver den ca. 40.600 indbyggere pr. praktiserende læge i 1789. Som man kan se er antallet af praktiserende læger lille og denne gruppe af læger har næppe haft større indflydelse på den almindelige sygdomsbehandling. Allerede 10-15 år senere er der som omtalt 17 praktiserende læger i hertugdømmet.

Trods det store antal indbyggere pr. læge – både for så vidt angår fysicus og praktiserende læger – fremhæver forfatteren i Wochenblatt, at lægerne var let tilgængelige og hjælpsomme og havde tid til patienten. Vi må antage, at distrikter med et stort indbyggertal har medført mere arbejde for fysicus i forhold til embeder med færre indbyggere alene grundet det større administrative arbejde.

Vi ved imidlertid ikke, hvad der var normen for lægekontakten i slutningen af 1700-tallet hhv. begyndelsen af 1800-tallet. Medens det som omtalt har været muligt at få relevante oplysninger om antallet af patienter pr. læge har det vist sig at være betydeligt vanskeligere at give rimelige estimater vedrørende fysici og de praktiserende lægers direkte patient relaterede arbejdsmængde for derigennem at få et indtryk af, hvor stor arbejdsbyrden kan have været for den praktiserende læge. Vi må antage, at patientens sociale situation har været af stor betydning for, i hvilket omfang man søgte læge.

De socioøkonomiske forhold har for store dele af befolkningen været endda meget vanskelige. Således har man i begyndelsen af 1800-tallet kunnet betegne ca. 5-10 % som velbjergede, andre ca. 10 % havde nogenlunde rimelige økonomiske levevilkår, medens resten af befolkningen levede i fattigdom. Blandt de ca. 20 % mere veletablerede har kontaktfrekvensen med en læge formentlig været større end mellem læge og mindre bemidlede. Måske har økonomisk dårligt stillede slet ikke opsøgt læge i tilfælde af sygdom.

En anden faktor, nemlig afstanden mellem patient og læge, har spillet en stor rolle for patient-læge kontakten. Ca. 80 % af befolkningen boede på landet, hvor så godt som ingen læger boede, og de resterende ca. 10-20 % boede i købstæderne og København, hvor lægerne til gengæld boede. I bysamfundene har læge patient kontakten formentlig været nemmere end mellem læge og patient på landet og derfor også hyppigere.

Med baggrund i bl.a. medicinalberetninger er der foretaget nogle beregninger af patient-læge kontakten i begyndelsen af 1800-tallet i Danmark. Vi må antage, at forholdene i hertugdømmet Slesvig ikke har været væsentligt afvigende fra forholdene i kongeriget. På baggrund af dette talmateriale skønner man, at kontakten i perioden 1800-1860 kan have været på tre til fire patienter daglig. Dette antal steg i sidste halvdel af 1800-tallet, hvilket i øvrigt skete samtidig med, at antallet af praktiserende læger steg fra 55 i 1809 til 255 i 1850. En meget stor del af disse nyetablerede læger nedsatte sig i provinsen. I samme periode steg det totale antal af læger i Danmark fra 279 til 529.⁴² Denne stigning skyldtes formentlig ikke blot, at der blev uddannet flere læger, men også, at kirurger fra 1840 måtte kalde sig læge. Dvs. at distriktskirurger nu måtte kalde sig distriktslæge.⁴³

Det generelle indtryk man kan få af måden sundhedsvæsenet blev brugt på er, at lægehjælp og apoteksfremstillet medicin sjældent blev anvendt tidligt i sygdomsforløbet hos de økonomisk dårligst stillede indbyggere. Dette skete ofte først når "døden var vis". De bedre bemidlede borgere, som der ikke fandtes mange af, har nok tidligere i sygdomsforløbet søgt hjælp. Det er måske dette, forfatteren til artiklen vil gøre op med ved at promovere lægestanden?

Lidt om de sociale aspekter i patient-lægerelationen

Allerede i Medicinalforordningerne fra 1619 og 1672 blev der fastsat honorarer for forskellige ydelser som f.eks. konsultation med og uden recept. Sygebesøg blev honoreret pr. tilbagelagt mil samt fri kørsel. I § 10 i Medicinalforordningen fra 1672, står der "Med de fattige/ som ikke formår at betale/ skulle de eftersom deres bestilling er og ed udkræver sig forholde/og ingen fattig nødlidende deres hjælp vægre eller forsage ". Med denne paragraf understreger monarken for første gang, at læger ikke måtte afstå fra at behandle patienter, der ikke formåede at betale honoraret.

For de offentligt ansatte embedslæger var det måske acceptable konditioner, idet de jo fik deres faste løn, men med det øgede antal læger, der i slutningen af 1700-tallet virkede uden offentlig ansættelse, var denne bestemmelse et problem.

Et indtryk af lægehonorarernes størrelse i hertugdømmerne, godt nok 30 år efter artiklen blev publiceret, kan man få i "Patent, betreffend die Erlassung einer Taxe für die den Aerzten und Wundärzten zu ent-

richtenden Vergütung für ihre ärztlichen und chirurgischen Bemühungen vom 1. Dec. 1820".⁴⁴

Udgifterne til lægebehandling har skønmæssigt været høje, for mange måske endda ubetalelige. I patentet pointeres det imidlertid, at ubemidlede syge skulle oppebære den nødvendige behandling gratis.

Forfatteren i Wochenblat påstår, at økonomien ikke har spillet nogen stor rolle, såfremt man i sygdomstilfælde opsøgte en læge for at få hjælp i modsætning til f.eks. kvaksalvere, hvor naturaløkonomien som betalingsmodus var fremherskende. Helt så entydigt har det dog næppe været. Der findes beretninger, hvor også læger fik naturalier for deres ydelser, men hvor omfattende denne betalingsform har været, vides ikke.

Lægeløftet, der blev indført 1815 ved Københavns Universitet, rummede en forpligtelse for læger til at "bære lige samvittighedsfuld Om-sorg for den fattige som for den rige uden persons anseelse". Imidlertid blev lægeløftet kun aflagt af læger, der afsluttede deres uddannelse ved Københavns Universitet. Som tidligere nævnt blev kun ganske få af de læger, der virkede i hertugdømmerne uddannet i København. Lægeløftet har desuden aldrig været retsgyldigt.

Udgiften til medicin, som man erhvervede på apoteket, var ligeledes en betydelig omkostningsfaktor. Af denne årsag udarbejdede Collegium Medicum i København i 1799 en Pharmacopoea Pauperium, hvor den sidste udgave blev udgivet i 1843. Hensigten var, at det skulle være muligt for lægerne at udskrive medicinen lidt billigere bl.a. ved at anvende lødige, men billigere ingredienser.

En sammenligning, kongeriget og hertugdømmerne

Der eksisterede en fælles lovgivning for sundhedsvæsenet i form af medicinalforordningen fra 1672, men såvel i kongeriget som hertugdømmerne var der et universitet uden indbyrdes samarbejde på det medicinske område, end ikke sproget var fælles.

De medicinaladministrative forhold i Holsten var ydermere ret komplekse. Således hørte en del af hertugdømmets areal og indbyggere ikke under et fysicatdistrikt. Godsejeren havde efter eget valg ansat en læge til behandling af undersåtterne i sit område. Disse distrikter kunne være meget forskellige i størrelse og have et varierende indbyggertal.

Det er meget vanskeligt at fastslå, hvor mange læger der har virket i hertugdømmet. I 1789 var der imidlertid ansat ti fysici i officielle stillinger iflg. Hof- og Statskalenderen. Livegenskabet blev ophævet ved lov

Forsiden af *Catalogus medicamentorum officinalium cum taxa pharmaceutica Hafniensis 1671*. Billederne foroven viser solens betydning for urternes vækst og deres indsamling. Forneden ses deres tilberedelse og salg i apoteket. På titelbladet er der endvidere anført de fire apoteker i København på det tidspunkt, nemlig Svane (cygnus), Kong Salomons apotek, Løve apoteket og Elefant apoteket. Udarbejdelsen af dette 162 sider store værk blev afsluttet i 1671 for det farmaceutiske område. Imidlertid ventede man med udgivelsen indtil man kunne få lovgivningen, der omhandlede læger med i samme udgave. Medicinalforordningen blev underskrevet af Christian V (1643-1699, regent fra 1670) den 4. december 1672. Dele af denne lov fik en meget lang funktionstid, idet de sidste bestemmelser først blev ophævet ved lov om Udøvelse af Lægegerning af 14. marts 1934. Loven var også gyldig i hertugdømmerne.

med virkning fra 1805. Dette betød bl.a., at fysicus nu også skulle tilse indbyggerne fra godsdistrikterne og ydermere håndtere en befolkning der steg fra 279.000 i 1769 til 326.000 i 1803.

Når man ser på fysicatdistrikternes udstrækning i Kongeriget svarede de i store træk helt op til 1700-tallet til de middelalderlige gejstlige stifter, hvoraf der var 6. Disse kunne bestå af et eller flere amter. I Danmark var der 17 amter i 1794. Et brud på denne inddeling skete, da Lolland-Falster blev et selvstændigt fysicat i 1725 efter at være udskilt fra Fyns stift. I 1762 skete en opdeling af Sjællands stift i et nordre og søndre fysicatdistrikt med hver sin fysicus. Det, der er af interesse her er, at der i det nordre fysicatdistrikt i perioden fra 1770 til 1788 blev oprettet i alt 14 distriktskirurgstillinger og i det søndre distrikt blev der i 1788 etableret ni distriktskirurgstillinger. I de øvrige fysicatdistrikter blev der ligeledes ansat et varierende antal kirurger således, at der i 1803 var i alt 43. Man bør dog pointere, at disse stillinger ikke var identiske med en fysicusstilling. Ud over de nævnte fysici fandtes der læger, der virkede uden at være offentlig ansat. Dette tal var dog endnu i slutningen af 1700-tallet ikke særlig stort i hverken Kongeriget eller hertugdømmerne.

Nedenfor følger en oversigt over antallet af indbyggere pr fysicus i kongeriget og hertugdømmerne.

	År 1801	År 1803	Indbygger/fysicus
Kongeriget	920 000		92900
Holsten		326 000	32600
Slesvig		278 347	23199

Baggrunden for den betydelige forskel i indbygger/fysicus ratio mellem Kongeriget og hertugdømmerne er vanskelig at forklare. Men en tese kunne være, at man som nævnt i kongeriget efter reformationen havde anvendt de eksisterende kirkelige stifter som fysicatdistrikter mens man i hertugdømmerne havde anvendt de eksisterende amter som fysicatdistrikter. Det spørgsmål man kunne stille er, hvorvidt denne betydelige forskel i indbyggertal mellem fysicatdistrikterne i kongeriget og hertugdømmerne har betydet noget for patientbehandlingen. Konkret er dette ikke undersøgt noget steds. Men ud fra en teoretisk synsvinkel er det næppe sandsynligt idet man i kongeriget fra 1700-tallets slutning ansatte et meget stort antal kirurger der blev uddannet

ved det kirurgiske akademi i København. De fleste af disse havde de samme færdigheder som lægerne.

Konklusion

Hvad der konkret har bevæget Harries til at skrive artiklen i *Flensburgsches Wochenblatt* 1789 er uvist. Muligvis har han selv haft problematiske oplevelser med kvaksalvere eller fået kendskab til nogle dårlige behandlingsforløb med denne behandlergruppe. Måske har det været ren opportuniste, idet det lå i tiden at kritisere kvaksalvere. I hvert fald kan det konkluderes, at han har haft et ønske om at fremme lægestanden på bekostning af kvaksalveriet.

På baggrund af ovenstående undersøgelse må det formodes, at hans opfordring til syge borgere om at gå til læge i slutningen af 1700-tallet nok mere har været ønsketænkning end en realistisk mulighed. Efter nutidige standarder var der i hvert fald meget få læger i forhold til antallet af indbyggere og de har derfor næppe spillet en betydningsfuld rolle for folkesundheden. Hvorvidt der efter datidens behov var tilstrækkeligt med læger kan dog ikke besvares entydigt ud fra denne undersøgelse, idet behovet ikke kendes. Sikkert er det dog, at lægedækningen med fysici var bedre i hertugdømmerne end i kongeriget. Dette selvom staten styrede udviklingen helt suverænt og således kunne have gennemført en egaliseringsproces. Sandsynligvis blev dette dog opvejet af, at der samtidig i kongeriget blev ansat et stort antal kirurger, som varetog nogle af de samme opgaver.

Siden Harries skrev sin artikel i "Wochenblatt" har den samfundsmæssige udvikling i form af bl.a. industrialiseringen og de deraf følgende ændringer i de socioøkonomiske forhold i slutningen af 1800-tallet medført en stor udvikling på det sundhedsmæssige område. Derudover er der sket lægelige fremskridt på det behandlingsmæssige område og den sociale sikkerhed er blevet øget betragteligt, bl.a. med etablering af sygekasser, som gjorde det muligt for et stigende antal nyuddannede læger at nedsætte sig såvel i byerne som i de i mere tyndt befolkede landdistrikter. Til trods for, at antallet af læger i dag er meget større end på Harries tid og til trods for at vi i Danmark, grundet den offentlige finansierede sygesikring, har adgang til såvel gratis lægebehandling som behandling på sygehuset og medicintilskud, kan det dog konstateres at de ikke autoriserede behandlere fortsat findes og frekventeres. Den debat som Harries tog op i "Wochenblatt" i 1789 er altså fortsat aktuel.

KILDER

Trykte kilder:

- Apotheken Taxt. Prentet i Kiøbenhaffn af Salomone Sartoria anno 1619. I en udgave med ledsagende tekst af Poul Reinhardt Kruse. Fotografisk optrykt. Farmacihistorisk Selskab, København 1986.
- Carøe, Kristian: *Den Danske Læggestand 1479-1900, Læger og kirurger 1786 -1838*, København 1909.
- Dohrn, N.: *Die Schleswig-Holsteinische Medicinalverfassung*, Heide 1834.
- Flensburgsches Wochenblatt für Jederman, Zweyter Jahrgang Fünftes Blat., den 12. august 1789
- Flensburgsches Wochenblatt, für Jederman Zweyter Jahrgang Sechstes Blat
- Gudme, A.C.: *Schleswig – Holstein. Eine statistische-geographische Darstellung dieser Herzogthümer, nach gedruckten und ungedruckten Quellen*. 1833.

LITTERATUR

- Achelis, T.O.: *Die Ärzte im Herzogtum Schleswig bis zum Jahre 1804*. Kiel, 1966.
- Bonderup, G.: *De "kloge" folk og det danske samfund. Kvaksalverforordningen af 5/9-1794 og de første 30 år derefter*, Historisk tidsskrift Bd. 97, hæfte 1, København 1997.
- Bonderup, G.: *Det Medicinske Politi. Sundhedspolitikken i Danmark 1750- 1860*. 2006.
- Brix, J.: *Lægevirke i Sønderjylland før 1864*, Aabenraa 1980.
- Den Danske Læggestand, 5. udgave, 1885.
- Falck, N.: *Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts*, bd. 2, Altona 1831.
- Frevert, Ute: *Krankheit als politisches Problem 1770 – 1880*. Göttingen 1984.
- Grodum, T.: *Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864*, Dansk Medicin Historisk årbog 1986.
- Grodum, T.: *Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Holsten og Lauenburg indtil 1864*. Dansk Medicin Historisk årbog, 1987.
- Grodum, T.: *Den danske Embedslægestat*, 2000.

- Ingerslev, V.: *Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800*. Kjøbenhavn 1873.
- Medicinalforordningen fra 1672 findes digitaliseret på nettet: <http://wayback-01.kb.dk/wayback/20100504131648/http://www2.kb.dk/tekster/forordning1672/index.html> (16-10-2010).
- Medicinalhistoriske Dokumenter. Til belysning af Lægevæsenets og Pharmaciens udvikling i Danmark*, bd. 1, København 1940.
- Rescript an des Herrn Statthalters Durchl. Betreffend eine neue Einrichtung mit den Physicaten in den Herzogthümern vom 19. August 1757*.
- Uldall, F.A.: *Den civile Medicinallovgivning i Kongeriget Danmark med nordlige Bilande og Colonier*, Kjøbenhavn 1863

- Harries, H.: *Gedichte von Heinrich Harries*. Altona 1804.
- Henningsen, L.: *Freiheitsfreund und dänischer Staatspatriot. Zum 250. Geburtstag des Flensburger Dichters Heinrich Harries*, Grenzfriedenshefte 4, 2012.
- Kristensen, Rikke Ilsted: *Læger og bønder. Et kulturmøde i 1830-ernes Danmark*. Tidsskrift for historie, 30. årgang december 2000, side 3-16.
- Norrie, Gordon: *Embedslægevæsenets Udvikling I Danmark. Kommission Angaaende Medicinalvæsenets ordning*. 1908.
- Nyland, N.: *De praktiserende læger i Danmark 1800 – 1910*. Odense. 2006.
- Rørbye, Birgitte: *Mellem sundhed og sygdom*. Københavns Universitet. 2002.
- Sievers, K. D.: *Volkskultur und Aufklärung im Spiegel der Schleswig-Holsteinischen Provinzialberichte*. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster. 1970.
- Skovgaard, J. og Hjelholt, H.: *Sønderjyllands Historie Tidsrummet 1600 – ca. 1805*, af bd. III, s.439-440, C.A. Reitzels Forlag, København. Uden år.

NOTER

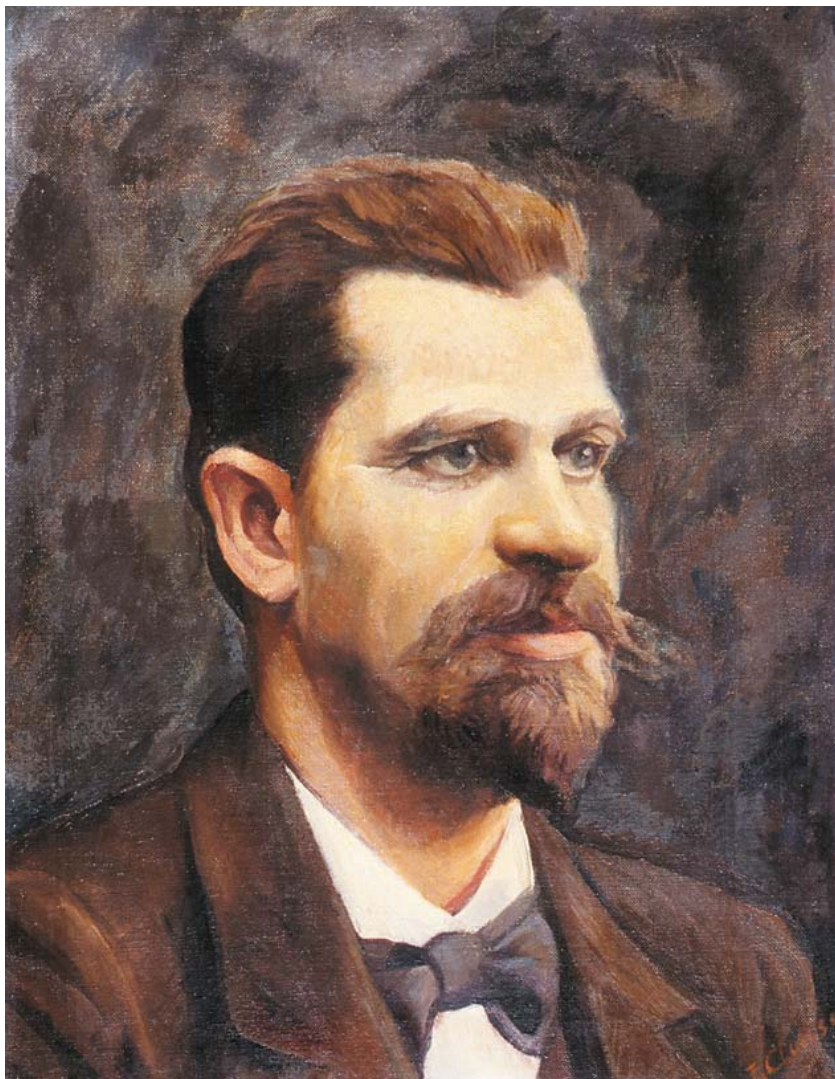
- 1 Dr.phil. Lars Henningsen, tidligere arkiv- og forskningschef har været så elskværdig, at gøre mig opmærksom på artiklen. Artiklen kom i "Flensburgsches Wochenblatt" august 1789. Overskriften var: "Von Pfuschern, Quakalsalbern und Salbadern behüt uns lieber Herr Got".
- 2 Frevert, Ute: s.35.
- 3 Flensburgsches Wochenblatt für Jedermann. Anden årgang, august 1789.
- 4 Med udtrykket Pfuscher menes nok folk, der lavede et dårligt arbejde, en behandling, der ikke var efter tidens standard. Salbader var folk, der snakkede og pralede om deres færdigheder. En kvaksalver var og er en person, der påtager sig behandling af syge uden at have en autorisation. En af medarbejderne ved Wochenblatt var Heinrich Harries (1762-1802) som var ansat fra starten i 1788 indtil 1793. Med baggrund i en analyse af nogle af hans øvrige skrifter er det rimeligt at antage, at det er Harries, som er forfatter til nævnte artikel. Han signerede almindeligvis sine artikler. Baggrunden for, at ovenstående artikel er anonym har måske været bekymringen for reaktioner fra de behandlgrupper, han angriber i sin artikel. Harries, der var nyuddannet teolog og uden fast stilling, var utvivlsomt klar over, at man nok skulle være tilbageholdende med alt for voldsomme angreb på myndighederne, når man var i færd med at søge embede. Dette, selvom der fandtes talrige deficitære forhold inden for sundhedsvæsenet. Heinrich Harries var født i Flensburg, hvor han blev student. Derefter læste han teologi i Kiel og Göttingen og bestod den teologiske eksamen cand. Gott i 1786. Efter præsteeksamen bosatte Harries sig i Flensburg, hvor han nogle år arbejdede som redaktør ved Flensburgsches Wochenblatt für Jederman. Han fik et præsteembede i Sieverstedt i 1790 og 1795 i Brügge i amtet Bordesholm. Harries er nok mest kendt for, i 1790 at have skrevet teksten til "Heil dir im Siegeskranz" som oprindeligt var en hyldest til den danske konge Chr. VII. Melodien er den samme som i God save the Queen.
- 6 Den langtrukne ordlyd var: Forordning, angaaende Straf for Qvaksalvere, hvilke, under navn af kloge Mænd eller Qvinder, paatage sig at helbrede Sygdomme iblandt Almuen, uagtet de ere alldeles ukyndige i lægekunsten, og de, ved uretteligen anvendte Medicamenter, ødelægge de ulykkelige Menneskers Sundhed og Førlighed, der ere saa eenfoldige at søge hielp hos dem, og underkaste sig deres Kuur med videre Forholds-Regler, til at afværge, standse og læge smitsomme og andre Sygdomme.
- 7 Et eksempel er en artikel gengivet i Flensburgsches Wochenblatt für Jederman, Zweyter Jahrgang, fünftes Blat af 12. august 1789, og Flensburgsches Wochenblatt für Jederman, Zweyter Jahrgang, sechtes Blat 1789. Det første tidsskrift i Hertugdømmerne var "Schleswig- Holsteinische Sozial Berichte", der begyndte at udkomme i 1787 i Altona. Derefter fulgte "Flensburgsches Wochenblatt für Jederman" i juli 1788 i Flensburg. Wochenblatt fik en rigtig god start og havde allerede et halvt år efter et oplag på ca. 500 eksemplarer. Man må antage, at størstedelen af abonnenterne har været det bedre tysktalende borgerskab. Tidsskriftet beskæftigede sig med vidt forskellige emner uden specielt redaktionelt fokus.
- 8 Kristiansen, R.I: 8-13.
- 9 Et resultat af disse nye opdagelser på såvel det anatomiske som det behandlingsmæssige område blev, at lægerne begyndte at forstå kroppens funktion på en ny og mere "rigtig måde" set med nutidige øjne. Man forlod den siden oldtiden kendte humoralpatologiske sygdomsopfattelse. En udvikling som strakte sig over en meget lang periode og først var tilendebragt i de fleste europæiske lande i slutningen af 1800-tallet. Humoralpatologien havde sin oprindelse i det oldgræske samfund, hvor især to navne har præget denne sygdomsopfattelse. Her tænkes på Hippokrates (ca. 460- ca. 370 f. kr.) og Galen (129-199). Tanken bag denne sygdomsforståelse var meget simplificeret, at sygdom var forårsaget af en

- uligevægt mellem fire kropsvæsker. Behandlingen bestod derfor i at reetablere denne ligevægt. Et terapeutisk tiltag kunne f.eks. være åreladning eller at give et lavement, hvilket vil sige at hælde flydende afføringsmiddel i endetarmen for at fremkalde en afføring.
- 10 Struensee, Johann Friedrich: Gedanken eines Arztes vom Aberglauben und der Quacksalberey. Gemeinnütziges Magazin. 1760. Stück II s. 91.
- 11 Winkle, Stefan: s. 797-620.
- 12 Ingerslev, V.: Bd. 1, s. 231.
- 13 Dohrn, N.: s. 147. Tysk originaltekst: "Den Wehmüttern wird allen Ernstes anbefohlen, sich in den Schranken ihrer Profession zu halten, und so wenig den Medicis und Chirurgis Eingriff zu thun".
- 14 Grodum, T., 2000: s. 15.
- 15 Under et besøg i Flensborg 1602 skal kong Christian IV (1577-1648) have opfordret bystyret til at ansætte en læge. I 1604 fik Johannes Lysius (1569-1621) stillingen. Han havde studeret ved universiteterne i Helmstedt og Padua og afsluttet sin uddannelse ved universitetet i Basel i 1598. Udover at han blev ansat af byen, hvor han i øvrigt blev en af de højest lønnede embedsmænd, fik han tillige ret til at drive apotek i byen. En kombination, der var ret usædvanlig, ja faktisk blev gjort ulovlig i den efterfølgende lovgivning. Efter hans død blev denne sammenkobling ophævet, hvorefter en apoteker drev apoteket. Dette var beliggende i den nuværende bygning Holm 13, som nu rummer Ratsapotheke.
- 16 Apotheken Taxt 1619.
- 17 Kgl. Forordning om Medici og Apotekere af 4. december 1672.
- 18 Medicinalhistoriske dokumenter s.2.
- 19 Sievers: s.108.
- 20 Carøe 1909: s. 247.
- 21 Norrie, G.: s. 7.
- 22 Brix 1980: s. 109-111.
- 23 Frevert, Ute: Krankheit als politisches Problem 1770 – 1880. Göttingen 1984.
- 24 Skovgaard og Hjelholt bd. III: s. 439-440.
- 25 Gottlob Wilhelm Lilie (1751-1804) var født i Elmshorn, hvor faderen var præst. Han læste medicin i Berlin, Leyden og Edinburgh, hvor han afsluttede sin uddannelse med dr.med. titlen i 1775. Han nedsatte sig i 1777 som praktiserende læge i Flensborg og blev udnævnt til fysicus i 1785. Han var livlæge hos hertug Friedrich Christian af Augustenborg (1765-1804). Lilie døde i Flensborg, hvor en gade er opkaldt efter ham.
- 26 Georg Daniel Bössel (1704-1785) blev allerede i den unge alder af 28 år "Stadt- und Landphysicus im Herzogthum Schleswig" efter nyordningen af fysicatdistrikterne ved rescriptet af 19. August 1757 dog kun for amterne Flensborg og Bredstedt. Bössel var tilsyneladende en driftig læge. Han etablerede således i 1755 en jordemøderskole i Flensborg, som dog i 1805 blev flyttet til Kiel. Derudover har han skrevet en række lærebøger for jordemødre som var meget anvendt i det tysksprogede område.
- 27 Heinrich Hansen Fries var født i Flensborg 1743. Blev læge i Halle 1766, nedsatte sig 1768 i Flensborg, hvor han døde i 1798.
- 28 Rescript an des Herrn Statthalters Durchl. Betreffend eine neue Einrichtung mit den Physicaten in den Herzogthümern vom 19. August 1757.
- 29 Fysicatdistriktet omfattede Haderslev by og amt. Som aflastning for fysicus i Haderslev hvad patientbehandling angår, har lægen i Christiansfeld kunnet hjælpe. Baggrunden for, at der har virket en læge på dette sted har været, at Brødremenigheden bl.a. støttede lægen Nicolai Arbo i at virke i Christiansfeld fra 1782 til sin død 1797.
- 30 Fysicatdistriktet omfattede Flensborg by og amt samt landskabet Bredstedt amt og stiftsfogderiet Bordelum. Ved forordning af 3. august 1822 blev Bredstedt udskilt som et selvstændigt fysicat bestående af Bredstedt amt. Ved rescript af 13. juni 1781 blev nogle godser på Angel lagt ind under Flensborg fysicat. I 1799 nedsatte Friedrich Christian Jensen (1777- 1857) sig som praktiserende læge i Bredstedt, hvor han virkede indtil 1809, da han flyttede til Altona.
- 31 Omfattede amterne Sønderborg og Nordborg, byerne Sønderborg og Ærøskøbing, Gråsten, Søbygaard og Gudsgave på Ærø.
- 32 Amterne Aabenraa og Løgumkloster samt Aabenraa by. En forordning af 20.

- april 1787 påbød, at de i amterne Haderslev, Tønder, Aabenraa og Løgumkloster værende adelige godsundersåtter fremover skulle henhøre under de respektive fysicatdistrikter.
- 33 Slesvig by med amterne Slesvig og Markær.
- 34 Egernførde by og Hütten amt samt landskabet Stapelholm.
- 35 Husum amt, fogderierne Svaabsted, Rødenæs samt landskabet Nordstrand foruden Pellworm og halligerne. Byerne Husum og Friedrichstadt.
- 36 Tønder amt og by lod man forblive uændret.
- 37 Fra 1786 var Ærø et selvstændigt fysicatdistrikt med egen fysicus. Denne fysicus var ikke læge, men kirurg.
- 38 I 1785 blev Sild udskilt som selvstændigt distrikt. Denne stilling var ligeledes besat med en kirurg. Baggrunden for, at disse fysicatembeder på øerne var besat med kirurger var, at stillingerne ikke kunne besættes med læger.
- 39 I 1703 udnævntes den første fysicus på Femern som trods sin beliggenhed var en del af Slesvig.
- 40 I 1720 var der en fysicus i landskabet Ejdersted med byen Tønning. Landskabet Ejdersted måtte selv vælge sin fysicus, hvilket i øvrigt også var tilfældet med Femern.
- 41 Denne oversigt er udarbejdet af T.O. Achelis og stammer fra hans bog Die Ärzte im Herzogtum Schleswig bis zum Jahre 1804. Desværre er den behæftet med fejl idet befolkningstallet i denne ikke er identisk med antallet af indbyggere ved folketællingen i 1803, hvor den var 278.347 mod Achelis optælling hvor indbyggertallet er 275.847. Det har ikke været muligt at konstatere hvordan denne difference er opstået. Formentlig er fejlen sket ved optælling af indbyggere i de enkelte fysicatdistrikter, hvor afgrænsningerne ikke har været helt veldefinerede. Kun denne opstilling rummer fejl. De øvrige optællinger er, så vidt jeg har kunnet se det, korrekte. Kun ved beregningen af gennemsnit for de enkelte fysicatdistrikter er der mulighed for små fejl.
- 42 Nyland, N.: s.37.
- 43 Resol. Af 3. april 1840 ang. det medicinsk=chirurgiske Studium, og examen samt den Bestemmelse at Distriktkirurgerne skulle benævnes Distriktlæger m.m. Uldall bd. 1: 333-335.
- 44 Dohrn, N.: 82-99.

Zusammenfassung

In einem Artikel im Flensburgschen Wochenblatt aus dem Jahr 1789 werden Kranke davor gewarnt, sich an Quacksalber zu wenden. Sie werden dazu aufgefordert, einen "richtigen" Arzt aufzusuchen. Auf der Grundlage dieses Artikels wird es bezüglich des Herzogtums Schleswig untersucht, welche Möglichkeiten bestanden, einen wissenschaftlich geschulten Arzt Ende des 18. Jahrhunderts und Anfang des 19. Jahrhunderts zu konsultieren. Die Zahl der Ärzte war gering, außerdem spielten schlechte wirtschaftliche Verhältnisse und die großen Abstände zu den Ärzten eine Rolle für den Kontakt zwischen Ärzten und Patienten. Beim Vergleich der Zahlen der Physici (Amtsärzte) im Königreich und im Herzogtum Schleswig wird es nachgewiesen, dass es im Herzogtum weniger Einwohner pro Physicus gab.

Mathias Andresen (1858-1916) var publicist og fabrikant. I 1889 blev han Sprogforeningens sekretær samt formand for foreningens bogkomité, der oprettede bogsamlinger og biblioteker i Nordslesvig. I 1900 blev Andresen formand for Sprogforeningen. Fra 1890-1900 var han udgiver af *Illustreret Børneblad for Nordslesvig*, der var en nordslesvigsk aflægger af det danske *Børnenes Blad*. Foto: Dansk Central Bibliotek for Sydslesvig.

De sønderjyske børn

Om *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* og dets læsere.

AF MARIANN KRISTENSEN

Mariann Kristensen undersøger her *Illustreret Børneblad for Nordslesvigs* indhold samt bevarede stile, der i sin tid er blevet indsendt til bladet. Dette gøres med påstanden om, at man i dette forum har konstrueret en særlig dansk barndom som et ideal målrettet nordslesvigske børn. Et ideal, der også er formuleret i børnenes egne beskrivelser af dem selv som danske. Man kan med andre ord sige, at der var tale om en særlig dansk barndomskonstruktion i Nordslesvig, en barndom der udmøntede sig hos de sønderjyske børn. Men hvad ville det sige at være et dansk sønderjysk barn? Det vil den følgende artikel give svar på.

Indledning

Da *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* første gang udkom i 1890, var det som særudgivelse af et samtidigt dansk børneblad. Udgiveren for den nordslesvigske udgave var Mathias Andresen, der samtidig var sekretær for Sprogforeningen. Andresens formål med udgivelsen af et dansksproget blad til børn i det nordslesvigske område var at levere læsestof på dansk i tiden efter sprogforordningen fra 1888, der betød, at dansk kun kunne være undervisningssprog i den nordslesvigske folkeskole i fire religionstimer om ugen. Men børnebladet kunne også noget andet. Det udstedte skriftlige opgaver til besvarelse blandt dets læsere. Dette skulle sikre, at børnene også lærte de skriftlige danskundskaber. Bladet var dermed en del af den dansksindede forenings arbejde for at sikre danskhedens overlevelse i Nordslesvig, og man kan samtidig tale om, at bladets indhold afspejler en særlig barndomsforståelse. Denne artikel undersøger denne forståelse, og hvordan den belyser, hvad det ville sige at være et dansk barn i Nordslesvig i 1890'erne, samt hvordan børnene selv tog del i denne forståelse.

Artiklens kildegrundlag er samtlige udgaver af *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* samt bevarede stilebesvarelser til bladet. I H. V. Clausens privatarkiv findes 79 stile, der er registreret som *Danske stile, skrevne af sønderjyske børn 1894-98*.¹ For flertallets vedkommende kan de kate-

goriseres som besvarelser på en opfordring fra *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* den 1. december 1897.² Lignende opslag blev også bragt i de dansksprogede aviser i Nordslesvig.³ Generelt er de fleste af stilene forfattet af børn fra det nordslesvigske område, mens enkelte stileskrivere er fra de sydslesvigske egne.

Stilenes nuværende placering i H.V. Clausens privatarkiv skyldes formentlig, at Clausen var en del af samarbejdet mellem de sønderjyske studenterforeninger (kaldet 4 S og To Løver) i København, der havde til opgave at rette stilene.⁴ Studenternes rettelser findes der spor af i stilene, da det var meningen, at børnene skulle have de rettede stile tilbage samt en bog som præmie.⁵ Derfor er stilene i Clausens arkiv en unik kilde, da de, modsat det normale, aldrig blev sendt tilbage til børnene. Men 15 af dem blev bragt i et særnummer af *Illustreret Tidende* i 1899.⁶

Dette tyder på, at stilene er resultatet af en udvælgelse med henblik på at belyse danskheden hos børnene. De er derfor næppe udtryk for den generelle holdning hos alle børn i Nordslesvig i 1890'erne. Men stilene belyser dog, hvordan man inden for den givne sociale kontekst opfattede et dansk barn, altså hvilken norm, der her var gældende for det at være dansk. Børnene var i denne periode med til at sikre en forvandling fra danskorienterede slesvigere til danske sønderjyder, som historikeren Hans Schultz Hansen beskriver det.⁷ I det følgende bruger jeg betegnelsen "Det sønderjyske barn" som udtryk for idealet og ideen om en særlig dansk barndomstype i Nordslesvig. Et fænomen, der ikke nødvendigvis havde denne betegnelse i samtiden.

Der har tidligere været skrevet om *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* i *Sønderjyske Årbøger*, hvor Poul Kürstein og Troels Fink har berørt emnet, mest i forhold til de to redaktører for *Flensborg Avis* Jens Jensen og Ernst Christiansen.⁸ Men *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* får også en særskilt behandling i Troels Finks tobindsværk *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongåen*, hvor uddrag af børnestile til bladet indgår. Hos Fink og Kürstein handler det om, hvordan ledende skikkelser i den danske bevægelse engagerede sig i bladet, og derfor bliver indholdet i børnebladene underbelyst. I denne artikel vil bladene blive undersøgt ud fra den centrale rolle, de spillede i konstruktionen af fortællingen om, hvad det vil sige at være et dansk barn i Nordslesvig i 1890'erne.⁹ Dette gøres igennem bladets indhold, dets stileopgaver og børns besvarelser heraf. Disse afspejler den danske bevægelses kamp for at sikre børnenes danskhed, samt børnenes respons herpå.

Forskningen i sønderjysk historie har ikke tidligere taget udgangspunkt i børnene, men har koncentreret sig om forudsætningerne for den nationale overlevering, bl.a. i studier af skolen. Her har børnebladet været fremhævet som en af forudsætningerne for, at området fastholdt sin forbindelse til Danmark.¹⁰ Igennem stileopgaver simulerede *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* en form for dansk skole, hvor børnene ved at leve op til bladets forventning blev relevante i fortællingen om den levende danskhed i Nordslesvig for den danske offentlighed. Børnene var nødvendige i den forstand, at de skulle sikre danskhedens fremtid.

Inge Adriansen beskriver, hvordan folkeminder blev brugt som forstærkende i den nationale identitetsdannelse.¹¹ Brugen af børn og barndomsretorik i en national identitetsdannelsesproces gør det samme. Den nationale identitet bliver forstærket, når den bliver forbundet med barndommen, ellers ville børns nationalitet ikke blive brugt som en mobiliserende faktor. Børnene er derfor både en mobiliserende kraft, samt en nødvendighed i fortællingen om den ubrudte tradition, som karakteriserer det forestillede nationale fællesskab.¹² Dette bliver tydeligt, når man undersøger den danske bevægelse i Nordslesvigs fokus på at sikre børnenes danske dannelse.

Kampen om børnene. Den danske bevægelses fokus på at levere dansk undervisning

Efter 1864 blev de første tyske skolereformer startskuddet på kampen for modersmålets bevarelse i Nordslesvig.¹³ En kamp hvori *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* blev midlet.

I 1880'erne påbegyndtes en egentlig fortyskningspolitik af det nordslesvigske område.¹⁴ Reaktionen fra det danske samfund betød, at en samlet dansk bevægelse begyndte at tage form. I disse år begyndte man at organisere sig i foreninger. Dette blev påbegyndt med stiftelsen af Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig, eller Sprogforeningen, i 1880.¹⁵ I 1888 stiftedes en politisk organisation med Vælgerforeningen for Nordslesvig, og til sidst kom Den nordslesvigske Skoleforening i 1892, der støttede sønderjyske børns ophold på skoler i Danmark.¹⁶ Disse foreninger repræsenterede den samlede danske bevægelse i Nordslesvig, der efterhånden samlede sig omkring modstanden mod blandt andet den tyske skolepolitik.¹⁷

Skoleforordningen 1888-89

Den 18. december 1888 blev en ny forordning for folkeskolen underskrevet af den slesvig-holstenske overpræsident v. Steinmann. Forordningen betød, at undervisningen i de nordslesvigske skoler herefter skulle foregå på tysk i alle fag undtagen fire timer religionsundervisning, der skulle foregå på dansk.¹⁸ I 1896 fik børn af tyske forældre dog mulighed for at blive fritaget fra de danske religionstimer og i stedet få to tyske. Efterhånden blev der valgfrihed for alle forældre i Nordslesvig.¹⁹

Med forordningen, der skulle træde i kraft 1. april 1889, fulgte flere markante reaktioner fra den danske bevægelse i Nordslesvig. Den danske bevægelse fandt sammen om flere tiltag, med det formål at bevare det danske modersmål hos børnene i området.

Der blev sat fokus på levering af hjælpemidler, for at børn af dansksprogede sønderjyder kunne få dansk hjemmeundervisning. I *Sønderjyske Årbøger 1889* skrev medudgiveren Gustav Johannsen i artiklen "Nordslesvig i 1888", at reaktionen på sprogforordningen var, at "Alle føle, at det nu mere end nogensinde gælder om, at enhver gør sin pligt, så de kommende slægter ikke skulle findes som sproglige forkrøblede og national vanslægtede efterkommere [...]"²⁰ Johannsen fortsatte med at berette om situationen i "Nordslesvig i 1889" og om en petition, Vælgerforeningens bestyrelse indsendte samme år som reaktion på sprogreskriptet 1888. Begrundelsen lød: "Det er en almindelig anerkendt pædagogisk grundsætning, at modersmålet er det eneste naturlige grundlag for børneundervisningen og for al ånds dannelse. Men denne simple grundsætning tages der ingen hensyn til i anvisningen af 18. december, thi det danske sprog er vort modersmål. Vore børn har ikke det mindste kendskab til det tyske sprog, når de kommer til skole, og det er derfor højst unaturligt, at dette for dem, fremmede sprog skal være undervisningssprog."²¹ Johannsen så det som den nordslesvigske befolknings nationale opgave at holde stillingen og ikke bevæge sig herfra.²²

Reaktionen kom også fra de dansksprogede nordslesvigske blade, der fremsatte opfordringer for at befolkningen skulle påbegynde hjemmeundervisningen. Den dansksprogede avis *Dannevirke* bragte praktiske anvisninger herfor i artikler, og det samme fandt sted i bl.a. *Flensborg Avis*.²³

"At erstatte det, skolerne forsømte" – Hjælpemidler for hjemmeundervisning i dansk

Redaktøren for *Flensborg Avis* Jens Jessen var oprindeligt uddannet lærer, og det var nærliggende for ham at bruge sine kompetencer i forhold til projektet med hjemmeundervisning i dansk.²⁴ Allerede i 1888 havde han haft planer om et børneblad, som aldrig blev realiseret.²⁵ Fra 1889 udgav han til gengæld flere værker til brug i hjemmeundervisningen.²⁶ Først udgav han *Sønderjysk sangbog for Børn* og herefter *Flensborg Avis's Stavebog for Hjemmet* i tillæg til avisen i 1889 og i en samlet udgave.²⁷ I forordet til udgivelsen fandtes en kort vejledning i bogens brug i hjemmeundervisningen. Jens Jessen udgav siden et helt værk til vejledning for hjemmeundervisningen nemlig *Smaa børns Oplæring i Hjemmet og Pogeskolen*.²⁸ I 1892 udgav H.P. Hanssen i samarbejde med Dr. L. Moltensen også en bog henvendt til børn med titlen *Stambogsvers*.²⁹ Den blev uddelt til områdets skolebørn af Skoleforeningen.³⁰ Om bogens modtagelse skrev H.P. Hanssen i sine erindringer: "Den lille røde bog blev modtaget med glæde, og af børnene, som ikke længere fik undervisning i modersmålets skriftlige brug, snart betragtet som en uundværlig håndbog, når gammel sæd og skik skulle opretholdes."³¹

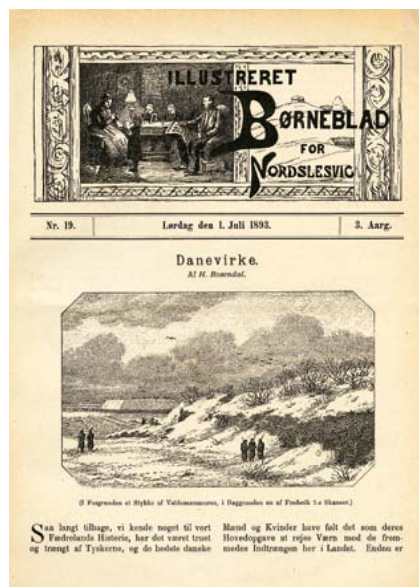
I de første år efter 1889 opstod fænomenet med danske vandrelærere, dvs. lærere der rejste rundt og underviste børn i dansk på gårdene. Op igennem 1890'erne blev der i stigende grad slået ned på denne privatundervisning,³² da de tyske myndigheder havde forbudt, at børns primære undervisning foregik på fremmedsprog.³³ Derfor var Skoleforeningens tilbud efterhånden den eneste mulighed, man havde for at lade ens børn blive undervist på dansk. Hjemmeundervisningen levede imidlertid i bedste velgående i 1890'erne.

Sprogforeningen havde fra begyndelsen til formål at bevare det danske sprog i Nordslesvig. Foreningen oprettede derfor bogsamlinger og uddelte bøger til private, hvis indhold var skrevet på dansk med forfattere som B.S. Ingemann og A.D. Jørgensen i blandt.³⁴ Ansvaret for bogsamlingerne var i 1889 lagt i hænderne på foreningens sekretær Mathias Andresen.³⁵ Han havde, ifølge Troels Fink, i 1896 ansvar for 80.000 bind i samlingen.³⁶ Fink beskriver, at foreningen havde fået en ny dimension efter sprogforordningen 1888: "Det gjaldt nu om at erstatte det, skolerne forsømte med et tilbud dels til forældre, der ville undervise deres børn i dansk, og dels til børnene selv."³⁷ Andresen havde selv været lærer, og fra 1890 blev han udgiver af *Illustreret Børneblad*

for *Nordslesvig*, hvis formål var at agere hjælpemiddel for den danske hjemmeundervisning.³⁸ Bladet gav mulighed for direkte kontakt til de nordslesvigske børn, og bladets stileopgaver gav børnene en mulighed for at praktisere det danske skriftsprog.³⁹ Det var meget lig samtidens holdning til barnet og skolen. Barnet var påvirkeligt, og derfor skulle skolen lede barnet på den rette vej for dets egen skyld.⁴⁰ Skolen skulle sikre den gode barndom, og denne skulle foregå på modersmålet.⁴¹ Men da folkeskolen ikke længere levede op til dette, simulerede Andresen igennem *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* en dansk "skole".⁴² *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* kæmpede for at bevare det danske modersmål hos børn, der voksede op i det daværende tyske område. Bladets ønske var at skabe bestemte holdninger hos dets læsere, hvilket også var tilfældet for de øvrige børneblade i samtiden.⁴³

Illustreret Børneblad for Nordslesvig

Illustreret Børneblad for Nordslesvig, fra 1905 *Børnebladet*, eksisterede fra 1890 til 1917. Først havde det M. Andresen som redaktør, men fra 10. årgang overtog Thade Petersen redaktionen indtil 1904. Herefter var det et tillæg til de dansksprogede aviser i Nordslesvig. Generelt bragte

Illustreret Børneblad for Nordslesvig bringer i juli 1893 en historie om det danske forsvarsanlæg Danevirke.
Kilde: Dansk Central Bibliotek for Syd-slesvig.

Illustreret Børneblad for Nordslesvig afslutter i marts 1900 en føljeton af Chr. A. Hoffmanns *Erindringer fra Krigen 1864* med fortællingen om Dannevirkenatten. Det illustreres med en gengivelse af Niels Simonsens grisaille *Danske infanterister trækker en kanonlavet ved tilbagetoget fra Dannevirke* stillingen 1864. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

alle årgange af bladet typisk børnebladsstof såsom digte, illustrationer, føljetoner, opgaver og gåder. Et børneblad som *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* havde en bestemt forståelse af dets læsere, de nordslesvigske børn. Derfor målrettede det sit indhold til dette publikum. Generelt var emnerne af dansk national karakter, således bringer bladet historier om forsvarsanlægget Dannevirke og krigen i 1864.⁴⁴ Senere blev indholdet mere specifikt nordslesvigsk, med beskrivelser af de nordslesvigske egne,⁴⁵ historier om aktive personer i den danske bevægelse,⁴⁶ og fortællinger hvor det nordslesvigske barn er hovedperson.⁴⁷ Bladet nåede at udgive 27 stileopgaver i årene mellem 1892 og 1913, hvor det var muligt for børnene at få tilsendt en dansksproget bog til gengæld for en stil. Særligt interessant er stileopgaven i 1897, hvor emnet var frit. Det var den eneste gang, hvor dette skete, og dermed viser børnenes besvarelser, hvordan de mener, at de kunne leve op til det indhold, som *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* havde.

I bladets levetid undergik det en udvikling fra at være vurderende og instruerende i sine små indlæg fra udgiveren, til helt at udelade dette element. Under Andresens udgivelsesperiode stod bladet for en national mobilisering, hvor børnene blev instrueret i, hvordan de skulle skrive stilene. Første gang M. Andresen udgav en stileopgave var det

Illustreret Børneblad for Nordslesvig bringer i september 1899 et uddrag fra E. Skrams Hinsides Grænsen om øen Als. Kilde: Det Kongelige Bibliotek.

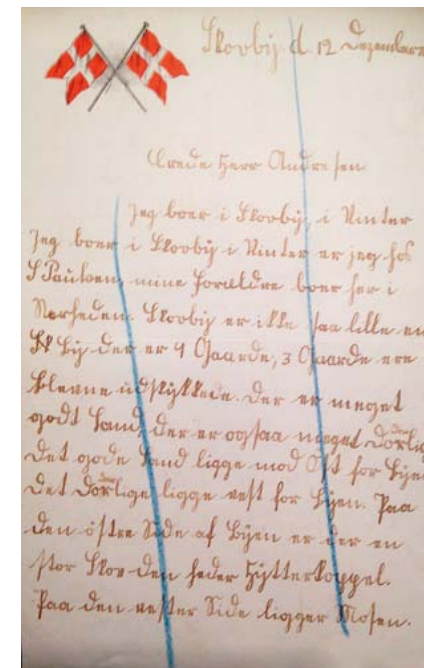
under emnet "Min fødeby" og han ønskede at børnene angav "Navn – Beliggenhed (Grænsen, Sogn, Provsti, Amt, Færdselsveje) – Størrelse (Indbyggerantal; hvor mange af byens mænd og kvinder er danske? hvor mange tyske? hvor mange af skolens drenge og piger er danske? hvor mange tyske? hvor mange gårde, mindre landbrugssteder og andre huse er der i byen?) – Seværdigheder – Naturskønheder o. s. v."⁴⁸ Andresen vurderede herefter i bladet, hvordan stilene havde været, og hvilke hyppige fejl, der havde været.⁴⁹ Endnu mere sigende er det, at stilene, i enkelte tilfælde, bliver udgivet i bladet, således at de for læserne fremstod som gode eksempler på besvarelser af stileopgaverne.⁵⁰ Emnet "Min fødeby" finder man også i 1906. Her er det dog i Børneblads-tiden, hvor de indkomne stile blev brugt i statistisk øjemed til at vise danskhedens tilstand i Nordslesvig.

De bevarede stile

Fødebyen, hjemegnen, og især dens dansksindede status, er et hyppigt forekommende emne blandt de bevarede stile. Både Marie Hollensen,⁵¹ Axel Filskov,⁵² Anne Wagner⁵³ og Cathrine Juhl⁵⁴ skriver om dette. De glædes alle over, at "De fleste er dansksindede her i byen [...]" eller, at

byen "[...] endnu udelukkende [er] dansk [...], thi vi har jo altid været danske og er det endnu, og vil også blive ved at være det."⁵⁵

Den 13½ år gamle Marie Hollensen forbinder i sin stil det danske med glæde, og det tyske med noget sørgeligt. I stilen beskriver hun sit hjem i byen Mølmark på Broagerland, men Marie Hollensen skriver samtidig meget præcist om den sønderjyske befolknings vilkår, dens nationale tilhørsforhold og om den dansk-tyske sprogkonflikt i skolerne. Hun skriver indledningsvis om landsbyen og dens indhold, samt "Foruden hjemmet i denne betydning er Sønderjylland og dermed Danmark mit hjem. Thi Sønderjylland hører endnu til Danmark og det skal endnu have dette navn. Dette ville tyskerne nægte".⁵⁶ Hendes "Lærer sagde en dag i skolen, at vi skulle sige at Kejser Wilhelm I havde befriet os for det danske åg, men det ville og kunne vi ikke sige. Da vi endnu hørte til Danmark havde vi ingen åg, men vi var frie undersåtter. Nu hviler tyskernes åg på os som en meget tung byrde, også på os børn, men vi vil bære åget med tålmodighed, thi vi håber og vide at vi engang skulle komme tilbage til vort kære gamle Danmark igen."⁵⁷

Et eksempel på en børnestil til Illustreret Børneblad for Nordslesvig er Anne Wagners stil fra 12. december 1897. Stilen omhandler hendes by Skovby og er skrevet på brevpapir, der prydes af to små dannebrogspaner. Kilde: Danske stile skrevet af sønderjyske børn 1864, Rigsarkivet.

Marie skriver, at tyskerne har pådraget dem et åg ved at forsøge at fjerne deres dansktimer i skolen, sådan at de nu kun har fire danske religionstimer om ugen. Hun berører dermed et tema, der i særlig grad optog den danske bevægelse. Valgfriheden i forhold til sproget i religionsundervisning bevirkede, at nogle familier valgte tysk som religionsprog, hvilket bekymrer Marie. Hun skriver, at tyskernes tvang fik dem til "at hade og afsky dem og deres sprog".⁵⁸ Dette er igen et udtryk for den herskende holdning hos den danske bevægelse i Nordslesvig, nemlig at tvangspolitikken fik dem til at yde en endnu stærkere modstand.⁵⁹ Marie skriver: "Jeg er så glad, fordi jeg har gode danske forældre, og er blevet dansk opdraget. Det er da sørgeligt for de børn, som har tysksindede forældre, der er desværre sådanne, men det er dog forsvindende på vor egne."⁶⁰ Stilen afsluttes med en national tilkendegivelse: "Længe leve Danmark, mit hjem og fødeland!"⁶¹

Nært beslægtet med fødebyen og hjemegnen er hjemmet og skolen. I *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* var der tit historier om skolen, og i tredje årgang var stileopgavens emne "En skoledag".⁶² I 1897 er der flere eksempler på børn, som vælger at skrive om deres skole. Dette gør sig gældende hos den 10-årige Mattes Mathiesen Nissen. Hans stil beskriver en særlig dag, hvor læreren spurgte eleverne, om de ønskede en tysk bog at læse i. Men "Der var ingen som meldte sig."⁶³ Læreren kunne ikke forstå, at ingen ville have de gode bøger, da deres lektier ikke kunne tage hele aftenen, derfor ville han have alle til at fortælle, hvad de så bestilte om aftenen. "En dreng sagde, at han læste historiebøger, så skulle han fortælle en historie. En anden dreng sagde, at han læste aviser. Læreren sagde, at læse aviser var ikke for børn. Således fortalte enhver, hvad han bestilte. Derefter anbefalede han igen bøgerne på det bedste."⁶⁴ Her fremhæves modsætningen mellem lærer og elev og afstanden mellem disse, som bevirker, at læreren ikke forstår, hvorfor eleverne ikke vil læse de tyske bøger. Kritik af det dansk-tyske sprogforhold findes også i en 11-årig piges stil. Hun beklager, at hun ikke kan "gøre det så godt som en dansk pige i den alder burde; da vi som de jo nok ved, har så lidt dansk undervisning i skolen."⁶⁵ Hun oplyser, at hun har hørt tale om, at der måske vil blive givet flere timer på dansk, og det glæder hun sig over. Der går rygter "om at lærerne navnlig på østkysten har forespurgt børnene, om de frivillig ville indlade sig på nogle flere timer i tysk religion om ugen hvortil mange tilligemed deres forældre lod sig overliste. Fader siger, at det er regeringens mening helt at fordrive den danske gudstjeneste fra kirken, men det vil da

forhåbentlig ikke lykkedes dem."⁶⁶ Hun spørger i denne sammenhæng Andresen "Tror de ikke at vi snart bliver danske?"⁶⁷ Et spørgsmål, der peger tilbage på hendes egne forhåbninger. Pigen mener, at forældrene har ladet sig overliste til at lade deres børn få flere religionstimer på tysk. Den nordslesvigske skolehistoriker L.S. Ravn finder en lignende begrundelse for, at flere dansksindede valgte tysk religionsundervisning, nemlig at man herved slap for de to ekstra religionstimer, som den danske undervisning krævede.⁶⁸

Skolen er et meget vigtigt emne, da det var tabet af den dansksprogede skole, som *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* skulle kompensere for. Andresen skriver selv i bladets 4. årgang, at "Bladet vil blive ledt i den samme nationale ånd som hidtil", og at der "For skoleungdommen vil [...] blive stillet opgaver, forbundne med præmieuddeling, samt andre opgaver til skriftlig besvarelse, som kan tjene til støtte for hjemmeundervisningen i modersmålet."⁶⁹ Netop hjemmeundervisningen var et hyppigt forekommende emne blandt stilebesvarelserne i 1897, således fortæller både Hans P. Beyer og de to søskende Nis og Christine Madsen, at deres bedstemor læser dansk med dem. Nis skriver: "Når jeg har endt mit dagværk, og får lampen tændt, så fordriver jeg aftenen med, at skrive dansk efter en bog af Kasper Jensens, og vi synger også danske sange efter den blå sangbog, og så går aftenen meget hurtigt."⁷⁰ Hans beskrivelse viser, hvordan hjemmeundervisningen fungerede, og hvordan beskæftigelsen med det danske sprog og de danske sange blev forbundet med noget lystfyldt, sådan at tiden gik stærkt. Det var altså sjovt at lære sit modersmål. Hans P. Beyer fortæller i sin stil om sin fritid, at han skriver dansk en halv time sammen med sin broder, Valdemar, hos deres bedstemor.⁷¹ Fælles for stilene er, at de viser hvordan danskheden blev praktiseret i fællesskab i familien, i dette tilfælde ved at bedstemødre underviste deres børnebørn.

I hjemmeundervisningen kunne der også være historiske fortællinger, der blev overleveret fra forældre til barn. Man kunne argumentere for, at selve børnebladets indhold er en sådan overlevering, især når det omtaler krigen i 1864 og tiden før denne. Således omhandler flere af stilene sådanne fortællinger. Andreas Andresen fra Vollerup fortæller om en episode i marts 1848 ved Treårskrigen udbrud. Andreas skriver, at han har fået historien fortalt af sin bedstefar. Episoden udspillede sig på Augustenborg Slotsplads, hvor lokale danske mænd fra Als havde samlet sig for at hejse det danske flag efter hertugfamiliens afrejse. Da der ikke var noget dansk flag på slottet, "blev folket ophidset og det så slemt

nok ud; men da kom pastor Krog Meier, sognepræsten i Ulkebøl, og holdt en kort tale til forsamlingen og sagde, jeg har sendt en mand på en hest til Ulkebøl Præstegård, jeg har et stort dansk flag og det vil vi hejse, og så blev folkene rolige."⁷² Episoden afsluttedes ved, at flaget blev hejst "og så gik enhver rolig hjem."⁷³ Stilens emne, Treårskrigen og hejsning af Dannebrog må betegnes som symbol på et dansk ståsted for drengen og hans familie. Der er tale om en historisk begivenhed, som stileskriveren aldrig selv har oplevet, men han fortæller den, som om han havde været til stede selv. Historien er blevet fortalt af et ældre familiemedlem, fordi den historiske begivenhed har vist sig at få stor betydning for familiens egen historie. Det danske bliver her sat i en personlig sammenhæng med familiefortællingen. Derfor føler stileskriveren sig også så tæt forbundet med den, selvom den ligger før hans egen tid.

Den 13-årige Peter Paulsens udaterede stil bygger på faderens personlige fortælling om sine oplevelser i året 1864. Ligesom Andreas Andresens stil er der altså tale om en historisk begivenhed, som genfortælles igennem en personlig familiefortælling. I faderens landsby i nærheden af Tønder fulgte man de danske soldaters indsats ved Dannevirke med stor spænding, indtil man modtog det overraskende budskab: "Vore tropper forlader Dannevirke og rykker nordpå".⁷⁴ På vejen

nordpå kom soldaterne igennem Tønder, og her drog faderen sammen med andre til byen for at hilse på soldaterne under deres korte ophold. På vej ud af byen råbte en soldat til faderen: "Farvel Paulsen vi kommer snart igen." Faderen svarede: "Det må vi håbe".⁷⁵ Dette håb forblev for bestandigt hos faderen i årene efter. Som afslutning på sin fortælling skriver Peter Paulsen, at faderen fortalte: "Jeg og den slægt som husker disse tildragelser synker snart i graven, derfor har jeg fortalt og undervist dig [i] dit modersmål, for at du skal hjælpe at tage kampen op efter os". Og dertil er jeg rede!⁷⁶ Dermed ender stilen også med, at Peter Paulsen er rede til at indfri de forventninger, hans fader har til ham hvad angår at fortsætte den danske kamp mod tysk overherredømme. På den måde lever retorikken fra krigen og kampen stadig hos disse børn, og ideen om at vende tilbage til Danmark videreføres fra generation til generation i kraft af de personlige beretninger i familierne.

Flere af stilene indeholder også rejsebeskrivelser over grænsen til Danmark, hvor flere af de dansknationale symboler såsom Dannebrog bliver beskrevet. I sin stil om en rejse til Frederiksberg fortæller 11-årige Anna Johansen om, hvordan hun i Vamdrup "så de første smukke rød-hvide farver".⁷⁷

Den 13-årige Marie Gundersen fra Brøns indsendte en stil, hvis tema var et besøg i Danmark, hvor hun deltog ved skyttefesten i Ribe i 1897. Begge stile viser, at børnenes stile ofte trækker paralleller til de emner, børnebladet beskæftiger sig med. Marie Gundersen fortæller, at "Fader og en fremmed pige og jeg kørte derud i en gig med en køn grå hest for. Da vi kom over grænsen bandt vi et lille dannebrog på hesten. Der mødte os mange cyklister som alle havde to dannebrog bunden på deres cykler."⁷⁸ Hun fortæller om, hvordan der pyntes med Dannebrog og sætter herved ord på et tilbagevendende tema i flere af stilene, hvor Dannebrog fremhæves som symbol på det danske. Marie beskriver, hvordan der på en æresport stod "Hjertelig velkommen sønderjyske brødre!"⁷⁹ Festbeskrivelsen er et eksempel på nogle af de fester, der blev holdt i kongeriget og var målrettet den dansksindede befolkning på den tyske side af grænsen. Noget, der havde været aktuelt for dansksindede i Nordslesvig siden 1865, hvor de første udflugter til sønderjyske fester på den anden side af grænsen i kongeriget Danmark blev arrangeret.⁸⁰

Den 13-årige Jes Philipsen fra Avnbøl skriver i sin stil om sin årlige sommerrejse med familien til Ødis i Jylland, hvor de besøger deres fætre. Han glæder sig til turen, og han glæder sig især "ved synet af de mange faner og har tit selv et at lege med."⁸¹ Han fortæller om en dag,

Forside Børnenes Blad (samt Illustreret Børneblad for Nordslesvig) i februar 1897. Her illustreres hjemmeundervisningen med billedet af moderen der læser med sit barn.

Kilde: Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

hvor familien var taget en tur til Kolding. Her så han en damper med skolebørn på udflugt på Kolding Fjord. Børnene havde alle "en fane i hånden og sang af al kræft den kønne sang. Vift stolt på Kodans bølge."⁸² Jes tænkte "bare jeg havde været med."⁸³ Da familien selv sejlede tilbage, spurgte kaptajnen, om han "var en lille tysker men de kan tro jeg svarede med et rask nej".⁸⁴ Jes sætter sig i forbindelse med de danske børn på rejsen, fordi han ønsker at være iblandt dem, og samtidig er det vigtigt for ham at frakende sig et tysk tilhørsforhold.

Formålet med bladets stileopgaver

Selvom både indholdet i stileopgaverne og i bladene generelt ændrede sig, så var formålet med bladene ens. Det var nationalt begrundet, og den nationale kamp bestod først og fremmest i bevarelsen af modersmålets status og udøvelse. Her indgik børnebladet som et middel i den nationale kamp ved at yde bistand i hjemmeundervisningen. Bladet leverede dansk læsestof samt opgaver, således at børnene kunne øve sig og holde det danske skriftsprog vedlige. Bladet satte ord på, hvordan man var dansk, dvs. hvad det var, der gjorde bladets læsere – de nordslesvigske børn, til danske.

Spørgsmålet er, hvad børnene forventedes at gøre for at være danske? Det forventedes, at de skrev og læste dansk i hjemmet med bladet som et hjælperedskab. Det danske skulle udgøre fællesskabet i hjemmet, idet familiemedlemmerne udøvede dansk sammen i familien. Danskheden blev sjældent praktiseret alene, det var altid sammen med andre. Det danske fællesskab var derfor et fællesskab, hvor man praktiserede danskheden. Det var dette fællesskab, som bladet ønskede at styrke ved at værne om det nationale, og initiativet med stileopgaverne var derfor et led i samme forventning om, at børnene besvarede dem på dansk sprog og på en måde, hvorpå de kunne tilkendegive deres danske nationalitet. Bladet producerede dermed en særlig dansk barn-domstype, hvor barnet først og fremmest skrev og læste dansk, men derudover blev det også forventet, at barnet følte sig dansk indeni, dvs. i sin måde at fortolke verden på.

Langt de fleste af stilene opfylder denne forventning, men der er dog også nogen, der ikke gør det. Nogle stile beskriver blot deres hverdag, såsom Christian L. Christensen, der fortæller, at hans kammerat sommetider kommer på besøg og "så spiller vi dam og abekattestreger. Nu skal vi snart til at spille om pebernødder",⁸⁵ eller Laust Jensen, der skri-

ver, at han har læst i bladet, hvordan han kan opnå en børnebog ved at vise sin håndskrift. Han håber derfor, at han ved "Disse få linje kan tjene den lille bog".⁸⁶ Men selvom de ikke helt opfylder bladets nationale forventninger, så falder de ikke direkte udenfor, da de praktiserer og markerer sig som danske ved at skrive dansk. De nuancerer dog billedet af bladets læsere ved at vise, at disse også kunne forholde sig til forhold uden for den nationale dagsorden i deres stile. Altså, skriver de måske bare en stil for at få den danske bogpræmie til gengæld.

Det ændrer dog ikke på, at der inden for børnebladets kontekst viser sig et ideal for, hvordan man var et dansk barn i Nordslesvig. Et ideal ikke alle stilene bliver eksempler på. Men de, der gør, sætter ord på en fortælling om fænomenet det dansk-nordslesvigske barn. Et fænomen, jeg har givet betegnelsen "det sønderjyske barn".

Det sønderjyske barn

"Det sønderjyske barn" er kendetegnet ved, at det opfatter sig som dansk på trods af, at skolen ønsker, at det skal være tysk. Barnet vil være dansk og vedblive at være det. "Det sønderjyske barn" er dansk ved at skrive, læse og synge på dansk i hjemmet, samt ved at praktisere de danske traditioner. Det har en kærlighed til de danske symboler såsom Dannebrog. Samtidig er det af dansk slægt. Idealet er altså et barn, der er dansk, men særligt vigtigt et barn, der vil være dansk. Dette kunne være definitionen på alle danske børn. Men "det sønderjyske barn" er en del af det danske samfund i Nordslesvig, og derfor sat under andre forudsætninger end et samtidigt dansk barn nord for grænsen. Da børnene blev konfronteret med det tyske i skolen, blev de af det danske samfund forstået som havende ekstra dårlige forudsætninger for at praktisere deres danske nationalitet.⁸⁷

Sådan karakteriseres sønderjyske børn også i Laura Kielers *Sønderjyske Børn efter 1864*. I fortællingerne viderefører "det sønderjyske barn" de danske traditioner for dansksindede sønderjyder, såsom at pynte danske soldatergrave fra krigen i 1864 i rød-hvide farver.⁸⁸ Dette gør pigen i fortællingen til "Mors lille, kære, sønderjyske pige".⁸⁹ Det væsentlige budskab i de små fortællinger er, at sønderjyderne ikke vil være tyske, men vil være danske. Især bliver der sat ord på dette budskab i fortællingen om en dreng, der ikke synger "Ich bin ein Preusse" men "Ich bin kein Preusse".⁹⁰ At ændre sangteksten eller slet ikke synge med, beskrives også som en praksis i erindringer fra nordslesvigere om

deres skoletid.⁹¹ Dette og videreførelsen af traditionerne viser børnenes vilje til at være danske, og ikke tyske. Viljen kan vi også se i de indsendte stile, som Marie Hollensen, der vil "blive ved at være det",⁹² samt Hans Andreas Thomsen, der betegner sig som dansk som sin far, og som hans egen søn siden vil være.

Det, Hans Andreas Thomsen hermed sætter ord på, er også pligten til at videreføre danskheden til næste generation, og de unge sønderjyders pligt til at blive i området for at pleje og værne om denne. Denne forståelse finder vi hos H.P. Hanssen, der påpeger, at de unge må af tjene deres værnepligt, således at de kan blive i Nordslesvig og værne om danskheden.⁹³ Hos børnene er der en tydelig bevidsthed om denne pligt. Meta Ane Bothilde Schmidt afslutter sin stil med "Derfor slutter vi os sammen alle danske mænd og kvinder og slipper ikke førend lænkerne brister".⁹⁴ Endnu klarere beskriver Petra Paulsen det. For hende har kampen for det danske sprog været ført i århundreder, og "det er den kommende slægts pligt og opgave at føre den videre".⁹⁵ Pligten viser, at der hviler et ansvar hos børnene for at videreføre den danske nationalitet.

Opsummeret er "det sønderjyske barn" som ideal betegnelsen for de børn, der ikke kan fortylkes, da de ikke vil være tyske,⁹⁶ men vil være danske,⁹⁷ og derfor skriver og læser dansk. "Det sønderjyske barn" er et ideal og en forestilling af et barn, der både har viljen til være dansk og praktiserer det danske, men også afviser det tyske. Et ideal, men også en norm, da flertallet af børnene ved at skrive stile med nationalt indhold faktisk lever op til dette ideal og er med til at definere det.

Idealet om det sønderjyske barn – oprindelse og brug

Illustreret Børneblad for Nordslesvigs oprindelige formål var, som nævnt, at være et hjælpemiddel for hjemmeundervisning i børnenes danske modersmål, da de ikke længere lærte det i skolen. Børnebladet er en form for børnelitteratur, der ofte bruges i barndomsforskningen som kilde til en periodes holdning til barndommen. Dermed kan bladet forstås som et udtryk for den danske bevægelse i Nordslesvigs forståelse af den danske barndom i området. Dette er også ensbetydende med, at barndommen er et integreret element i det danske samfund i Nordslesvigs kultur.⁹⁸ Bladet repræsenterer forholdet mellem barnet og det sønderjyske samfund, præcis som "skolingen" gør mellem det tysk/preussiske samfund og barnet.⁹⁹ Det er begge institutioner, hvor sam-

fundet forsøger at påvirke barnet. De bevarede stile er en unik kilde til at belyse børnenes respons på dette.

Med opfordringen til at sende stile ind kan man sige, at Andresen simulerede en dansk skole som kompensation for den tyske undervisning. Metoden til undervisning af børnene i hjemmet beskriver Andresen også, for når man kan lære at tale dansk i hjemmet, så kan man også lære at skrive og læse dansk. Når barnet læser med familien i danske bøger, husker danske vers og sange, og skriver efter danske bøger, så kommer det til sidst.¹⁰⁰ Det er i denne optik, at stilene skal betragtes. Som i skolen skal man skrive stile, som skal rettes og vurderes. Som en lærer retter og vurderer Andresen også de indsendte stile i bladet. Når Andresen lader dette ske offentligt, simulerer han en dansk skole, nu hvor børnene ikke går i en. Stilene skal derfor leve op til forventninger, som denne simulerede skole har til dem, altså den normative forventning, der er til barnet indenfor det danske samfund. De stile, der bliver offentliggjort i bladet lever op til forventningerne. Ved offentliggørelsen bliver de dermed til en rettesnor for de andre børn. Eksempelvis gengiver Andresen uddrag af en 12-årig piges stil om "Julen" i 3. årg.: "[...] Nu vil jeg slutte og bede dem undskylde, at det ikke er bleven mere. I skolen skriver vi jo ikke dansk og hjemme bliver det jo ved et brev engang imellem. Men nu, da vi holder Børnebladet, og derved få en opgave engang imellem, da kunne vi måske lære noget mere. Vort modersmål tør vi jo ikke ret glemme for det fremmede sprog."¹⁰¹ Hun lever op til idealet i bladet, og er altså et barn, der har viljen til at lære dansk, og hvis forældre yder bistand hertil. Dette er hun ikke ene om. Flere andre af Andresens udvalgte stile beskriver fejringen af julen på en særlig dansk måde. Man finder specifikke beskrivelser af danske symboler i forbindelse med fejringen. Børnene skriver, at de får danske bøger, synger danske sange og salmer, samt at juletræet pyntes med Dannebrog.¹⁰² Det lader også til, at der hos en 11-årig pige er en særlig måde at holde jul på i Nordslesvig, da hun skriver at "Juleaften fejredes hos os på den samme måde som overalt i Nordslesvig. Juleaften så vi første gang juletræet. Vi havde også en del små flag på det. Min lille broder sagde, at flagene var nu det allerkønneste, og så sang han en af vore gode gamle sange dertil."¹⁰³

Men Andresen viser ikke blot sine forventninger til børnene ved at udgive uddrag af stile. Ved at fremhæve visse stile med et specifikt indhold frem for andre med andet, angiver han også, hvad han lægger vægt på i sine bedømmelser af stilenes indhold. I forbindelse med 2.

årgangs stileopgave "En rejse" blev de indsendte stile vurderet og rettet i 3. årgang.¹⁰⁴ Heri fremgår det, hvor mange stile, der i alt blev indsendt, men mere interessant hvor mange af disse, der omhandlede en rejse til Danmark. Andresen fremhæver altså de stile, der omhandler rejser til Danmark i forhold til de andre. Denne interesse må have indgået i nogle af børnenes valg af emne til besvarelsen af den frie stileopgave. Ovenfor kunne vi i hvert fald se flere eksempler på børn, der netop skriver om en rejse til Danmark. I disse stile er det især synet af Dannebrog, der vækker begejstring. Rejsebeskrivelserne er dermed med til at stadfæste børnenes nationale sindelag ved netop at være en særlig dansk praksis.

Målet med *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* var at påvirke og danne børnene, som i en skole. Man kan se på det som en måde at instrumentalisere børnene. Men stilene som social praksis viser, at børnene selv indgår i dannelsen af normen for, hvad det vil sige at være dansk. Andresen vælger at offentliggøre specifikke stile, fordi de indeholder det, han ønsker at fremvise. Men når børnenes stile bliver brugt, er børnene også med til at definere det endelige indhold i den specifikke barndomsforståelse af det danske barn i Nordslesvig, eller med min betegnelse "det sønderjyske barn".

Børnene lever ikke kun op til normen, idet de giver stilen et indhold, der lever op til forventningerne. Det sker også performativt, idet selve det forhold, at de skriver en stil på dansk viser, at de er danske. Stilene bliver derfor også brugt i den danske offentlighed (i *Illustreret Tidende* i 1899) som et vidnesbyrd om, at "det sønderjyske barn" findes, og det, som børnene beretter om i stilene, bliver en del af billedet og italesættelsen af "det sønderjyske barn". Der var flere stile, der ikke levede op til forventningerne om det nationale indhold, men da de skrev på dansk, blev de ikke desto mindre et eksempel på, at det danske stadig var i live og i brug i Nordslesvig. Ligeegyldig hvad børnene gjorde, ville det kunne udnyttes af den danske bevægelse for at påvise, at danskheden fortsat levede i Nordslesvig.

Mens offentliggørelsen af stile i børnebladet repræsenterer en simulation af en dansk skole, så er stilene offentliggjort i *Illustreret Tidende* eksempler på en national mobilisering. *Illustreret Tidende* beskriver gruppen af sønderjyske børn som angrebet af en fortyskning, der dog ikke lykkedes, da "Det opvoksede næste slægtled vedbliver at være ligeså dansk, som dets fædre var; Børnene kunne ikke fortyskes; men desværre, mens de ordentlig begavede børn så nogenledes nemme at

forstå tysk og samtidig på egen hånd – gennem aviser og bøger, som findes i hver mands hus, eller gennem forældrene – lære at bruge deres danske modersmål i skrift og tale, står de mindre begavede i fare for at fordummes, de lærer hverken dansk eller tysk. Der finder for deres vedkommende et tilbageskridt sted i kultur, underligt nok for tyskerne, der mener netop at komme med civilisationens goder."¹⁰⁵ Stilene skal ifølge *Illustreret Tidende* ikke ses som absolutte værdisynspunkter, "men her skal blot fremdrages enkelte sætninger af det stof, som næsten flertallet af dem giver til kundskab om børnenes nationale standpunkt og til de veje, ad hvilke de tilegne sig danskheden."¹⁰⁶ Børnenes oplevelser bliver dermed specifikt brugt som argument i diskussionen om den nationale identitet, ikke kun i Nordslesvig, men også nord for grænsen. De viser altså den levende danskhed i Nordslesvig, samt hvordan børnene tager et nationalt standpunkt, og hvilke metoder de bruger for at være danske. Stilene giver et billede af børn, der aktivt tilegner sig danskheden i praksis. Dermed bliver de ikke kun repræsentanter for den levende danskhed i Nordslesvig, men også gode eksempler for danske børn.

Det er netop budskabet i Franz v. Jessens pjeces *Hvad danske børn maa lære i Sønderjyllands Skoler*. Jessen mener, at de danske børn nord for Kongeåen vil lære taknemmelighed af at høre om de sønderjyske, og man kan ved at lære dem om sønderjysk historie give dem en national bevidsthed ved den sandfærdige historiefortælling.¹⁰⁷ Et kendskab, der vil styrke deres nationalfølelse ved at tænke på sønderjyderne, der kæmper for deres ret til at være danske. Børnenes kamp i skolen forstærker det nationale budskab. Derfor henvender litteraturen sig til den danske befolkning og børn, da de også udvikler sig ved denne kamp. Her fungerer fortællingen om "de sønderjyske børn" som nationalt mobiliserende og opdragende for rigsdanske børn, samtidig med at man opdrager "de sønderjyske børn" nationalt ved at fortælle om deres særegne kvaliteter.

I sidste ende bliver de også udtryk for H.P. Hanssens senere konklusion om den nationale kamp for de fremtidige generationer i Nordslesvig. Den 17. april 1911 sagde han at "Magthavernes løsen har været: "Den, der har skolen har fremtiden!" Men det har vist sig, at hvor der opstår et modsætningsforhold mellem skole og hjem, der er hjemmet altid stærkest, og det bliver alligevel hjemmet, der præger den opvoksende slægt."¹⁰⁸

Børnenes rolle

Når børnenes stile blev brugt i både en nordslesvigsk og kongerigsk of-fentlighed, kunne det virke som om, at børnene blot var instrumenter i de voksnes politiske kamp. Det er da også tydeligt, at udgiverne af *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* ønsker at vække og opdrage børnene efter egne forestillinger, om hvordan de burde være.¹⁰⁹ Men det er at forsimple børnenes rolle i dannelsen af "det sønderjyske barn" som en idealfortælling. Som tidligere nævnt er det sønderjyske barn netop ken-detegnet ved dets vilje til at være dansk. I dette ligger også behovet for, at barnet selv handler og udtrykker denne vilje. Der er konkret brug for, at børnene handler og vedbliver at være danske for at sikre den danske nationalitets overlevelse i Nordslesvig.¹¹⁰ Sammenfaldet mellem bla-dets indhold og det børnene skriver om, viser også, at de er aktører, der er bevidste om, hvad de gør. De er bevidste om, at de som danske skal sende en stil til bladet, og derved praktisere deres danskhed. Der er eksempler på stile, der klart formulerer dette. Eksempelvis er Anne Johnsen bevidst om, at hun som en dansk pige skal sende et brev til An-dresen, da "Alle danske piger skriver et brev [...]".¹¹¹ Flere af børnene er som nævnt stærkt bevidste om deres pligt til at blive i Nordslesvig og videreføre det danske. Et vers fra en 14-årig dreng findes i *Illustre-ret Børneblad for Nordslesvig* og beskriver en klar bevidsthed om det, at være et dansk barn i Slesvig:

"Du danske dreng, du danske pige,
Som bor i Slesvigs minderige land,
en hilsen bringer jeg dig og din lige
fra modersmålets slette, skov og strand.

Voks op og bliv din fader og din moder
i kærlighed til Danmark lig,
og med din søster og din broder
her oppe er i tankerne du rig.

Hold højt dit modersmål i ære,
thi moderkærlighed er i det lagt,
og husk, at alle dine kære
om det i mange år har stået vagt.

Husk, at de mange, som nu gemmes
i Slesvigs jord, for det har stridt,
og spørg så om, om det kan glemmes,
hvad de har kæmpet for og lidt.

Du danske dreng, du danske pige,
som bor i Slesvigs minderige land,
vi i vor kamp vil ikke vige,
men tillidsfuldt vi holde stand.

Du er vor forpost – hold med faren øje!
Og ær dit sprog, dit fædreland og flag!
Vi tro og håbe tør, at Gud det så vil føje,
vi snart kan se det gry ad glædens dag."¹¹²

Børnenes status som sociale aktører vises også i de mere beregnende stile, hvor børn skriver for at få noget konkret ud af at indsende en stil til bladet. Såsom Ernst Christiansen, der specifikt ønskede at få en fod indenfor ved de danske aviser. Han arbejder inden for grundfortæl-lingens ramme ved at skrive stile med nationalt indhold, men hans øv-rige breve til Andresen viser, at Ernst vil have mere ud af sin kontakt end at praktisere sin danske nationalitet. Ernst er bevidst om bladets forventninger til stilene og lever derfor op til disse for selv at få noget ud af relationen.¹¹³

Konklusion

Konklusionen er, at danske børn i Nordslesvig udgør et bestemt ideal, som jeg har valgt at betegne "det sønderjyske barn". En barndomstype, der igennem børnebladet og indsendte børnestile blev formuleret som værende eksemplet på et barn, der tilkendegav sig som dansk. Det, at skrive dansk og indsende stile skrevet på dansk, bliver måden hvorpå, man praktiserer det at være dansk, som bladet leverer metoder til at udføre. Ved at være danske børn i Nordslesvig, repræsenterer børnene "det sønderjyske barn". Et børneblad målretter sit indhold efter en be-stemt forståelse af sine læsere. Derfor bekræfter *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* igennem sit indhold en forståelse af, at det, der optager et dansk barn i Nordslesvig, er egnens danske historie, de danske tradi-tioner og de muligheder, det har for at lære sit modersmål. Noget der

også bekræftes igennem børns stile til bladet, der også beskæftiger sig med disse emner. Så selvom man kan tale om bladet som konstruktør af en forestilling om "det sønderjyske barn", repræsenterer forestillingen samtidig en norm, der findes i børnenes egne stile. Dermed er børnene selv helt centrale aktører i skabelsen af "det sønderjyske barn".

KILDER

Rigsarkivet (RA)

Clausen, Hans Victor og hustru Cathrine, født Nielsen, Materiale vedr. Sønderjylland/Nordslesvig 1890-1935, Nr. 23: Danske stile skrevet af sønderjyske børn 1894.

LITTERATUR

Adriansen, Inge: *Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet: brug af folkeminder og folkesprog i nationale identitetsprocesser – især belyst ud fra striden mellem dansk og tysk i Sønderjylland*. Sønderborg: Museet på Sønderborg Slot, 1990.

Anderson, Benedict R. O'G: *Imagined communities, reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). London ; New York: Verso, 2006.

de Coninck-Smith, Ning: *For barnets skyld, byen, skolen og barndommen 1880-1914*. København: Gyldendal, 2000.

Fink, Troels: "Da Ernst Christiansen blev "opdaget"". *Sønderjyske årbøger*, 1970. s. 109-135.

Fink, Troels: *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 (Bd. 1)*. Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning, 1999a.

Fink, Troels: *Båndene bandt. Forbindelsen over Kongeåen 1864-1914 (Bd. 2)*. Aabenraa: Institut for grænseregionsforskning, 1999b.

Flensborg Avis's Stavebog for Hjemmet. Flensborg: Flensborg Avis, 1889.

Hanssen, H.P.: *Et Tilbageblik – Bind 1*. København: Gyldendal, 1928.

Hanssen, H.P.: *Et Tilbageblik – Bind 2*. København: Gyldendal, 1930.

Hanssen, H.P., og Moltesen, L.: *Stambogvers 1892*.

Hendrick, Harry: *Children, childhood and English society, 1880-1990*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. Hentet fra <http://ebooks.cambridge.org/ref/id/CBO9781139171175>

Illustreret Tidende (Bd. 28) 1899.

Jahnke, Carsten: "1864 und der Verlust der eigenen Geschichte. Die Borussifizierung des schleswig-holsteinischen Geschichtsbewusstseins in den Volksschulen". I: C. Jahnke & J. F. Møller (red.): *1864 – og historiens lange skygger: den dansk-østrigsk-preussiske krig i 1864 og dens betydning i dag = 1864 – und der lange Schatten der Geschichte: der österreichisch-preußisch-dänische Krieg von 1864 und seine Gegenwartsbedeutung*. Husum: Ihleo-Verlag, 2011. s. 279-304.

Japsen, G.: *Den fejlslagne germanisering. Den tyske forening for det nordlige Slesvig – bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864*. Åbenrå: Historisk Samfund for Sønderjylland, 1983.

Jessen, Franz von: *Hvad danske Børn maa lære i Sønderjyllands Skoler*. København: Udvalget for sønderjyske Smaaskrifter, 1900.

Jessen, Franz von: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, Dokumenter, Aktstykker, Kort og statistiske Oplysninger vedrørende Sønderjylland*. Kbh.: De Samvirkende Sønderjyske Foreninger, 1901.

Jessen, J.: *Smaabørns Oplæring i Hjemmet og Pogeskolen*. Flensborg: Flensborg Avis' Trykkeri, 1893.

Johannsen, Gustav: "Nordslesvig i 1888". *Sønderjyske årbøger*, 1889. s. 152-160.

Johannsen, Gustav: "Nordslesvig i 1889". *Sønderjyske årbøger*, 1890. s. 1-20.

Johannsen, Gustav: "Nordslesvig i 1890". *Sønderjyske årbøger*, 1891. s. 1-19.

Jordanova, Ludmilla: "New worlds for children in the eighteenth century: problems of historical interpretation". *History of the Human Sciences*, vol. 3, nr.1, 1990. s. 69-83.

Kelen, Christopher, & Sundmark, Björn (Red.): *The nation in children's literature: nations of childhood*. New York ; London: Routledge, 2013.

Kieler, Laura: *Sønderjyske Børn efter 1864, Fortællinger*. København: H. Hagerup, 1898.

Kraack, Gerhard, & Schultz Hansen, Hans (red.): *Der nationale Gegensatz, 1864-1914. De nationale modsætninger 1864-1914*. Flensborg; Aabenraa: Institut für Regionale Forschung und Information im Deutschen Grenzverein ; Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, 1996.

Kürstein, Poul: "Jens Jessen, børnene og børnebladet". *Sønderjyske årbøger*, 1969. s. 216-27.

Mackeprang, M.: *Nordslesvig 1864-1909*. København: Nordisk Forlag, 1910.

Moruzi, Kristine: *Constructing girlhood through the periodical press, 1850-1915*. Farnham ; Burlington: Ashgate, 2012.

Petersen, Viggo (red.): *Sydlesvigske Skæbner*. Sønderborg: Sydslesvig Forlag, 1947.

Rasmussen, René: *Flensborg Avis, 1869-1906: historien om en dansk avis under prøjerstyrelse*. Flensborg: Flensborg Avis, 1994.

Rasmussen, René: "Flensborg Avis' Stavebog for Hjemmet". *Sønderjysk Skolemuseum Årsskrift*, 2012. s. 9-14.

Ravn, L.S.: "Den mest omstridte begivenhed i Nordslesvigs skolehistorie. Sprogforordningen af 18. december 1888". *Årbog for dansk skolehistorie*, 1968. s. 68-96.

Ravn, L.S.: *Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 1981.

Rudd, David: "Theorising and theories: The conditions of possibility of children's literature". I: P. Hunt (Red.): *International companion encyclopedia of children's literature*. London ; New York: Routledge, 2004. (2nd ed.). s. 29-43.

Schultz Hansen, Hans: "Skolen i spillet mellem dansk og tysk 1815-1920". *Sønderjysk Skolemuseum Årsskrift*, 2010. s. 2-10.

Schultz Hansen, Hans: "Wienerfredens konsekvenser for Slesvig". I: I. Adriansen og S. B. Frandsen (red.): *Efter 1864: krigens følger på kort og langt sigt*. Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2015. s. 77-97.

Schultz Hansen, Hans, Henningsen, Lars N., Porskrog Rasmussen, Carsten (red.): *Sønderjyllands historie*. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland, 2009.

Smith, Anthony D.: *Nationalisme, teori, ideologi, historie*. København: Hans Reitzel, 2003.

Sprogforeningen. *En redegørelse af Bestyrelsen*. Aabenraa: "Hejmdal's Trykkeri, 1911.

Stephens, Sharon: "Editorial Introduction: Children and Nationalism". *Childhood: A Global Journal of Child Research*, 1997, vol. 4, nr.1, s. 5-17.

Sønderjysk Skoleforening 1892-1942. Kolding: Sønderjysk Skoleforening, 1942.

Sørensen, H.E.: "Gårdejer Jens Petersen Jensen fra Lovrup og Skoleforeningen". *Sønderjyske årbøger*, 1991. s. 107-122

NOTER

- 1 Stile fra RA: Clausen, Hans Victor og hustru Cathrine, født Nielsen, Materiale vedr. Sønderjylland/Nordslesvig 1890-1935, Nr. 23: Danske stile skrevet af sønderjyske børn 1894-1898.
- 2 IBN, årg. 8, nr. 6, 01.12.1897. Der er tale om 54 ud af 79 stile.
- 3 Flensborg Avis 5.12.1897. Stil 36, 44, 51, 63, 68. Stile fra H.V. Clausen RA. Anvist med forfatterens (egen) nummerering.
- 4 Fink, 1999a, s. 201.
- 5 Ibid.
- 6 Stil 67, 68, 69, 55, 64, 6, 60, 12, 3, 70, 63, 13, 14, 62, 61.

- 7 Schultz Hansen, 2010, s. 9.
 8 Fink, 1970.; Kürstein, 1969.
 9 Moruzi, 2012, s. 14.
 10 Bl.a. hos Fink, 1999a.
 11 Adriansen, 1990.
 12 Anderson, 2006, s. 11–12, 204–05.; Kelen & Sundmark, 2013, s. 3.; Smith, 2003, s. 112–13.; Stephens, 1997, s. 5.
 13 Heriblandt Adriansen, 1990, s. 44.; Hanssen, 1928, s. 94.; Japsen, 1983, s. I.; Sørensen, 1991, s. 114.
 14 Kraack & Schultz Hansen, 1996, s. 29.; Schultz Hansen m.fl., 2009, s. 201.; Schultz Hansen, 2015, s. 83–84.
 15 Japsen, 1983, s. 17.
 16 Fink, 1999b, s. 9.; Japsen, 1983, s. 18.; Sønderjydsk Skoleforening, 1942, s. 20.
 17 Schultz Hansen m.fl., 2009, s. 204.
 18 Ibid, s. 74.
 19 Ravn, 1981, s. 165.
 20 Johannsen, 1889, s. 159–60.
 21 Johannsen, 1890, s. 2–3.
 22 Johannsen, 1891, s. 15, 19.
 23 Ibid, s. 14.
 24 Rasmussen, 2012, s. 9.
 25 Kürstein, 1969, s. 217.
 26 Se Kürstein, 1969.; Rasmussen, 1994.
 27 *Flensborg Avis's Stavebog for Hjemmet*, 1889.; Rasmussen, 1994.
 28 J. Jessen, 1893.
 29 Hanssen & Moltesen, 1892.
 30 Ravn, 1981, s. 74.
 31 Hanssen, 1930, s. 104.
 32 Schultz Hansen, 2010, s. 9.
 33 Ravn, 1968, s. 90–91.
 34 Schultz Hansen m.fl., 2009, s. 204.
 35 Ibid, s. 194.
 36 Fink, 1999a, s. 197.
 37 Ibid, s. 197.
 38 F. von Jessen, 1901, s. 555.
 39 Ibid.
 40 Stephens, 1997, s. 8.
 41 de Coninck-Smith, 2000, s. 356, 367.
 42 IBN, årg. 3, nr. 8, 15.1.1893.
 43 Ibid.
 44 IBN, årg. 3, nr. 19, 1.7.1893.; IBN, årg. 10, nr. 12, 15.3.1900.
 45 IBN, årg. 3, nr. 7, 1.1.1893.; IBN, årg. 5, nr. 6, 15.12.1894.; IBN, årg. 8, nr. 4, 15.11.1897.; IBN, årg. 9, nr. 18, 15.6.1899.; IBN, årg. 9, nr. 24, 15.9.1899.
 46 IBN, årg. 5, nr. 4, 15.11.1894.
 47 IBN, 2. årg., nr. 11, 1.3.1892.; IBN, 2. årg., nr. 23, 1.9.1892.; IBN, 3. årg., nr. 5, 1.12.1892.; IBN, 4. årg., nr. 6, 15.12.1893.; IBN, 4. årg., nr. 17, 1.6.1894.
 48 IBN, årg. 2, nr. 12, 15.3.1892.
 49 IBN, årg. 2, nr. 15, 1.5.1892.
 50 IBN, årg. 3, nr. 4, 15.11.1892.
 51 Stil 10.
 52 Stil 11.
 53 Stil 74.
 54 Stil 54.
 55 Stil 10. Uden datering.
 56 Ibid.
 57 Ibid.
 58 Ibid.
 59 Mackeprang, 1910, s. 284–85.
 60 Stil 10.
 61 Ibid.
 62 IBN, årg. 3, nr. 16, 15.5.1893.
 63 Stil 71.
 64 Ibid.
 65 Stil 19.
 66 Ibid.
 67 Ibid.
 68 Ravn, 1981, s. 166.
 69 IBN, årg. 4, nr. 8, 15.1.1894.
 70 Stil 1.
 71 Stil 64.
 72 Stil 22.
 73 Ibid.
 74 Stil 16.
 75 Ibid.
 76 Ibid.
 77 Stil 36.
 78 Stil 7.
 79 Ibid.
 80 Fink, 1999a, s. 92–93.
 81 Stil 31.
 82 Ibid.
 83 Ibid.
 84 Ibid.
 85 Stil 26.
 86 Stil 46.
 87 F. von Jessen, 1900, s. 4–6.
 88 Kieler, 1898, s. 37.
 89 Ibid, s. 50.
 90 Jahnke, 2011, s. 297.; Kieler, 1898, s. 64, 68.; LA: Ravn, L.S., Breve vedrørende den preussiske folkeskole før 1920. 1850-1950, nr. 1210/1, 97 svarskrivelser fra gamle sønderjyder fra nordslesvig på et spørgsmål i pressen november 1979: Har du gået i tysker skole? Vedlagt oversigt over besvarelserne.
 91 Petersen, 1947, s. 33.
 92 Stil 10.
 93 Hanssen, 1928, s. 94, 106.
 94 Stil 43.
 95 Stil 59.

- 96 *Illustreret Tidende*, 1899, s. 474.
 97 Kieler, 1898, s. 61.
 98 Jordanova, 1990, s. 80.
 99 Hendrick, 1997, s. 63.
 100 IBN, årg. 3, nr. 8, 15.1.1893.
 101 IBN, årg. 3, nr. 11, 1.3.1893.
 102 IBN, årg. 3, nr. 9, 1.2.1893; nr. 10, 15.2.1893; nr. 11, 1.3.1893.
 103 IBN, årg. 3, nr. 10, 15.2.1893.
 104 IBN, årg. 3, nr. 1, 1.10.1892.
 105 *Illustreret Tidende*, 1899, s. 474.
 106 Ibid, s. 475.
 107 F. von Jessen, 1900, s. 21.
 108 Sprogforeningen, 1911, s. 17.
 109 Rudd, 2004, s. 30.
 110 Kelen & Sundmark, 2013, s. 3.
 111 Stil 20.
 112 IBN, årg. 3, nr. 22, 15.8.1893.
 113 Rudd, 2004, s. 36.

Zusammenfassung

Im Artikel werden das *"Illustreret Børneblad for Nordslesvig"* (Illustrierte Kinderzeitung für Nordschleswig) und sein Inhalt und einige Aufsätze, die eingeschickt wurden, zum Gegenstand einer Untersuchung gemacht. Mit der Behauptung, dass in diesem Forum das Ideal einer besonderen dänischen Kindheit konstruiert wurde, die nord-schleswigsche Kinder als Zielgruppe hatten. Mit anderen Worten gäbe es in Nord-schleswig ein besonderes Kindheitsideal einer Kindheit, wie sie bei den nord-schleswigschen Kindern zum Ausdruck käme. *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* erschien erstmalig im Jahr 1890. Man wollte mit dänischem Lesestoff beitragen in der Zeit nach den Sprachverordnungen 1888, die mit sich geführt hatten, dass Dänisch als Unterrichtssprache in der nord-schleswigschen Volksschule ausschließlich in vier wöchentlichen Religionsstunden benutzt werden konnte. Aber das Kinderblatt konnte noch mehr. Es gab schriftliche Aufgaben, die von den Lesern beantwortet werden konnten, so lernten die Kinder, ihre schriftlichen Dänischkenntnisse zu verbessern. Das Blatt wurde somit ein Teil der Arbeit, die zum Überleben der dänischen Gesinnung in Nord-schleswig beitragen sollte. Gleichzeitig kam in der Zeitschrift ein besonderes Verständnis der Kindheit zum Ausdruck. In diesem Artikel wird dieses Verständnis beleuchtet und man setzt sich mit der Frage auseinander, was eine Kindheit in Nord-schleswig in den 1890'ern bedeutete und wie die Kinder selbst zu diesem Verständnis beitrugen.

Im Artikel wird eine Auswahl von eingeschickten Aufsätzen an das *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* präsentiert. Die Mehrzahl entspricht einem Ideal, das ich als "det sønderjyske barn" (das schleswigsche Kind) bezeichne. Eine Art der Kindheit, die durch das Kinderblatt und die eingeschickten Aufsätze als ein Beispiel eines Kindes dargestellt

wurde, das sich selbst als dänisch bezeichnete. Das Schreiben und Ein-senden von dänischen Aufsätzen wird zu einer Art Praktizieren des Dänischen, zu dem die Zeitschrift *Methoden* liefert. Die dänischen Kinder in Nordschleswig waren die Vertreter des schleswigschen Kindes (det sønderjyske barn). *Illustreret Børneblad for Nordslesvig* zeigt durch seinen Inhalt, womit sich die dänischen Kinder in Nordschleswig beschäftigen. Diese Themen findet man auch in den Aufsätzen der Kinder. Obwohl die Zeitschrift eine Rolle als Konstrukteur einer Vorstellung des schleswigschen Kindes spielt, vertritt diese Vorstellung gleichzeitig eine Norm, die sich in den Aufsätzen der Kinder wiederfinden lassen. So spielen die Kinder selbst eine wichtige Rolle in der Erschaffung des Begriffs von "det sønderjyske barn".

Sydslesvigske børns ferierejser til Danmark 1949 til 1974

Et blik på en snart hundredårig tradition.

AF MARIANNE BRINK ASVIG IVERSEN

Siden 1919 er tusindvis af sydslesvigske børn sendt på sommerophold i Danmark, men hidtil er der ikke foretaget nogen systematisk undersøgelse af disse feriers betydning for børn og værtsforældre. I 2016 iværksatte jeg derfor en spørgeskemaundersøgelse, der skulle afdække, dels hvordan ferieopholdene blev oplevet af de implicerede, dels hvilke spor de havde sat sig på længere sigt. I denne artikel fremlægges resultaterne.

Indledning

I snart 100 år har sydslesvigske børn fået en kulturel oplevelse i Danmark som ferie børn hos danske familier. Ordningen begyndte efter Første Verdenskrig, hvor nøden var stor i den sønderjyske befolkning. Danskerne på den anden side af Kongeåen stod klar til at hjælpe, og derfor blev nødlidende børn fra Syd- og Nordslesvig sendt afsted med hjuldamperen *Ægir* fra Flensborg og Sønderborg.¹

Arbejdet med ferie børnene blev i 1919 organiseret af Komiteen for Sønderjyske børns Landophold i samarbejde med De danske Menighedsplejer. Efter grænseændringen i 1920 førte komiteen arbejdet videre alene og sendte – senere under navnet Komiteen for slesvigske Børns Ferierejser – de efterfølgende mange år tusinder af børn på ferie i Danmark. Det eneste år, hvor ferierejserne ikke kunne gennemføres, var i 1940, hvor Danmark som bekendt blev besat af Tyskland. Arbejdet var blevet hæmmet allerede fra midten af 1930'erne under Tysklands nazistiske styre, men desuagtet fortsatte ferie børnene med at komme til Danmark.² Da krigen sluttede i 1945, lykkedes det sidst i august at sende cirka 500 børn afsted, men de følgende år steg tallet voldsomt. Nøden var igen stor i Sydslesvig, og danskerne ville endnu engang gerne hjælpe.³ Sammenlagt blev knap 27.900 ferie børn sendt til Danmark i årene 1947 til 1949.⁴

Den hidtidige forskning i de sydslesvigske børns ferierejser til Danmark er meget begrænset. Emnet er kort omtalt af henholdsvis Martin

Klatt og René Rasmussen i to afsnit af *Sydslesvigs danske historie*, og feriebørnene er ligeledes behandlet i en artikel af Hanne Midskov og Per Johannsen i Grænseforeningens årbog fra 2004. Her giver de to forfattere et historisk overblik over feriebørnsordningens første 85 år og giver nogle eksempler på feriebørn og værter, som fortæller deres egne historier. Da det imidlertid er vanskeligt at afgøre, hvor repræsentative disse fortællinger er, har jeg valgt at foretage en spørgeskemaundersøgelse og ad den vej indhente systematiserede oplysninger om feriebørnenes og deres værter erfaringer. Spørgeskemaet blev sendt ud til tidligere feriebørn, som jeg fik kontakt med over de sociale medier og igennem radio-interviews og artikler i Flensborg Avis. Jeg sendte 141 skemaer ud og fik 103 besvarelser retur. 19 kom fra tidligere værtsfamilier, 65 fra tidligere feriebørn med erfaringer fra den omtrentlige periode 1949 til 1960 og de resterende 19 fra respondenter, der havde været på ferieophold i årene omkring 1960 til 1974. I forhold til især værtsfamilierne og feriebørnene fra perioden 1960 til 1974, kan det diskuteres, hvor stor repræsentativitet, man tør tillægge så relativt få besvarelser. 19 spørgeskemaer fra hver af de to grupper udgør næppe et kvalificeret udsnit af feriebørn og værter for den valgte periode. Når hovedparten af besvarelserne vedrører årene 1949 til 1960, tyder det på, at den ældre generation af feriebørn har haft et større ønske om at dele deres erindringer, end det har været tilfældet for den yngre generation. For værtsfamiliernes vedkommende lever en stor del af værtsmødrene og -fædre ikke længere, så det har primært været deres børn, altså de sydslesvigske feriebornes feriesøskende, som har udfyldt skemaerne. Antageligt har disse ikke haft en lige så stor interesse i at udfylde spørgeskemaet, som man ville kunne have forventet af datidens værtsforældre, og det har påvirket svarmængden. Dette skal således tages med i betragtning ved læsning af nedenstående.

Et yderligere forbehold skal knyttes til spørgeskemaerne som kilde-materiale, idet de indeholdt spørgsmål af både kvantitativ og kvalitativ art. De kvalitative spørgsmål gav deltagerne mulighed for at beskrive elementer af ferierejserne, som ikke kan måles kvantitativt, og de var dermed med til at give en bredere forståelse af ferierejserne. Det er imidlertid problematisk, at respondenterne har skullet genkalde sig tidligere oplevelser så mange år efter, at de har fundet sted. Mange vil primært huske de gode oplevelser, der tenderer til at overskygge de dårlige, når man får tingene på afstand. Andre vil formentlig – bevidst eller ubevidst – have underkommunikeret erindrede negative oplevelser til fordel for de positive aspekter.

Med disse forbehold in mente er de indkomne besvarelser lagt til grund for den følgende undersøgelse af, hvordan de pågældende ferie-børn og værtsfamilier oplevede ferieopholdene, hvad de fik ud af besøgene, og hvad ferierejserne betød for børnene på kort og på lang sigt.

Så kører toget

I de første år efter Anden Verdenskrig led Sydslesvig under mangel på stort set alt, og det hjalp ikke på situationen, at der skulle findes boliger, mad og arbejde til cirka 300.000 flygtninge, som i krigens sidste tid havde søgt tilflugt i Sydslesvig fra især Østpreussen.⁵

De børn, som i disse vanskelige tider blev tilbudt at komme på ferierejser i Danmark, kom fra de danske skoler og børnehaver i Sydslesvig. Tilgangen til især skolerne var i de første efterkrigsår meget høj, og antallet af danske skoler steg fra ni i maj 1945 til 80 i 1950. Elevtallet var da nået op på 13.867.⁶ Denne udvikling afspejlede en eksplosiv tilgang til det danske mindretal af hidtil tysksindede, og mange af de danske skolers elever kom således fra oprindeligt tyske hjem. Det betød, at de som regel var tysksprogede og uden noget særligt forkundskab til danske forhold og dansk kultur. I de danske skoler var der altså nok at tage fat på, men ferierejserne var et godt supplement. En sommerferie i Danmark forbedrede sprogfærdighederne, så børnene efterfølgende fik et større udbytte af skolens undervisning, og det gav dem en førstehåndsoplevelse af dansk kultur, som kunne virke befordrende på deres danske identitet, hvad enten den allerede var grundlagt i hjemmet eller først nu skulle udvikles. Ferierejserne indgik således i et større nationalpolitisk projekt, der skulle udbrede danskheden blandt sydslesvigerne, men det var et voksenperspektiv. For børnene var rejserne til Danmark et ferieophold, der gav andre erfaringer end de hjemlige. Hvordan rejserne kunne opleves, giver spørgeskemaerne et billede på.

Cirka 60 % af feriebørnene kom det samme sted hen år efter år, ikke kun rent geografisk, men de kom også til den samme familie. I spørgeskemaerne rettede en del af dem, som havde været flere forskellige steder som feriebar, overvejende deres fokus på den ene familie, som de var hos i en årrække, og ikke på de værtsfamilier, som de kun besøgte få gange. Der gives ikke nogle entydige svar på, hvorfor børnene skiftede værtsfamilier; svarene var meget individuelle, og nogle valgte ikke at skrive hvorfor. Det kan dog formodes, at nogle børn har skiftet plads, fordi familien og barnet ikke passede godt sammen. I andre til-

fælde har værtsfamilien formodentlig ikke haft mulighed for fortsat at modtage feriebarnt af praktiske årsager. Selvom der ikke kan gives et overordnet svar på, hvorfor feriebørnene skiftede familie, så kan det dog konstateres, at noget er blevet udeladt. Om opholdene hos de familier, som feriebørnene ikke vendte tilbage til, var gode eller dårlige, ved vi således ikke, men må konstatere, at historierne om disse ophold er gået tabt i forhold til denne undersøgelse.

Den mest gængse forklaring på, at de sydslesvigske børn sidst i 1940'erne og først i 1950'erne blev sendt på ferierejse i Danmark, var, at de trængte til en ordentlig ernæring. Nogle af dem havde mange søskende, så det blev derfor også en form for aflastning for deres forældre, der dermed ikke havde så mange munde at mætte. Flere respondenter berettede også, at de skulle væk fra de grimme krigsoplevelser. En tredje meget brugt forklaring på ferieopholdet var behovet for at indlære det danske sprog og den danske kultur. Der kunne altså være flere grunde til, at rigtigt mange sydslesvigske forældre sendte deres børn til Danmark i slutningen af 1940'erne og starten af 1950'erne. Eksempelvis lå antallet af feriebørn på cirka 10.000 i 1949 for dog at være faldet til 5.173 i 1954.⁷

Feriebørnene, som var afsted i perioden fra sidst i 1950'erne til midt i 1970'erne, havde ikke på samme måde behov for at komme til Danmark på grund af materiel nød, men de fortsatte en tradition, som havde eksisteret i mange sydslesvigske familier i flere år.⁸ Antallet af feriebørn i denne periode lå på cirka 2.000 årligt,⁹ men dertil kom, at flere var begyndt selv at besøge deres værtsfamilier uden om feriebornsordningen.

For de fleste sydslesvigske ferieborns vedkommende startede turen til Danmark imidlertid på Flensborg Banegård. Alle feriebørn fik på banegården et skilt om halsen med navnet på både forældre og værtsforældre, så rejselederne vidste, hvor børnene hver især skulle af. Rejselederne fulgte nemlig børnene på både udrejsen og hjemrejsen, hjalp dem igennem den tyske og danske grænsekontrol og sørgede for, at de kom frem til rette sted. På banegården i Flensborg skulle rejselederne desuden sikre sig, at børn og paslister stemte overens, så alle kunne krydse grænsen uden problemer.¹⁰

Det har været en anseelig logistisk opgave at få alle disse feriebørn sendt afsted til Danmark, og det har krævet mange frivillige hænder og meget forarbejde. Men for børnenes forældre var opgaven slut, når børnene var afleveret til rejselederne. De var nemlig forment adgang til

Klar til afgang på Flensborg Banegård sommeren 1949. En pige viser togkontrolløren sin rejseseddel, som hun ligesom de andre børn har hængt om halsen. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, ukendt fotograf.

perronen, hvorfra togene afgik, for dels var der ikke plads til dem, dels var det ikke tilladt på grund af tolden.¹¹

Flere af de tidligere feriebørn, der har deltaget i undersøgelsen, mindes, hvordan de på banegården i Flensborg sang danske sange som Grundtvigs "Den signede dag med fryd vi ser", men kun det sidste vers: "Så rejser vi til vort fædreland, der ligger ej dag i dvale...". Fra selve togrejsen mindes nogle, at stemningen var høj, og at de også her sang danske sange, men for andre blev turen meget lang, især hvis de skulle til Sjælland eller Nordjylland. Sådanne erindringer er meddelt af nogle af de feriebørn, som var afsted i 1940'erne og 1950'erne, hvor turen foregik med datidens "bumletog", der stoppede ved de mange små stationer. Et ophold på en togstation var imidlertid ikke kun af det

onde; her oplevede nogle af børnene nemlig at stifte bekendtskab med ispinden, som de hidtil ikke havde kendt til.

Feriebørnene fra 1960'erne og 1970'erne beskrev knap så detaljeret togrejsen som respondenterne fra den tidligere periode. De har dog alle været med toget til Danmark, og enkelte nævner også, at de sang danske sange på rejsen.

Mad nok til alle

Ankomsten til de respektive byer overalt i Danmark blev feriebornene afhentet ved toget af deres værtsfamilier, og så kunne opholdet begynde. Størstedelen af undersøgelsens sydslesvigske børn kom fra 1949 til 1974 på ophold i Jylland, men også Fyn og Sjælland var godt besøgt. Nogle kom sågar til Bornholm.

De ferieborn, som var afsted sidst i 1940'erne og i starten af 1950'erne, har beskrevet, at noget af det bedste ved Danmark var maden. Ispinden var, som tidligere nævnt, et nyt og spændende fænomen, men det, at der var mad nok til alle og ingen begrænsninger med hensyn til, hvor meget de måtte få, står også tydeligt frem i erindringerne. Overordnet gav opholdene feriebornene rigtig mange gode oplevelser, og de oplevede at blive modtaget af glade og venlige mennesker. Størstedelen af feriebornene beskrev, at de blev en del af de danske familier og oplevede familiehyggen i de danske hjem.

En stor gevinst for feriebornene var det også at få nye kammerater. Det var de nye brødre eller søstre, som fulgte med familierne, eller også var det nabobørn, som blev feriebornets nye legekammerater. Nogle af disse relationer havde holdt ved i årevis og løb derefter stille og roligt ud i sandet, mens andre stadig opretholdt kontakten med deres venner.

En bil var ikke hvermandseje i Sydslesvig i 1950'erne og da slet ikke for de arbejderfamilier, som i stort omfang sendte deres børn på ferie i Danmark. Det var derfor en stor glæde for nogle af feriebornene, når deres danske værtsfamilier havde en sådan. Bilen gav dem gode oplevelser og mulighed for at se mere af Danmark end det nærmeste nabolag. Flere af dem husker endda bilens mærke, så det har øjensynligt gjort et stort indtryk på dem at komme til et hjem med bil. Spændende var det også for de børn, der kom fra Flensborgs bymiljø, at komme til en gård i Danmark med alt, hvad dertil hørte. Landlivet i Danmark var meget anderledes end det liv, de kendte til hjemmefra, og mange har

berettet om kontakten med dyrene, såsom heste, grise, køer og kattekilinger, som de fik lov at snakke med. De deltog også i de daglige gøremål på gården og var med i høsten, hvilket flere af dem erindrede som en rigtig god oplevelse. Det kan naturligvis godt tænkes, at arbejdet på gårdene fremstår i et bedre lys i den senere erindring, end det gjorde i samtiden, men det at værtsfamilierne tog feriebornene med i de daglige gøremål og derved inddrog dem i familien på lige fod med alle andre, må formodes at have været det positive træk ved oplevelserne. At børnene fik lov til at deltage i arbejdsopgaverne sammen med gårdenes medhjælpere og familiens voksne havde også et andet positivt aspekt, idet de oplevede en anden barn/voksen-relation, end de var vant til hjemmefra. Flere af de tidligere ferieborn har således berettet om en militant og autoritær tone, hvormed de blev mødt af de voksne i Sydslesvig. Samlet kan det konkluderes, at feriebornenes erindringer fra landbolivet var positive, primært fordi de igennem arbejdet og fællesskabet fik et nært forhold til værtsfamilien og medarbejderne på gården.

Feriebornene, som var afsted i perioden cirka 1960 til 1974, havde ligeledes gode oplevelser med deres værtsfamilier. Men samtidig ses det også, at der på dette tidspunkt var sket et skred i økonomien for såvel danskerne som sydslesvigerne. Hvor de ferieborn, som var afsted fra sidst i 1940'erne til midt i 1950'erne, havde meget fokus på maden, havde denne senere gruppe ferieborn mere fokus på de mange oplevelser i form af ture til Tivoli, zoologiske haver og lignende. Det viser, at ferieværternes vilkår havde ændret sig, så der nu både var tid og råd til udflugter, men samtidig også, at forholdene i Sydslesvig var blevet forbedret. Der blev ikke længere fortalt om deltagelse i de huslige gøremål, men derimod om hyggelige stunder i familiens skød. Flere ferieborn skildrede, at de følte sig trygge hos deres værtsfamilier, og at de blev behandlet ordentligt og godt. De, der i denne periode var afsted som ferieborn på en gård, og det var nu kun en tredjedel mod halvdelen i den tidligere periode, kunne ligesom de tidligere ferieborn fortælle om gode oplevelser på landet. De fik lov til at sidde med i traktoren og til at lege med de forskellige dyr, men man hører ikke på samme måde som i perioden fra 1949 til 1960 om, at de decideret hjalp til på gården.

Der kan konkluderes, at værtsfamilierne på dette tidspunkt har haft mere fritid, hvilket viser sig ved de mange udflugtsmål, som feriebornene kunne erindre, og at børnene også i denne periode oplevede at blive gjort til en del af familien.

Ifølge de besvarede spørgeskemaer var det altså primært positive oplevelser, som feriebørnene havde i Danmark. Var der også negative oplevelser, er de tilsyneladende blevet skubbet i baggrunden til fordel for de mere glædelige aspekter. Ét fænomen blev dog angivet som noget negativt hos små 20 % af de adspurgte, som var afsted i 1940'erne og 1950'erne, og det var hjemve. De, som havde haft hjemve, gav som forklaring, at de havde haft problemer med sproget. Det var derimod kun en meget mindre del af dem, som var afsted i 1960'erne og 1970'erne, der huskede at have oplevet hjemve. Andre oplevelser, som er blevet klassificeret som værende negative, var småskænderier med værtsfamiliens børn og afskeden med familien, da ferieopholdet var slut. Den mest negative oplevelse blev beskrevet af et feriebarn, som var afsted sammen med sin søster. Her var ferieværten kommet for sent, da hun skulle hente pigerne, og dernæst viste det sig, at hun egentlig ikke havde plads til at have nogen boende. Pigerne måtte derfor sove sammen med deres ferievært og en hund i den samme seng. Der var heller ikke købt ind, da de to ankom, og feriebarnet havde fået det indtryk, at værtsmoderen slet ikke havde råd til at have dem boende. På den baggrund havde det tidligere feriebarn ikke siden givet sine egne børn lov til at komme på ferieophold i Danmark. Eksemplet viser, at der også forekom knap så rosenrøde oplevelser, men der foreligger for få af den slags tilkendegivelser til, at der kan udledes noget generelt heraf.

En ny familie

Størstedelen af de tidligere feriebørn betragtede deres værtfamilie som deres egen familie. Forholdet til værtsfamilien blev beskrevet som værende meget godt af 85 % af respondenterne, og 31 % af de adspurgte fra perioden 1949 til 1960 holdt på besvarelestidspunktet stadig kontakt med deres tidligere værtsfamilie i form af besøg og telefonopkald. Hertil skal føjes, at andre 28 % fortalte, at deres værtsfamilie var gået bort, men at de havde haft kontakt med dem indtil da. I perioden 1960 til 1974 kunne det forventes, at et større antal feriebørn holdt kontakten vedlige med deres tidligere værtsfamilie, da perioden jo ikke ligger så langt tilbage i tiden, og færre værtsforældre derfor var døde, nemlig kun 14 %. Dette bekræftes også af spørgeskemaundersøgelsen, idet 37 % fra denne periode stadig havde kontakt med værtsfamilien. Forskellen på 6 procentpoint i forhold til den tidlige periode er dog ikke særlig markant, især ikke når man erindrer, at der kun indgik 19 respondenter

i den sene periode, og at et enkelt svar således tæller godt 5 %. I den sene periode var der i øvrigt også procentvis flere, som svarede nej til, at de holdt kontakt (48 %) end i den tidlige periode (40 %).

Til de fleste værtsfamilier hørte også børn, nemlig 87 % i perioden 1949 til 1960 og 83 % i perioden 1960 til 1974. En stor del af feriebørnene fra begge perioder betragtede disse børn som søskende, og der forekom i begge perioder eksempler på, hvordan feriebørnene og værtsfamiliens børn havde et almindeligt søskende forhold på både godt og ondt. Feriebørnene skændtes med deres feriesøskende, men elskede alligevel at være sammen med dem og ville ikke være dem foruden. Generelt for begge perioder viste det sig, at feriebørnene havde et familiært forhold til deres værtsfamilier og derigennem oplevede en dansk form for hygge og samhørighed, som ikke alle oplevede at kunne få på samme måde med de voksne i Sydslesvig.

Hvad var forskellene?

Skønt kun en grænse skilte Danmark og Tyskland, mærkede feriebørnene en betydelig forskel på Danmark og Sydslesvig. De børn, som var afsted lige efter Anden Verdenskrig, noterede sig, at Danmark ikke var mærket af krigen, sådan som Sydslesvig var det. Flere har således berettet om deres hjemlige forhold, der var præget af de mange flygtninge og den deraf opståede store boligmangel. De oplevede også en del kriminalitet i Sydslesvig efter krigen, så feriebørnene følte sig mere trygge og frie i Danmark. Det blev også nævnt, at de voksne i Danmark havde mere overskud til børnene, hvorimod nogle af feriebørnene følte, at forældrene i Sydslesvig var udkørte, og at der herskede en dårlig stemning i hjemmet. Forholdet mellem børn og voksne var også mere afslappet i Danmark end i Sydslesvig. Det afslappede forhold kom i Danmark blandt andet til udtryk i, at man her sagde 'du' til hinanden og ikke 'De' som syd for grænsen. Danmark blev således generelt beskrevet positivt af feriebørnene fra perioden 1949 til 1960.

Når der blev spurgt til forskellene mellem Danmark og Sydslesvig, satte efterkrigstidens feriebørn igen fokus på maden, for i Danmark var der rigeligt med mad modsat i Sydslesvig, hvor mange havde oplevet sult. Feriebørnene oplevede danskerne som rige, fordi de tilsyneladende kunne købe nærmest alt, hvad de havde brug for og lyst til. Feriebørnene kom med halvtomme kufferter og returnerede med nye garderober og mad til familien syd for grænsen.

"Ein glücklicher kleiner..." er der noteret bag på dette billede af barnet med kuffert i hånden og rejsepas om halsen på Flensborg Banegård 1949. Kilde: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, fotograf Hannemann.

Feriebørnene i perioden 1960 til 1974 havde også noteret sig forskelle på hjemme og ude. Her var det især kulturen og tolerancen, som var anderledes i Danmark end i Sydslesvig. Danmark blev også her beskrevet som hyggeligere og et godt sted at være. Opdragelsen af og forståelsen for unge mennesker var ligeledes anderledes og mere fri i Danmark end hjemme i Sydslesvig. I Danmark var børn velkomne, når forældrene havde gæster eller var til fest om aftenen. Det var ikke tilfældet i Tyskland. Der var også forskel på, hvornår man fik kærester og måtte ryge. Der var generelt en mere fri tilværelse i Danmark, og der sås heller ikke den samme respekt for autoriteter som i Sydslesvig.

Fælles for de to perioder gælder, at feriebørnene syntes, der var stor forskel mellem de to kulturer og mentaliteter, hvor Danmark efterlod

et skær af en mere fri og afslappet tilgang til tingene. Faktisk var den generelle beskrivelse af Danmark så positiv, at det næsten virker overdrevent forherligende.

På den korte og den lange bane

På den korte bane fik de sydslesvigske børn en kæmpe oplevelse ved at komme til Danmark på ferie på egen hånd. De fik indsigt i den danske kultur og tog en del af den danske identitet med sig tilbage. De knyttede samtidig nogle familiære bånd med deres værtsfamilier, som mange af dem ikke kun fik glæde af på kort sigt, men også langt ud i fremtiden. For nogle af feriebørnene fra den tidlige periode lige efter Anden Verdenskrig fik værtsfamilien formodentlig en særlig stor betydning, idet det fremgik af spørgeskemaerne, at 34 % af børnene havde mistet deres far, heraf knap en femtedel som følge af krigen.

På både kort og lang sigt fik de alle desuden en sproglig fordel, da de ved udelukkende at tale dansk en hel sommer fik det indlært, så de efterfølgende kunne tale sproget flydende.

På den lange bane fik de tidligere feriebørn forskellige former for udbytte ud af at have været på ferieophold i Danmark. 46 % af dem, som var afsted i perioden 1949 til 1960, mente således, at opholdet havde haft indvirkning på deres senere valg af erhverv. I perioden 1960 til 1974 gjaldt dette for 32 %. For den tidlige periodes vedkommende valgte flere af dem erhvervsretninger, hvor de kunne udnytte deres danske sprogkundskaber. Sprogkundskaberne gav dem også en fordel i forhold til at studere. De havde både mulighed for at læse i Tyskland, men også i Danmark, hvilket der var flere, som valgte at gøre. Andre valgte at blive en del af det danske mindretalsarbejde i Sydslesvig gennem ansættelse i foreningslivet og de danske skoler. Af de 32 % af feriebørnene fra den senere periode, som skrev, at opholdet havde haft indvirkning på deres senere karriere, havde en stor del af dem haft arbejde i Danmark. Nogle af dem blev inspirerede af deres værtsforældre til at tage bestemte uddannelser, i øvrigt ligesom nogle af feriebørnene fra den tidligere periode. I denne periode var der også tidligere feriebørn, som fik arbejde ved de danske skoler i Flensborg efter opholdet i Danmark.

Foruden de arbejdsrelaterede effekter af opholdet i Danmark berettede næsten alle de tidligere feriebørn fra 1949 til 1960, at de også tog noget andet med sig fra ferieopholdene ind i deres videre liv. En betydelig del af dem fortalte, at opholdene havde givet dem nogle andre menne-

skelige kvaliteter, blandt andet et mere åbent og tolerant menneskesyn, ligesom de også havde overtaget danske skikke og væremåder. Nogen af feriebørnene tog den danske mentalitet og den danske væremåde så meget til sig, så de efterfølgende følte sig mere danske end tyske. Flere meddelte, at de siden følte sig mere hjemme i Danmark, og at landet også var deres land. Generelt beskrev de tidligere ferie børn fra efterkrigstiden, at deres ophold i Danmark gav dem indsigt i en anderledes levemåde og en anden form for familieliv, end de var vant til.

Noget lignende gjaldt ferie børnene fra perioden 1960 til 1974. Det, som de fleste omtalte, var nogen særlige menneskelige egenskaber. Her blev der blandt andet talt om en dansk mentalitet og en dansk væremåde. Andre fortalte, at de fra Danmark havde fået en forståelse for en anden kultur, en sproglig fordel og et realistisk billede af landet.

En lille del af ferie børnene fra perioden 1960 til 1974 beskrev, hvordan deres ophold i Danmark gjorde, at de fik lyst til at bosætte sig i landet. Og det er interessant at se, at over halvdelen af ferie børnene fra denne periode faktisk var bosiddende i Danmark, da de besvarede spørgeskemaet. Cirka en tredjedel af ferie børnene fra 1949 til 1960 valgte også at bosætte sig i Danmark senere i livet.

Man kan konkludere, at opholdene især gav ferie børnene en indsigt i en anderledes levemåde og kultur og dermed nogle nye menneskelige værdier. De gav dem samtidig en sproglig fordel i såvel arbejdsmæssig som studiemæssig henseende.

At være ferievært

De, som blev ferieværter for et sydslesvigsk barn i den samlede periode, gjorde det blandt andet for at hjælpe et barn fra det danske mindretal syd for grænsen. Men de sydslesvigske børn kunne også være tænkt som legekammerater for familiernes egne børn. Nogle af opholdene startede under eller lige efter Anden Verdenskrig, hvor familierne gerne ville være med til at hjælpe de underernærede og nødlidende mindretalsbørn rent humanitært. Andre var nationalt engageret i den danske bevægelse syd for grænsen, og mange havde en almindelig interesse i grænselandet og det danske mindretal.

Cirka halvdelen af de adspurgte erindrede, at de for at blive godkendt som værtsfamilie havde haft besøg af et medlem af Sydslesvigsk Forening eller en af de dertil hørende lokalforeninger. Den anden halvdel angav, at de ikke blev godkendt som værtfamilie, men at alle var glade,

når der blev åbnet et hjem for børnene. Socialministeriet udsendte i 1966 et "Cirkulære om tilladelse til og tilsyn med privat familiepleje"¹², så det formodes derfor, at der efter 1966 har været en vis form for opsyn med, hvem der blev ferieværter. Fra Sydslesvig foregik formidlingen af kontakten mellem ferie barn og værtsfamilie via en sammenslutning mellem Grænseforeningen, Skoleforeningen og Sydslesvigske børns Ferierejser. Nogle skoler i Sydslesvig havde en form for venskabsforbindelse med en dansk skole, og så blev det bestemmende for, hvor ferie børnene kom hen.

Værterne erindrede mange gode oplevelser med ferie børnene. De, som på daværende tidspunkt var bosiddende på en gård, kunne huske, at ferie barnet hjalp til med de obligatoriske gøremål inden for landbruget og hyggede sig med det. Andre værter berettede om oplevelser med besøg i sommerhus, kortspil og badning i havet, hvilket ligeledes var en succes.

Generelt angav værtsfamilierne, at de ferie børn, som de havde på besøg, var nemme at have boende, idet de hurtigt faldt til i familien. Der var ingen, som beskrev dårlige oplevelser med ferie børnene udover små bagateller. Her skal det igen påpeges, at de 19 besvarelser ikke har været nok til at skabe et repræsentativt felt af værtsfamilier. Nogle værtsfamilier må forventes at have haft dårlige oplevelser med et ferie barn, men har enten ikke hørt om undersøgelsen eller valgt ikke at deltage. De hjertelige og gode forhold mellem tidligere værter og ferie børn ses også i nogle julekort fra Danmark, som et par af respondenterne havde gemt og venligst udlånte i forbindelse med undersøgelsen. Her kan man læse, hvordan ferie børnene var savnet hos værtsfamilierne, og at der blev sendt julepakker fra Danmark til Sydslesvig.

En stor del af de deltagende værtsfamilier fik indsigt i den sydslesvigske kultur ved at have et sydslesvigsk barn boende. Nogle oplyste at have fået kendskab til skolegangen i de danske skoler syd for grænsen og fik sat ord på, hvordan det var at leve som et mindretal i et andet land. Cirka halvdelen af værterne fik et indblik i, hvor fattigt det havde været i Sydslesvig efter Anden Verdenskrig.

Værternes familiære forhold til ferie børnene fortsatte efter, at ferie børnene var rejst hjem til Sydslesvig. Cirka 90 % af værterne holdt således kontakten ved lige med deres ferie barn, efter at barnet var rejst hjem. Små 85 % havde stadigvæk kontakt med hinanden, primært ved hjælp af telefonopkald og besøg.

Ordningen med ferie børnene ophørte, da børnene forlod skolen. Der til skal dog siges, at undersøgelsens ferie børn, i hvert fald i de fleste

tilfælde, forsatte med at komme hos deres værtsfamilier. Nogle valgte endda at cykle til Danmark for at være sammen med værtsfamilien. Andre valgte som tidligere nævnt at få et arbejde i Danmark.

Generelt viste der sig et positivt billede af livet som værtsfamilie. Der blev skabt nogle familiære bånd, som rakte langt ind i fremtiden, og mange af dem bestod stadigvæk, da spørgeskemaet blev udfyldt. Værtsfamilierne fik en ekstra familie syd for grænsen, som gav dem indblik i livet som nationalt mindretal i et andet land. De havde samtidig været med til at styrke den danske identitet i Sydslesvig ved at videregive nogle danske værdier og en dansk kultur til deres ferieborn. Dog er det som nævnt vigtigt at have for øje, at der kun var 19 respondenter i denne gruppe, og at de ydermere var aldrende. Oplevelserne med feriebornene lå langt tilbage, og selvom de havde haft mere end et ferieborn boende, var det særligt den ene, som de stadig havde kontakt med, som de skrev om.

Afrunding

Spørgeskemaundersøgelsen af de sydslesvigske børns ferierejser til Danmark fra 1949 til 1974 gav et indblik i, hvordan et ferieophold i Danmark blev erindret af de deltagende. Deres tilbageblik på oplevelserne viste sig at være ganske positive. Der hersker ingen tvivl om, at et sådant ophold gjorde indtryk på et barn, som var afsted uden sine forældre i en tidlig alder. Jeg er efterfølgende blevet belært om, at værtsforældre, som jeg har kaldt dem, ikke er den korrekte betegnelse, men at de af feriebornene blev benævnt "plejeforældre", hvilket siger noget om, hvor tætte bånd der blev knyttet under opholdene. Og det giver god mening, når man tager i betragtning, at det både var børn i børnehvealderen og i skolealderen, som kom til Danmark.

Feriebornene er et specielt emne at arbejde med, og hver gang jeg har mødt tidligere ferieborn, har de kunnet tilslutte sig nogle af undersøgelsens aspekter og samtidig komme med yderligere oplysninger om deres ophold. Der er andre dele af ferierejsernes historie, som endnu ikke er afdækket, og samtidig også en lang årrække, der kan forskes i. Jeg valgte at fokusere på den menneskelige og emotionelle del af ferierejserne i stedet for den organisatoriske del.

Undersøgelsen har vist, at der er generelle forhold, som går igen på rejserne, men også at feriebornene fik individuelle værdier med retur.

Kunne man få et endnu større antal tidligere ferieborn til at deltage i en lignende undersøgelse, ville resultaterne givetvis blive mere præcise, men denne undersøgelse har dog været med til at give et indblik i en vigtig del af mindretallets historie.

KILDER

Utrykte kilder:

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek i Sydslesvig (ADCB):

F 233-1 Komiteen for slesvigske/sydslesvigske børns ferierejser, Forhandlingsprotokol og breve 1949-2001.

F233-7 Komiteen for slesvigske/sydslesvigske børns ferierejser, Landskomité-møder og historiesamlinger 1998-2008.

Arkivet ved Dansk Skoleforening Flensborg (ADSF),

Ferierejser 1966-1971, 1948-1979.

LITTERATUR

Feldbæk, Ole (red.): *Dansk Identitetshistorie 4: Danmark og Europa 1940-1990*, København 1992.

Jensen, Marianne Brink: *Sydslesvigske børns ferierejser til Danmark 1949-1974*, speciale ved SDU 2016. (Et eksemplar findes på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg).

Johannsen, Per og Hanne Midskov: "85 år med sydslesvigske ferieborn", *Grænseforeningens årbog* 2004, s. 11-27.

Klatt, Martin: "Genforening eller mindretal 1945-1955", Lars N. Henningsen (red.): *Sydslesvigs danske historie*, Flensborg 2013, s. 177-236.

Lange, Ulrich: *Geschichte Schleswig-Holsteins: Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Neumünster 1996.

Noack, Johan Peter: *Det sydslesvigske grænse spørgsmål 1945-1947*, bd. 1, Aabenraa 1991.

Rasmussen, René: "Under Preussen – 1864-1945", Lars N. Henningsen (red.): *Sydslesvigs danske historie*, Flensborg 2013, s. 47-176.

Sydslesvigsk Forening: *Sydslesvig i tekst og tal*, Flensborg 1988.

NOTER

1 René Rasmussen 2013, s. 118.

2 Johannsen og Midskov 2004, s. 12-16.

3 Johannsen og Midskov 2004, s. 16-17.

4 <http://www.graenseforeningen.dk/sydslesvigske-borns-ferierejser.html>.

5 Sydslesvigsk Forening 1988, s. 9.

6 Martin Klatt 2013, s. 205.

7 ADCB F 233-1,5 og F233-7,3.

8 Johannsen og Midskov 2004, s. 20-21.

9 ADSF, Ferierejser 1972-74, 1948-1979.

10 ADSF, 1948-1966, 1948-1979.

11 Johannsen og Midskov 2004, s. 19.

12 ADSF, Ferierejser 1966-1971, 1948-1979.

Zusammenfassung

Im Jahr 1919 begann die Regelung mit den Ferienkindern, wo Kinder aus Südschleswig ihre Schulferien bei dänischen Familien verbringen konnten.

In diesem Artikel wird über Ferienkinder berichtet, die im Zeitraum 1949-1974 aus Südschleswig nach Dänemark kamen. Im Jahr 2016 machte ich eine Befragung, die das Erlebnis der Ferienkinder und die Bedeutung ihres Aufenthaltes auf längere und kürzere Sicht untersuchen sollte. Dieser Artikel nimmt in der Untersuchung seinen Ausgangspunkt.

Die Ferienkinder gehörten der dänischen Minderheit in Südschleswig an, sie besuchten alle die dänische Schule und den dänischen Kindergarten. Die Ferienreisen nach Dänemark waren für sie ein Erlebnis fürs Leben mit sprachlichen Gewinnen und mit einer neuen Familie nördlich der Grenze. Viele der Ferienkinder wohnten bei ihren dänischen Wirtsfamilien mehrere Jahre nacheinander. Nachdem sie die Schule verlassen hatten, besuchten sie selbst die Ferienfamilien und bei vielen von ihnen wurde die Verbindung mit Besuchen und Telefonaten aufrecht erhalten.

Die Gründe für einen Ferienaufenthalt in den 1940'er und 1950'er Jahren unterschieden sich von denen der 1960'er und 1970'er. Die Ferienkinder der ersten Periode reisten nach Dänemark, u.a. weil sie nach dem Zweiten Weltkrieg unterernährt waren und gutes Essen und Fürsorge benötigten. Die Kinder im späteren Zeitraum reisten, weil es für die Familie zur Tradition geworden war und um ihre sprachlichen Fähigkeiten zu verbessern. Gemeinsam für alle war es, einen Teil dänischer Mentalität mit sich nach Hause zu nehmen und einen Einblick in das Familienleben der Dänen zu bekommen.

Anmeldelser

Bramming, Torben: Rantzau. Den hellige kriger
Kristelig Dagblads Forlag, Viborg 2016, 290 s.

Når man ser bort fra fyrsternes rækker, er adelsmanden Johann Rantzau til Breitenburg den mest betydelige slesvig-holstenske personlighed på reformationstiden. Først sikrede han Frederik 1.s kongemagt, da han slog Christian 2.s tro mand, Søren Nordby, på slagmarken i Skåne i 1525. Dernæst vandt han Grevens Fejde 1534-1536 og banede dermed vejen for indsættelsen af Christian 3. som konge af Danmark. Endelig stod han i spidsen for de slesvig-holstenske hertugers erobring af bonderepublikken Ditmarsken i 1559. Blandt disse hertuger var den danske kong Frederik 2. Johann Rantzau var således en suveræn feltherre og en kongemager uden lige i Danmarkshistorien. Derudover grundlagde han et dynasti, der i de følgende ca. to århundreder blev Slesvig-Holstens førende adelsslægt, ja den blev sågar ophøjet til fyrsteværdighed.

Der har manglet en biografi om Johann Rantzau, og det var derfor med stor spænding og nysgerrighed, at denne anmelder modtog bogen: Får vi nu endelig den samlede historiske analyse af Johann Rantzaus levned, der på grundlag af det samlede bevarede kildemateriale giver en kvalificeret skildring af hans liv og politiske karriere? Desværre nej. Torben Bramming skriver gennemgående godt og engageret, men han kommer aldrig i dybden med sin hovedperson. Vi hører alt for meget om generelle emner i tiden (såsom lejesoldater, kongerne Christian 2. og Christian 3. og reformationen) og alt for lidt om Johann Rantzau. Forfatteren har simpelthen ikke det tilstrækkelige kendskab til Hertugdømmernes historie i almindelighed og et i denne sammenhæng uomgængeligt fænomen som det slesvig-holstenske ridderskab i særdeleshed. Skimmer man litteraturlisten, ser man også hurtigt, at der mangler væsentlige værker. Eksempelvis burde Bramming have orienteret sig i Kai Fuhrmanns værk om det slesvig-holstenske ridderskab og de relevante sider i bind 1 af "den nye" *Sønderjyllands Historie* fra 2008. I al beskedenhed kunne et kig i min egen bog *Fyrste og folk. Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*, Flensborg 2010, også have afværget en række misforståelser.

Den manglende viden fører til adskillige helt banale fejl. Her skal blot nævnes et par af de mest iøjnefaldende. På side 220 får vi at vide, at Johann Rantzaus søn, Henrik Rantzau, fik en forlening i 1537. Han var da omkring 11 år gammel, og det er naturligvis en anden Henrik Rantzau, der er tale om. Langt værre bliver det på siderne 248-249. Her hævdes det, at Christi-

an 3. delte Hertugdømmerne mellem sig og sine to yngre [halv]brødre og sin søn kronprins Frederik (senere kong Frederik 2.) i 1544. Det er ikke rigtigt, at kronprinsen (som for øvrigt også fejlagtigt omtales som "Christians tredje søn") fik eller skulle have en del (før han senere skulle arve sin fars del eller en del af den!). Christian 3. havde dog en tredje halvllillebror ved navn Frederik, som blev forbigået ved delingen i 1544. Det er tydeligvis ham, Bramming har fået galt i halsen. Den firdeling af Hertugdømmerne, Bramming taler om, var således kun en tredeling. For øvrigt var det ikke selve delingen af Hertugdømmerne i 1544, men hertugernes opdeling af landråderne i 1545, som fik Johann Rantzau og et par andre højadelige til at opsigte deres troskabsed til kongen.

Endelig er der spørgsmålet om al historieskrivnings grundlag, kilderne. Bramming forklarer i forordet, at der ikke findes "nære kilder til Rantzaus liv i form af breve, dagbøger eller lignende, som en moderne biografi ofte har mulighed for at gøre brug af". Det er formentlig rigtigt, men det er i hvert fald rigtigt, at Bramming langtfra har vendt hver en sten i udforskningen af Rantzaus levned. Helt grundlæggende ligger der breve og kopier af breve til og fra Johann Rantzau i statslige arkiver som Hansborg-arkivet og Tyske Kancelli. Selvom de fleste af disse breve er forretningskorrespondance, ville inddragelsen af dem med sikkerhed have kunnet bidrage til at tegne det portræt af Johann Rantzau, som vi endnu venter på. Bramming skulle enten have gået hele vejen og skrevet en ren skønlitterær fiktion uden ambition om historiefaglig kvalitet, eller han skulle have ladet denne hellige kriger hvile i fred.

Mikkel Leth Jespersen

Bregnsbo, Michael og Kurt Villads Jensen (red.): Schleswig Holstein – contested region(s) through history

Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016, 339 s.

Den foreliggende bog behandler regionerne Slesvig og Holsten som omstridte og omkæmpede områder anskuet fra historiske og regionale perspektiver. Udgangspunktet er, at områderne Slesvig og Holsten trods mange studier og bidrag er blevet betragtet hovedsagelig på grundlag af nationale danske eller tyske synspunkter på baggrund af nationalitetskonflikterne i det 19. og 20. århundrede. De to regioner er som følge af disse historiografiske synspunkter ikke blevet anskuet som selvstændige agerende historiske regioner i egen ret og med egne profiler og problemstillinger. Dette perspektiv er forfriskende og velgørende; thi hermed hæves blikket fra de ofte endnu dominerende nationale betragtninger til studiet af Slesvig og Holsten som selvstændige regioner i et europæisk komparativt perspektiv.

Disse års fokus i den internationale forskning på begreberne "spatiality" og "regions" har givet inspiration til bogen, eftersom områder altid er omstridte, og i tid og rum kan betragtes bredt og ikke blot anskues fra geografiske og fysiske perspektiver. Også begrebet "region" har i mangt og meget undergået ændringer, således at det i dag er muligt at tale om eksistensen af naturlige, historiske og funktionelle regioner. Hensigten med bogen er derfor også at bidrage til en teoretisk og begrebsmæssig udvikling af studiet af regionerne Slesvig og Holsten.

Efter en kort og kyndig indledning af de to udgivere reflekterer Steen Bo Frandsen over Slesvig og Holsten som omstridte områder bundet til de nationale konflikter i det 19. århundrede. Han påpeger med rette, at det er for enkelt at reducere striden til en kamp mellem dansk og tysk, tværtimod må der også tages hensyn til de regionale (sær)interesser, således at Slesvig og Holsten ikke blot, som det ofte har været tilfældet, skildres som objekter i konflikterne. Historien om Danmark og hertugdømmerne er på mange måder som påpeget udtryk for en stat-regions konflikt, hvor betoningen af kulturelle og sproglige perspektiver har bidraget til at skubbe det tysksprogede Holsten i baggrunden, og det på trods af, at hertugdømmet var tæt forbundet med det danske kongerige i århundreder. Den på mange måder velfungerende alliance mellem Oldenburg-dynastiet og hertugdømmernes eliter i den danske helstat venter endnu på at blive omfattende undersøgt. Hertil kommer, at Slesvigs og Holstens betydning som transitområder i handelsmæssig henseende mellem syd og nord skabte strukturer, hvilke ikke fandt interesse i den nationale tradition i det 19. århundrede og derfor vidtgående blev glemt. Den tilstræbte adskillelse af det tyske Holsten fra det danske Slesvig forbigik, at Holsten i Oldenburgstaten udgjorde det egentlige og vigtigste grænseområde ved Elben. Steen Bo Frandsen peger med rette på, at der er behov for at betragte Slesvig og Holsten i et regionalt perspektiv og få inspiration ved en sammenligning med andre europæiske grænseområder.

I to efterfølgende bidrag behandler Inge Adriansen og Jelena Steigerwald velgørende, hvordan historie og anvendelsen af historiske monumenter blev anvendt i det 19. og 20. århundrede i Slesvig og i det dansk-tyske grænseland i striden om national identitet og regionens tilhørsforhold. Nydam-fundene samt Hærulf-stenen blev bl.a. inddraget i den nationale kamp, ligesom interessen for andre arkæologiske og historiske monumenter blev taget politisk i anvendelse af arkæologiske organisationer fra såvel dansk som preussisk side. Eksemplet med Holmshushøj, som blev udgravet 1883-84, viser hvilke konstruktions-processer, der blev taget i anvendelse for at levendegøre fortiden og lancere nationale tilhørsforhold.

De dynastiske ægteskaber i hertugdømmet Slesvig i middelalderen behandles efterfølgende solidt af Oliver Auge, som kan godtgøre, at Abel-

linien overvejende holdt sig til regionale giftermål med grevefamilier fra Holsten og Schwerin. Mikkel Venborg Pedersen undersøger hertugerne af Augustenborg og deres liv i det 18. og 19. århundrede og viser illustrativt deres fastholden ved gamle dynastiske opfattelser konfronteret med moderniseringsbestræbelser, hvilket i det stærkt omstridte Slesvig som hertugdømme måtte ende uheldigt. Hans Schultz Hansen viser i en omfattende undersøgelse betydningen af geografiske økonomiske og sociale interesser blandt bønderne og i byerne (frem for alt Flensborg) for valget af nationalt tilhørsforhold i perioden fra 1840-48.

Spørgsmålet om eksistensen af nationale konflikter i Slesvig-Holsten i middelalderen er behandlet af Carsten Jahnke, som på grundlag af en gennemgang af de højmiddelalderlige kilder ikke finder belæg for eksistensen af nationale konflikter. Der eksisterede imidlertid i senmiddelalderen under Erik af Pommerns regeringstid en opfattelse af det danske rige (corona et regnum Dacie), hvilket gav grundlag for opkomsten af proto-nationale opfattelser. Michael Bregnsbo undersøger Slesvig-Holsten i revolutionsåret 1848 og afdækker de komplicerede brydninger og konflikter mellem legitimitet, nationalisme, konstitutionalisme og regionalisme. Medvirkende til en skarpelse af konflikten var de to regionale og helt uforenelige opfattelser, den danske og den slesvig-holstenske bevægelse.

De følgende bidrag behandler Dannevirke og Hedeby i historisk – og nationalt symbolsk – perspektiv og diskuterer byggefasen og opkomsten af et urbant centrum ved Slien ikke blot som udtryk for en tidlig central kongemagt (Andres S. Dobat). Livet og mobiliteten i det middelalderlige Slesvig er undersøgt af Jesper Boldsen, Kaare Lund Rasmussen og Lilian Skytte på grundlag af skeletfund. Mortaliteten i Slesvig med dokumenteret mange spedalske udviser interessant et mere moderne mønster end andre samtidige byer som Viborg og Löddeköpinge ved Lund. Den kyndige Vatikan-forsker Kirsi Salonen viser med fund fra Vatikanets arkiv Slesvig stifts orientering mod det tysk-romerske rige og følgelig et andet forvaltnings-system end de øvrige danske bispedømmer i middelalderen. Per Sesko undersøger domkapitlet i Slesvig som en kilde til inspiration for domkapitlet i Odense efter gennemførelsen af reformationen i Danmark 1536 og udstedelsen af kirkeordinansen 1537/39. Et ofte glemte lokalt-regionalt aspekt, når talen er om Slesvig-Holsten, er taget op af Martin Krieger, som undersøger Helgolands situation i Nyere tid og kan fastslå, at øen ikke bør opfattes som en integreret del af Slesvig-Holsten eller Danmark.

En behandling af krigen 1864 mangler ikke, idet Rasmus Glenthøj tager nederlagets historie i dansk selvforståelse og historiografi op til undersøgelse og blandt andet afmonterer myten om Danmark som en lille og fredelig stat. Han understreger med rette, at der er al grund til at undgå

simple og ensidige forklaringer på årsagerne til den 2. Slesvigske Krig. Afslutningsvis behandler Jes Fabricius Møller huset Glücksborg og Slesvigspørgsmålet, herunder traditionen med Gråsten Slot som et symbol for monarkiet ved grænsen.

Sammenfattende er der med de i alt 15 bidrag leveret nye og aktuelle forskningssynspunkter på Slesvig og Holsten spændende fra vikingetid til i dag. Der er megen inspiration at hente i bogen, som til fulde lever op til sin intention om at bidrage til en forøget diskussion og beskæftigelse med regionerne Slesvig og Holsten frigjort fra endnu ofte forekommende nationale grund-betragtninger. Bogen er udstyret med en forfatterpræsentation samt et nyttigt person- og stednavneregister.

Jens E. Olesen

Danker, Uwe og Sebastian Lehmann-Himmel: Landespolitik mit Vergangenheit. Geschichtswissenschaftliche Aufarbeitung der personellen und strukturellen Kontinuität in der schleswig-holsteinischen Legislative und Exekutive nach 1945

Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, Husum 2017, 608 s.

Lad det være sagt med det samme: Har man ikke, ligesom anmelder, en svaghed for grafer og tabeller, så stop læsningen her og lad være med at købe ovenstående værk. Uwe Danker og Sebastian Lehmann-Himmel fra Institut für Schleswig-Holsteinische Zeit- und Regionalgeschichte (IZRG) har, som titlen antyder, ikke skrevet en knaldroman. Forfatterne skriver selv i forordet "Den [bogen] er ikke bare tyk, den er også delvist vanskelig at læse" (s. 13). Måske er det netop en vigtig pointe, at de to forfattere har skrevet et meget langt værk, der næppe i sin helhed vil blive læst af særlig mange, til trods for – eller måske på grund af – emnets relevans. I Danmark har man i hvert fald tidligere oplevet, at diverse eksperter har levet godt af at skrive kildne historiske emner ihjel i alenlange, men sjældent synderligt læseværdige historierapporter. I modsætning til de danske "forbilleder" har prisen for denne undersøgelse imidlertid været blot trekvart million kroner.

Det foreliggende værk er blevet til på et opdrag fra Landdagen fra 2013, om at lave "et videnskabeligt historisk arbejde om de personelle og strukturelle kontinuiteter efter 1945 blandt lovgiverne og i regeringerne i delstaten". Værket berører et af de ømme punkter i Slesvig-Holstens unge historie, nemlig opgøret – eller manglen på samme – efter nationalsocialismen. Slesvig-Holsten, hvor den nazistiske Gauleiter og Kommissær for "Reichskommissariat Ostland" levede til sin død i 1964 uden at blive retsforfulgt, har mildt sagt ikke været kendt for opgøret med nazismen. Netop Uwe Danker, der er professor ved Europauniversitetet i Flensborg, har flittigt i

sin forskning beskæftiget sig med delstatens brune fortid, og var dermed et naturligt valg som forfatter til denne offentlige udredning. Lehmann-Himmel, der ligeledes er ekspert i perioden, har virket som koordinator for den forskningsgruppe af yngre medarbejdere, der har været involveret i projektet.

For at kunne fastslå kontinuiteten på tværs af skilleåret 1945, har forfatterne undersøgt en gruppe bestående af 342 medlemmer af landdagene frem til 1987 og samtlige 87 ministre og politiske departementschefer (Staatssekretäre) fra Regeringen Steltzer (1946) til regeringen Stoltenberg (1982). På grund af personsammenfald har dette skabt en gruppe på 390 personer født før skæringsåret 1928, da blot disse havde mulighed for at være medlemmer af nazistiske kerneorganisationer. Deres fortid er blevet undersøgt via omfattende arkivresearch og samlet i en persondatabase, der har ligget til grund for værkets utallige diagrammer. Med en så omfattende gruppe vil der helt naturligt være tale om en varierende kildedækning. Dette gør forfatterne i forbindelse med diagrammer læseren eksplicit opmærksom på, ved hjælp af et hjælpediagram med titlen "Quellendichte", som viser hvor mange af biografiene var henholdsvis; "god", "passende", "tilfredsstillende" eller "utilfredsstillende", dækket af kilder. Undersøgelsens hoveddel præsenterer læseren for intet mindre end 109 diagrammer, der giver et fascinerende og lidt sideværts indblik i Slesvig-Holstensk politik, samt en demonstration i styrkerne og svaghederne ved kvantitativ metode.

Den samlede statistik anskueliggør en påfaldende kontinuitet. Således viser den med hensyn til landdagsmedlemmerne, at andelen af tidligere nazister i de første tre landdage frem til 1950 lå under ti procent, men at det voksede dramatisk. Deres antal kom mellem 1950 og 1971 aldrig under 40 procent; 1958-1962 udgjorde gruppen af tidligere NSDAP medlemmer endda flertallet af medlemmerne af landdagen (diagram 5, s. 83). Tilsvarende faldt antallet af personer, tidligere forfulgt af nazisterne, de udgjorde før 1950 godt halvdelen af landdagsmedlemmerne, mens deres antal frem til 1971 faldt gradvist til nul procent (diagram 6, s. 87). I sammenligning med andre nordtyske delstater "udmærkede" Slesvig-Holsten sig med flest tidligere nazistiske parlamentarikere (s. 91). Landdagsmedlemmerne kunne fremvise en bred palet af medlemskaber af NSDAP, SA og SS; fire parlamentarikere (for CDU, FDP og Schleswig-Holstein-Block) var endog "Alter Kämpfer", altså medlemmer af nazipartiet før 1930 og dermed med medlemsnumre under 100.000. Mod enkelte medlemmer af landdagen blev der også indledt retslige efterforskninger. For eksempel mod socialdemokraten Klaus Konrad for deltagelse i "Massakren i San Polo", mod medlemmet af Gesamtdeutsche Partei Heinz Reinefarth (om hvem der også er trykt et appendiks "Der Fall Heinz Reinefarth: SS-General, Kriegsverbrecher, Bürger-

meister, Volksvertreter") for hans deltagelse i nedkæmpelse af opstanden i Warszawa. Symptomatisk blev begge sager indstillet.

Blandt regeringsmedlemmer i de skiftende delstatsregeringer var tidligere nazister helt godt med, immervæk blev det til 39 ministerposter, mens gruppen af forfulgte af nazisterne måtte tage til takke med 16 pladser i regeringerne. De sidstnævnte poster var næsten alle i regeringerne indtil 1950, altså de der var under allieret kontrol, herefter mistede denne gruppe stort set muligheden for politisk ansvar. Tidligere NSDAP-tilhængere kom særligt under Ministerpræsident Kai-Uwe von Hassels (CDU) regeringsperiode til ære og værdighed, idet de udgjorde 76,9 % af ministrene og 85,7 % af de politisk udpegede departementschefer.

For nærmere at forstå politikernes engagement i NS-staten, har forfatterne opdelt politikerne i kategorierne; "Oppositionelle", "tilpassede/ambivalente", "systembærende", "eksponerede nazister" og "nazistisk socialiserede". I regeringerne von Hassel var blot to medlemmer oppositionelle, 7 i gruppen tilpassede, 8 systembærende, og 8 eksponerede. Den får derfor også forfatternes værste skudsmål: "i modsætning til den hidtidige delstatshistorie [...] var ikke regeringen Bertram (1950-51) den personelt problematiske, det var derimod den, der blev ledet af den verdensmandsagtige og ungdommelige ministerpræsident Kai-Uwe von Hassel, da den havde den højeste andel af reelt nazistisk belastede medlemmer" (s. 213). For en endnu højere grad af differentiering, er disse kategorier underopdelt i 22 typer.

Ganske interessant kobler forfatterne til sidst i deres fremstilling spørgsmålet om personel kontinuitet med spørgsmålet om historiepoltiske debatter. En af de aktive deltagere i disse debatter (med 15 indlæg og 61 tilråb) var Walter Mentzel, valgt for CDU 1954-1971, i Hitler-tiden medlem af NSDAP, SA, viceborgmester i Kiel og bykommisær i Tallinn i "Reichskommissariat Ostland". Alligevel attesterer forfatterne ham i de historiepoltiske debatter, at hans indlæg "var præget af hans partiinteresser og bortdestillerede ethvert spor af hans nationalsocialistiske fortid", som de dog samtidig kalder en "åben hemmelighed" (s. 308).

Koblingen til de historiepoltiske debatter antyder emnets sprængfarlighed. Omgangen med den nationalsocialistiske fortid har været svær, hvilket et af bogens flere appendikser dokumenterer. Den har for mange institutioner ladet vente længe på sig. I de senere år har en lang række både delstats- og føderale institutioner som udenrigsministeriet, justitsministeriet eller Bundesnachrichtendienst taget hul på det vanskelige emnes fortid og kontinuitet. Det slesvig-holstenske initiativ har også været længe under vejs. Projektet er derved såvel tidstypisk og velkomment. Samtidig er det grundigt, ordentligt, men også rigelig kønsløst for et så vigtigt projekt.

Thomas Wegener Friis

Furdal, Kim: Kampen om lokalhistorien I-II

Museum Sønderjylland, ISL-lokalhistorie Aabenraa 2016, 714 s.

Det er i mange henseender et stort værk, som etnologen Kim Furdal har begået: 714 sider (tilfældigt) delt op i to bind og med to indholdsmæssige halvdele: 1) Mellem lokalhistorie og hjemstavns historie og 2) Kroppen som betydningens verden i hjemstavnen og verdenen. Bogen handler om lokalhistorie i mange afskygninger af dette begreb, men med særligt fokus på Sønderjylland, hvor forfatteren i en årrække har været lokalhistorisk konsulent på Institut for Lokalhistorie, der for nogle år siden blev en del af Museum Sønderjylland.

Oprindelig er afhandlingen forfatterens phd-afhandling, forsvaret i 2012 ved det daværende Institut for Grænseregionsforskning ved SDU og siden revideret (anmelderen kan ikke helt gennemskue på hvilke punkter). Bogen halter lidt på systematik, bl.a. gennem bevidst fravær af eksplicit problemformulering og valg af teoretisk tilgang. Der mangler ellers ikke forskellige teoretiske og filosofiske tilgange i bogen, men den kunne have været langt bedre styret af en tidlig opstilling af en problemformulering og anvendelse heraf gennem bogen. Således opfatter anmelderen det meste af anden halvdel som en unødigt digression i forhold til temaet. Ellers skal forfatteren roses for undervejs at binde de enkelte afsnit sammen med korte optaktsafsnit, der giver noget sammenhæng.

Forfatteren sætter i første del fokus på begrebet lokalhistories opståen og udvikling. Begrebet opstod i begyndelsen af 1900-tallet, hvor tidsskriftet *Fortid og Nutid* fra 1914 kom til at være eksponent for lokalhistorisk forskning. Her blev det fra de toneangivende historikere anført, at lokalhistorien skulle tjene rigshistorien. Det spørgsmål diskuteredes ikke i de første mange år – det var givet. Således også da de første amtshistoriske samfund oprettedes i slutningen af 1800-tallet, der ses som første spæde start på lokalhistorie. Forfatteren giver en fin beskrivelse af udviklingen af denne form for lokalhistorie i de etablerede organer samt Knud Pranges Institut for Lokalhistorie på Københavns Universitet, der har uddannet mange historikere med et lokalhistorisk speciale.

Sønderjylland får en særlig behandling med fokus på Sønderjyske Årbøger, der etableredes i 1889 på initiativ af især rigsarkivar A.D. Jørgensen (der stammede fra Gråsten). Årbøgerne havde et klart nationalpolitisk sigte, og det samme nationale grundlag er gået ind i Historisk Samfund for Sønderjylland, som oprettedes i 1922 på initiativ af bl.a. H.P. Hanssen. Herved adskiller landsdelen sig fra andre lokalhistoriske samfund i landet, og det har præget foreningen indtil 1960'erne, hvorefter den blev mere sammenlignelig med andre landsdeles foreninger. Furdal påviser meget fint, at den samme nationale grundtone ikke prægede Historisk Samfund for Als

og Sundeved, der etableredes i 1908 og forsøgte at favne både dansk og tysk – med dobbeltsproget navn. I 1920 blev foreningen rent dansksproget. Ydermere har aktiviteterne og artiklerne i *Fra Als og Sundeved* et langt mere kulturhistorisk præg end det politisk-historiske indhold i Sønderjyske Årbøger.

Sønderjylland adskiller sig også ved, at de lokalhistoriske arkiver og foreninger ikke myldrede frem i samme takt omkring 1970 som i andre dele af landet. Anmelderen tolker Furdals skildring som forklaret gennem den kraftige toning som Historisk Samfund har lagt på landsdelen og en foreløbig mættethed – modsat andre dele af landet. Furdal er noget skeptisk overfor den traditionelle forklaring på den lokalhistoriske opblomstring med kommunalreformen i 1970 og henviser bl.a. til, at fænomenet også optrådte i Norge, som ikke oplevede en kommunalreform. Spørgsmålet er dog, om oprettelsen af lokalhistoriske (sogne-)arkiver ikke blot er en reaktion mod de centraliseringstendenser der fandt sted i samfundet med befolkningens flytning til byerne, økonomisk centralisering af virksomheder, infrastrukturudvikling mv., som kommunalreformen egentlig også er udtryk for?

Furdal indfører et skel mellem topografisk historie og hjemstavns historie inden for den lokalhistoriske litteratur. Topografisk historie er den mere videnskabelige lokalhistorie, hvor et lokalsamfund beskrives i den tidsmæssige dybde. I modsætning hertil står hjemstavns historien, der er karakteriseret ved følgende 6 punkter:

a. begrænset historisk dybde – dvs. mands minde-historien, b. indholdet er umuligt at henføre til en bestemt tid, c. aktørniveauet (person, institution) er udpræget, d. fravær af teoretiske og generelle begreber, e. foregår inden for et bestemt lokalsamfund, f. afspejler tab (lægger op til nostalgi).

Denne skelnen er frugtbar og dokumenteret gennem analyse af mange årgange af sønderjyske lokalhistoriske årbøger. Den er yderligere eksemplificeret gennem analyse af 20 forskellige bidrag til sønderjysk lokalhistorie, hvor han illustrativt påviser, i hvilken kategori af de to idealtyper bidragene befinder sig, og at nogle har elementer af begge typer.

Tid og sted spiller selvsagt en central rolle i lokalhistoriebegrebet. Gennem ovennævnte kategorisering forholder forfatteren sig til tidsbegrebet, men "stedbegrebet" kommer han ikke ordentligt rundt om. Han taler ganske vist om 'det kvalificerede sted', inden for hvilket lokalhistorien finder sted, defineret ud fra hjemstavnsforfatterens præmisser, oftest barndommens land. Dette sted kan være en meget afgrænset lokalitet, sjældent større end et sogn. Men det forekommer anmelderen, at det ligesom med tiden gælder for hjemstavns historie, at stedet og omgivelserne er meget indforstået beskrevet, således at udenforstående ikke har mange chancer for at blive indført i den spændende historie som fortælles. Men blandt de

indforståede er der et stort købedygtigt publikum, ofte større end til topografiske historier, så der er stor levedygtighed for denne dimension.

Ydermere forekommer det, at tid, sted og menneske bindes underligt sammen – f.eks. hedder det på s. 52, at ”tiden binder stedet og mennesket sammen”, og senere (s. 304), at ”...stedet bliver genstand for vores bevidsthed og ikke blot for vores krop, som på et førbevidst plan konstant sanser og styrer os rundt mellem de forskellige steder som på de enkelte steder” (sic!) – som om kroppen har en egen sansning uafhængig af bevidstheden. Det må dog være sådan, at både tid og sted er menneskelige konstruktioner, som skabes i vores bevidsthed. Tiden er historikeres primære greb at have styr på, mens stedet og den rumlige dimension ifølge anmelderen ofte forsømmes, både af traditionelle historikere og af lokalhistorikere.

Ovennævnte slutning drager anmelderen på trods af at hele anden del er helliget stedbegrebet i en søgen efter betydningen af stedet i forskellige menneskelige udtryksformer og kunstarter (litteratur, malerkunst). Kapitellet kommer meget langt omkring, herunder dybtgående inddragelse af filosoffer som Heidegger, Edward Casey og Charles Peirce, hvis tegnteori Furdal særligt har forelsket sig i. Relevansen af denne digression står ikke anmelderen helt klart, hvorfor den ovennævnte styring gennem en problemformulering og eksplicit teoriapparat kunne have fået forfatteren til at binde det bedre sammen.

Koblet på bogens anden del er en glimrende analyse af hjemstavnsbegrebet og især den inspiration, som Heimat-bevægelsen i Tyskland, her specielt Slesvig-Holsten, udgjorde i Danmark. Denne analyses resultater er nye og burde have hørt hjemme i del 1. Særlig relevans har analysen for Sønderjylland, idet inspirationen til Sønderjysk Månedsskrift i 20'erne og 30'erne påvises at komme fra Heimat. Men også kun delvis, for redaktør Claus Eskildsen undlod at fokusere så meget på naturforhold, som den tyske pendant – mod til gengæld at have mange digte på lokal dialekt. Denne del af bogen er præget af meget fine portrætter af de engagerede personer både på dansk og tysk side i hjemstavnsbevægelsen.

Samlet set er bogen et meget vægtigt bidrag til analyse af lokalhistoriebegrebet, og hvordan det er blevet udfoldet gennem de sidste 100 år, særligt i Sønderjylland. Men det sidste ord er næppe sagt i denne sag. Forfatteren udviser en mærkelig fobi overfor (rigs-)historikere, som sættes lig med dem, der holder på kronologisk tid og kildekritik, og som har set ned på lokalhistorie. Men han overser i den forbindelse, at der har været historiske retninger som på anden vis har dyrket lokalhistorie, f.eks. inden for annales-skolen eller mikrohistorien. På forskellig vis bidrager de til det, Furdal kalder topografisk historie. Ligeså mener anmelderen også at bedrive denne form for lokalhistorie, hvor udgangspunktet er landskabet eller bebyg-

gelsen. Der er fortsat grundlag for at kæmpe om lokalhistorien. Men lad os gøre det således, at også de mennesker, det drejer sig om, kan læse det.

Per Grau Møller

Henningsen, Lars N.: Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 111. Aabenraa 2016. 363 s.

Kronprins Frederik blev konfirmeret den 4. april 1784 og da han ti dage senere for første gang deltog i statsrådets forhandlinger, fik han indsat reformvenlige folk, præget af samtidens oplysningstanker. Denne paladsrevolution er baggrund for store samfundsforandringer, fra landboreformer til nye salmebøger og kirkeliturgi. Det blev af modstanderne opfattet sådan, at oplysningsidéen gik ud på at befri verden fra kristendommens omklamring og bane vejen for fornuftig filosofi. Selv mente reformisterne, at fornyelse var nødvendig, for at fremme fred og velstand – og for at rette op på den svigtende kirkegang, især i byerne. I hertugdømmerne var det biskop Adlers forslag til ny gudstjenesteordning med ændrede bibeltekster og forskellige salmer, nye formuleringer af Fadervor og ændret praksis ved barnedåb, der ifølge regeringens Tyske Kancelli skulle indføres i 1797. Som en prøvesag for resten af Danmark. Det kom ikke til at gå så let.

Lars N. Henningsen har i Sønderjyske Årbøger 2011 beskrevet, hvilken uro og modstand reformen afstedkom i Haderslev provsti. I mange sogne var der folk, der var kede af ikke længere at synge de samme salmer om igen – og også satte ord på deres utilfredshed. At man havde undladt at udsende den nye agende med kongelig autorisation, netop for at undgå uro, havde den modsatte effekt. Samtidig kom der med Cay Reventlow en ny leder af kancelliet, der nu fulgte op med en meget liberal mulighed for afstemning i de protesterende sogne, hvilket også kun ansporede til mere modstand. Det var svært for de lokale embedsmænd og præster at balance mellem ønsket om reform og nødvendig orden i en ophidset befolkning.

Spørgsmålet rejser sig, om befolkningen blot tillagde de kendte ord magisk kraft, om der var tale om dybere religiøse overvejelser eller helt andre årsager til uroen. Derfor har Lars N. Henningsen nu udvidet sin undersøgelse til en bog, hvor stridens forløb i hele Slesvig beskrives nøjere. Det er et vel gennemført projekt og en god fremstilling der bygger på forfatterens grundige kendskab til kildematerialet. Der er plads til mange detaljer om forløbet i hvert enkelt sogn.

I dansk kirkehistorie er ”De stærke jyder”, herrnhuterne og de gudelige vækkelser vokset til at have ”næsten kanoniske pladser” skriver Lars N.

Henningsen. Han tager afstand fra tendensen til uden videre at besyng den gamle tros sejr og denne fremstilling føjer sig dermed smukt ind i rækken af undersøgelser, der de seneste årtier er begyndt at skubbe til den hævdvundne fortælling om vækkelseskristendommens enestående betydning for dansk kirkehistorie.

Og så er det naturligvis Slesvigs særstilling og forbigåelse i de danske undersøgelser, der har ansporet forfatteren. Han begynder derfor med et overblik over Slesvigs folk, kirkeliv og særlige stilling i det danske rige – og også her demonstrerer han sit overblik og dybe kendskab til stoffet: Han illustrerer med detaljer fra rejsebeskrivelser, breve og dagbøger. Det gik smertefrit med ibrugtagningen af den nye agende blandt lærde folk i købstæderne, men anderledes i et hertugdømme, der stort set bestod af bønder i landsbyer; men det er alligevel ikke kun bondekonservatisme og en vis tradition for selvstyre, der begrunder uroen. I sin konklusion slår Lars N. Henningsen fast, at det religiøse udgangspunkt for uroen er en kendsgerning: De detaljerede undersøgelser af uroen i hvert sogn viser, hvordan herrnhutere og religiøst sværmeri har påvirket de første ledere af oprøret mod agenden, indtil myndighedernes eftergivenhed fik det til at vokse: Lars N. Henningsen kalder det en "Regeringsskabt protestbevægelse" hvor den første og religiøst motiverede protest bliver til en folkebevægelse.

Det har siden været skik i folkekirken, at én gang autoriserede ritualer altid kan bruges ved siden af de nyeste. Og der er, også i ritualerne af 1992, meget stor valgfrihed for præster og menigheder, ligesom tilfældet i øvrigt var i biskop Adlers agende fra 1797. Men Lars N. Henningsen har ret i, i sit udblik til nutidens folkekirke, at situationen i 1797/98 er meget lig 2016/17 hvor en og anden også ofte føler sig trådt for nær, når salmer får nye melodier, ordlyden i Fadervor ændres eller lignende. Forskellen er imidlertid, at præst og menighed skal forhandle i de valgte menighedsråd – og med den menighedsvalgte biskop. Så selvom striden mellem kirkelig tradition og "farlige" nyskabelser nærmest har eksisteret altid – og sikkert vil leve længe endnu – så er det svært på ny at forestille sig civil ulydighed, uro og protester i samme omfang som i 1790'erne. Det bliver i vor tid højst til lejlighedsvis øget interesse for menighedsrådsvalgene.

Lars N. Henningsen har med sin undersøgelse ydet et vigtigt bidrag til dansk kirkehistorie, et omfattende indblik i slesvigsk sogneliv i 1790'erne, et kapitel af oplysningens og rationalismens historie og dertil en smuk og læselig bog.

Christian de Fine Licht

Jensen, John V.: Danmark en god mand? Hitler-officer, Menneskesmugler, Kold-kriger. Historien om Günter Toepke
Syddansk Universitetsforlag, Odense 2017, 321 s.

Hvem er Günter Toepke? Det vil de fleste læsere formodentlig spørge sig selv, når de første gang tager inspektør ved Vardemuseerne John V. Jensens nye bog i hånden. Kendere af besættelsestidens historie vil nok – godt hjulpet på vej af forsidebilledet af en yngre udgave af Toepke i Wehrmachtuniform – svagt erindre ham som leder af "Dienstgruppe Dänemark", altså for den tyske afviklingskommando, der efter afslutningen af besættelsen, stod for bl.a. minerydningen, der for nylig med spillefilmen "Under Sandet" blev kendt for en bredere offentlighed.

Men hvem var Toepke egentlig, og hvorfor har en dansk historiker kastet sig over ham i 2017? Det sidste spørgsmål er lettere at besvare end det første. John T. Lauridsen, forskningschef for det Kongelige Bibliotek, og Henrik Lundtofte, leder af Besættelsestidens Samling i Esbjerg, satte i 2011 et projekt i søen under titlen "Hitlers mænd i Danmark". Formålet var at samle en række mindre biografier om personer involveret i den Tyske Besættelse af Danmark. Selvfølgelig de kendte Rigsbefuldmægtige Cecil Renthe-Fink og Werner Best, men også andre der i dag ellers var på vej ud i historiens glemsel, som Toepke. Den biografi-samling er næsten færdig. I forbindelse med sit arbejde med en kortere Toepke-biografi, fik John V. Jensen imidlertid så meget blod på tanden, at han overhalede "moderværket" og fordybede sig i en længere beretning om Toepke. Forfatteren blev klart fascineret af hovedpersonens bevægede liv, der både var dramatisk og på mange måder generationstypisk. Netop det tidstypiske fremstår som en drivkraft for biografien, for Jensen virker ikke sværmerisk betaget af en dramatisk fortælling om en kriger, men er derimod oprigtigt optaget af, at finde svarene på, hvad der motiverede en officer i magthierarkiets tredje eller fjerde geled.

Det særligt tidstypiske i Toepkes tilværelse er ikke mindst det præg, som Anden Verdenskrig satte på hans livsvej. Født i sommeren 1914, kort før det gamle Europa tog hul på første kapitel af det vanvid, der skulle fortære millioner og atter millioner i to omgange. Hans far faldt på Vestfronten få måneder inden slutfløjtet i 1918. Da Hitler i 1933 indledte rejsen mod en revanche, meldte den unge Toepke sig som officersaspirant i den tyske hær. Ved krigsudbruddet var løjtnant Toepke klar til at gøre tjeneste, først som regimentsadjutant og siden kompagnichef ved 217. Østpreussiske Infanteridivision. I Vestfelttoget 1940 deltog han igen som regimentsadjutant, hvor han imidlertid såredes få uger inde i krigshandlerne og indhøstede et længere lazaretophold og "Verwundetenaabzeichen". Næste station på hans deltagelse i Verdenskrigen, var angrebet på Sovjetunionen

i 1941. Her var hans enhed en del af Armégruppe Nord, og dermed af erobringen af Baltikum og fremstødet mod Leningrad. Toepke forlod fronten i september for at uddanne sig som generalstabsofficer, og vendte først tilbage i 1942, tids nok til slaget ved Stalingrad, hvilket han oplevede som 1. kvartermester for den indsluttede 6. Armé, hvor han skulle fordele forsyninger til de desperat sultende 200.000 mand. Han slap ud af kedlen inden Generalfeltmarskal von Paulus overgav sine styrker. Stalingrad-oplevelsen skulle chef-hovmesteren vende tilbage til i en erindringsbog efter krigen. Med mellemlandinger i Frankrig og Italien, endte Toepke i efteråret 1943 som Generalstabsofficer ved den tyske værnemagts hovedkvarter i Danmark, hvorfor han kunne tilbringe resten af krigen som militærbureaukrat ved Silkeborg-søerne.

De godt halvanden års tjeneste under først general von Hanneken og siden general Lindemann kom til at præge Toepkes tilværelse i årene, der fulgte. Hans historie er i denne periode tæt knyttet til både historien om de tysk-danske relationer og historien i den syddanske-nordtyske region. Således var Toepke i 1944 og 1945 blandt andet dybt involveret i anlæggelsen af Frieservolden langs Vesterhavskysten og Kriemhild- og Gudrunstillingerne på tværs af Jylland. Blandt hans opgaver var også forbindelsen til lederen af NSDAP-N Jens Møller og det tyske mindretal i forbindelse med førmilitæruddannelse og indsættelse af mindretallets medlemmer som såkaldte "Tidsfrivillige" i fæstningsarbejdet.

Også en anden del af besættelsesmagtens store udfordringer i krigens sidste del landede på Toepkes bord, nemlig modtagelsen af flygtninge fra Nordøsttyskland. Ved befrielsen var antallet af flygtninge nået 207.000, dertil kom 60.000 sårede tyske soldater. Det var, selv i et nutidigt perspektiv, en mammutopgave at fremskaffe indkvartering og forsyninger. Hertil kom risikoen for et desperat sidste militært slag i Norden. Så vidt kom det ikke, i stedet fulgte den betingelsesløse tyske kapitulation. Dermed var krigen forbi, men for militærbureaukratiet var der stadig et stykke at gå. Det tyske engagement i Danmark skulle afvikles. Næsten en kvart million mand skulle trækkes tilbage, sårede og flygtninge skulle følge samme vej – helst i rask tempo, hvis stod det til de danske myndigheder. I den situation kunne Toepke – nu oberstløjtnant – bruges.

I årene der fulgte besættelsen forblev Toepke i Danmark som leder af Dienstgruppe Dänemark, der blandt andet stod for fjernelsen af de godt 1.500.000 miner, samt repatrieringen af tyske flygtninge. Hans post-krigs-tjeneste i Danmark fortsatte frem til 1947, hvor danske og tyske medier kunne berette, at Toepke havde udnyttet sine muligheder som Dienstgruppen-leder til at udsugle tyske eksperter til Sydamerika – ifølge Magasinet "Der Spiegel" for et firecifret beløb i Rigsmark. Den ret grove udnyttelse af

sine privilegier medførte selvklart forargelse i den danske presse, men fik i øvrigt ingen konsekvenser. Toepke forsvandt blot "Sang- und Klanglos" fra Danmark. Toepke-fortællere i Danmark skulle særligt søges i forsvaret, således fik han herfra skudsmålet, der også har inspireret titlen: "Toepke havde været Danmark en god Mand, og hans Arbejde her i Landet havde sparet os for Millionbeløb" (S. 172).

Til trods for at Toepke forlod landet, brød den gode mand ikke sin forbindelse til sine nye danske venner, der i lyset af den desperate situation i Tyskland efter Anden Verdenskrig var deres vægt værd i guld. Jensen sandsynliggør i bogens sidste dele, at Toepke fortsat havde nære forbindelser til Forsvarets Efterretningstjeneste. Dog kan hans præcise funktion desværre ikke afdækkes i bogen. Toepke slår sig ned som hønsefarmer i Mölln syd for Lübeck nær grænsen til den sovjetiske besættelseszone. Ifølge Jensen, var Toepke i en senere samtale med den danske journalist Poul Brink "meget hemmelighedsfuld omkring denne periode" (s. 216). Det havde han god grund til at være. Nyligt afklassificerede kilder fra den vesttyske efterretningstjeneste BND viser, at Danmarks gode mand fortsatte sine tjenester for lederen af den danske udenrigsefterretningstjeneste Oberst Hans Mathiesen Lunding, idet han opbyggede et såkaldt "Stay Behind"-netværk for FE i det sydlige Holsten. Dette netværk overgav danskerne i 1956 til BND, eftersom Slesvig-Holstens Landesverfassungsschutz var på sporet af "den gode mand". Lunding lagde sin tyske kollega Gehlen på hjertet, at man dog burde optage Toepke i det nye Bundeswehr, og dermed blev netop den arbejdsplads den sidste i hans karriere. Atter bag et skrivebord først som stabschef for 3. panserdivision og senere ved Forbundsværnet Führungsakademie i Hamborg.

Sådan lades stationerne i Toepkes karriere i grove træk sammenfatte. John V. Jensen har ved et stort arkiv- og litteraturarbejde i både Danmark og Tyskland været i stand til at rekonstruere det meste styk for styk, og for læseren sørger han også for at sætte de forskellige livsafsnit ind i en samfundsmæssig eller militær kontekst. Dog er det tydeligt, at forfatteren savner noget i sin beretning, nemlig hovedpersonens egen stemme. Hvordan opfattede Toepke for eksempel de krigsforbrydelser som han måske, måske ikke deltog i, men formodentlig har været vidne til, når man følger geografien i hans krigskarriere. Jensen savner klart de omfattende korrespondancer eller dagbøger, hvor Toepke selv kunne komme til orde og svare på nogle af de spørgsmål, som eftertiden forventer svar på. Forfatteren gør sit bedste for at afdække, hvorfor hovedpersonen tilsyneladende uden videre skrupler tjente et forbryderisk regime. Her er kilderne eller kilden tavs, og det betyder desværre, at læseren til sidst sidder tilbage med fornemmelsen af, at vi nok er blevet klogere på Toepkes livsbane, men ikke

helt har fundet svaret på hvem han egentlig var. Jensen knytter adjektiver som "apologetisk" og "kynisk" til historien om Toepke, og han kommer rimeligvis tæt på.

Thomas Wegener Friis

Jessen, Aaron, Elmar Moldenhauer og Karsten Biermann, Hrsg. (red.): Grenzen überwinden. Schleswig-Holstein, Dänemark & die DDR Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, Husum 2016, 368 s.

I 2016 udgav "Internationale Bildungsstätte Jugendhof Scheersberg" antologien "Grenzen überwinden. Schleswig-Holstein, Dänemark & die DDR". 15 danske og tyske forskere har bidraget med artikler i antologien. Den er baseret på en konference i 2013, hvor forfatterne mødtes og diskuterede dette tema. Konferencen og antologien er støttet af Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur. Formålet med antologien angives at være, at den kan bruges i undervisningen på gymnasier og universiteter, ligesom det er et selvstændigt mål, at den vil blive læst af historieinteresserede læsere.

Der er kommet en fin lille bog ud af anstrengelserne, men det kan, som næsten altid med antologier, diskuteres, hvor godt artiklerne hænger sammen. Det er måske også af mindre betydning i forhold til, at de enkelte artikler hver for sig er interessante. Flere artikler har fokus på det dansk-tyske grænseland under den kolde krig, og i denne anmeldelse holder jeg mig til disse artikler, mens de øvrige er udeladt.

Robert Bohn har skrevet en udmærket oversigtsartikel om forholdet mellem Slesvig-Holsten og Danmark i den umiddelbare efterkrigstid. Her fylder flygtningespørgsmålet en stor rolle, ligesom det danske mindretal og kravet om en ny grænseafstemning er en central del af artiklen. Bohn bringer ikke ret meget nyt frem, men det er en god tysksproget introduktion til dette emne. I den følgende artikel tager Jesper Thestrup Henriksen spørgsmålet om det voksende dansk-vesttyske sikkerhedssamarbejde i perioden 1947-1962 op. Det førte til slut til, at den såkaldte enhedskommando blev etableret. Artiklen er i væsentlig grad baseret på primære kilder, og han dokumenterer, at der allerede fra slutningen af 1940'erne var et samarbejde mellem danske og tyske officerer og militære strateger. Det skyldtes den fælles fjende, Sovjet.

Militærhistorikeren Dieter Kollmer har i sin artikel beskrevet den betydning Slesvig-Holsten havde i NATOs forsvarsplaner under den kolde krig. Det er en interessant artikel som illustrerer delstatens – men egentlig også Jyllands og de danske stræders – strategiske betydning. Kollmers kollega, militærhistorikeren Torsten Diedrich bygger videre på dette aspekt i sin artikel om den "jyske operation". Det var en østblok-plan fra midten af

1960'erne om, hvordan polske og østtyske tropper skulle trænge op i Jylland i forbindelse med et Warszawa-pagt angreb. Formålet var at sikre den vestlige del af Østersøen, de danske stræder og det jyske fastland for derfra at overtage de danske øer.

Helmut Müller-Engberg har i en artikel beskrevet, hvordan Stasi opererede i Slesvig-Holsten under den kolde krig, og hvordan de havde et vist held med at skaffe meddelere. Sammen med Thomas Wegener Friis har han desuden skrevet en pudsigt lille artikel om østtyskeren Eckhardt Nickol, der i 2007 havde held med at få DR-TV til at lave en udsendelse om tysksindede sønderjyder, der angiveligt var Stasi-spioner. Historien rullede videre, og Flensborg Avis kunne senere – med Nickol som kilde – skrive om en tidligere CDU-minister, der måske også havde været Stasi-spion. Problemet var blot, at Nickol var en fuserast, der aldrig havde været højtstående officer i Stasi.

De øvrige artikler i antologien er interessante, men har ikke ret meget med den dansk-tyske grænseregion at gøre. Men de er stadig værd at læse.

Mogens Rostgaard Nissen

Johannsen, Andreas C.: Danske læger under nazismen Gyldendal 2016, 276 s.

Andreas C. Johannsen har med "Danske læger under nazismen" præsteret et stykke pionérarbejde, og han belyser et emne, der ikke tidligere er blevet undersøgt. Bogen er baseret på kilder fra Lægeforeningens udrensningsarkiv, som ikke har været anvendt til historiske undersøgelser før. Desuden har han benyttet nyt tysk arkivmateriale. Forfatteren har brugt tre år på projektet, og han er gået meget grundigt til værks. Det illustreres blandt andet af, at der er hele 873 fodnoter i bogen.

Johannsen er forhenværende overlæge på Sønderborg Sygehus, og har blandt andet været medstifter af Sygehusemuseet i Sønderborg. At en læge giver sig i kast med at skrive faghistorie, kan få alarmklokkerne til at ringe. Gennem årene har mange læger, præster, lærere, ingeniører og andre udgivet historiske bøger og artikler af svingende kvalitet. Men det er lykkedes Johannsen at skrive et faghistorisk værk af høj kvalitet. Han er kommet godt ned i materien, og han præsenterer en analyse, der både er interessant og fængende. Selv om det er tungt stof, der behandles.

I forordet skriver forfatteren, at "formålet med bogen ikke har været at hænge personer ud, men at afdække handlinger og konsekvenser." Derfor har han valgt at anonymisere hovedparten af de involverede læger. Det er alene dem, hvis navne i forvejen er kendt via tidligere bogudgivelser,

historiske artikler, eller via omtale i aviser m.m., der er omtalt med navns nævnelse i bogen.

Bogen er opdelt i to dele. Den første del er om de læger, der var anklaget efter straffeloven, og som blev behandlet af det normale domstolssystem. Den anden del vedrører de læger, der blev behandlet i den såkaldte æresret i Lægeforeningen.

I den første del gennemgås de største og kendteste sager mod danske læger. Det er også i den del af bogen, at vi får de fleste navne med. Den kendteste blandt disse er naturligvis sagen mod den danske nazi-leder, lægen fra Bovrup, Frits Clausen. Mere interessant er dog gennemgangen af nogle af de andre sager. Det gælder især sagerne mod Carl Værnet, Emil Petersen og Hans J. Bissing, fordi forfatteren ved at inddrage tysk kildemateriale dokumenterer, at de var med til at begå nogle meget slemme krigsforbrydelser. Eller i det mindste var vidende om, hvad deres nære tyske kolleger foretog af forsøg på kz-fanger. Det var noget, de ikke blev dømt for efter krigen.

I første del af bogen er der et kapitel med overskriften "Specielle sønderjyske forhold". I kapitlet analyseres sagerne mod lægerne fra det tyske mindretal. Hver femte tysksindet læge blev interneret i maj 1945, og i slutningen af maj 1946 var der fortsat 12 praktiserende læger fra mindretallet, der var varetægtsfængslet. Det var mere end hver tiende tysksindede læge. Knap halvdelen af de 13 dømte danske læger tilhørte det tyske mindretal, og de blev dømt for en række forskellige forhold. Flest blev dømt for at have været med i Zeitfreiwilligen-Dienst eller i Schleswigsche Kameradschaft; for angiveri til Gestapo eller dansk politi eller for værnemageri. Eller for en kombination af disse forhold.

I anden del af bogen gennemgås sagerne, der var for Lægeforeningens æresret. Det var sager, som ikke blev behandlet af det almindelige retssystem, der kom for her. I æresretten var det medlemmernes "nationale holdning under den tyske besættelse", der blev vurderet, og Lægeforeningen tog selv 105 sager op. Det førte til at yderligere 12 læger blev ekskluderet af foreningen. Omkring hver fjerde af sagerne ved æresretten vedrørte læger, der tilhørte det tyske mindretal. Alt i alt kan man altså roligt konstatere, at mindretallets læger var stærkt overrepræsenteret, både ved sagerne i det almindelige domstolssystem, og ved Lægeforeningens æresret.

Johannes problematiserer Lægeforeningens æresret. Hele grundlaget om at undersøge den "nationale holdning" var meget diffust, og det skabte nogen vilkårlighed i forhold til de sager, der blev rejst. Retten bestod af fem udpegede læger – men ingen jurister – og sagerne kunne ikke efterfølgende indbringes for domstolene. Sagerne måtte ikke nævnes i pressen eller på foreningens møder, og som han påpeger, så var de "unationale handlinger" typisk noget, lægerne havde bedrevet i deres fritid – ikke som en del af de-

res arbejde. Omvendt mener han, at sagerne generelt blev behandlet seriøst og med stor grundighed.

Det var ingen spøg at blive ekskluderet af Lægeforeningen, da det for flere medførte, at de måtte finde andet arbejde, fordi de ikke længere måtte arbejde som læge.

Bogen bringer megen ny viden frem om, hvordan nogle danske læger agerede under nazismen og under krigen. Det spænder lige fra enkelte lægers deltagelse i meget slemme krigsforbrydelser, til andre lægers handlinger, der må betegnes som rene petitesser. Det er lykkedes forfatteren at foretage en nøgtern analyse, der stort set er rensset for bedrevende og moralske opstød. Det er velgørende, idet emnet gør det svært ikke at tage moralsk stilling. Ud over ny viden om lægernes handlinger og det efterfølgende opgør med dem, bidrager bogen også med interessant viden om en af de æresretter, som blev etableret i den umiddelbare efterkrigstid. Det er et felt, der er sparsomt undersøgt, og hvor der er behov for flere undersøgelser.

Mogens Rostgaard Nissen

Kraack, Gerhard: Die Schüler der Flensburger Lateinschule 1701-1795 (Grosse Schriftenreihe der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V. Band 82)

Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte e.V., Flensburg 2016, 279 s.

Ved Reformationen i 1530'erne blev det fastsat, at der skulle være en latinskole i hver købstad, men det lykkedes dog kun at holde sådanne skoler i live i de største byer. I 1700-årenes Slesvig/Sønderjylland var det kun skolerne i Husum, Flensburg, Haderslev og Slesvig, som med rette kunne kalde sig 'latinskole'. Om disse skoler er der bevaret megen viden, og der er tidligere udgivet elevfortegnelser fra skolerne i Haderslev, Slesvig og Husum. De omfatter den del af skolernes elever, som blev studenter, og som derfor kunne fortsætte på et universitet. Nu har også skolen i Flensburg fået sin fortegnelse, idet den kendte byhistoriker Gerhard Kraack til sine tidligere storværker om byens personalhistorie (se Sjy Årb 1999 og 2013) har føjet en fortegnelse over eleverne fra byens gamle latinskole i perioden 1701-1795. Udgivelsen skiller sig ud fra de andre elevfortegnelser. I Flensburg-fortegnelsen møder vi nemlig ikke kun studenterne og de der søgte et akademisk erhverv, men samtlige elever, som gik på skolen og som senere fik et almindeligt borgerligt erhverv. Det giver Flensburg-fortegnelsen en større bredde og gør den særlig interessant.

Kildegrundlaget er en elevliste udarbejdet af de tre rektorer i perioden, Johannes Moller for årene 1701-25, Bernhard Prehn for tiden 1726-50 og

Olaus Henrich Moller for tiden 1750-95. I alt blev skolen besøgt af 1235 elever i perioden. Rektorerne registrerede hver enkelt elev med navn, hjemsted, faderens navn og oplysninger om skoleforløbet og dertil i nogle tilfælde, hvad rektor erfarede om elevens senere liv. Denne gamle kilde er udgangspunktet for udgivelsen.

Hertil har udgiveren føjet yderligere data fra andre kilder om hver enkelt elev, fødsels- og dødsdata, familiebaggrund og bopæl, senere studium eller anden karriere. Oplysningerne er bedst for eleverne fra selve Flensborg by, mere begrænsede for eleverne udefra. Samlet er det en vældig buket på 1235 biografier. Benyttelsen er lettet af omfattende registre sidst i bogen, over personnavne, stednavne og erhverv. Her er tale om solid personalhistorie, og materialet giver også indblik i emner såsom skolehistorie, valg af universitet, de enkeltes karriereforløb, grænserne for Flensborgs opland m.v. De mange perspektiver i materialet gøres der rede for i en oplysende indledning.

Flensborgs latinskole havde fem lærere og fem elevniveauer fra quinta til prima. Eleverne var delt på tre klasser. I 1701 gik der 51 elever på skolen, i 1758/59 kulminerede tallet med 76. Op mod 70 % kom fra byen, resten især fra den nære omegn, fra Nordfrisland og Nordslesvigs midtland. Enkelte kom langvejs fra, ofte fordi familien havde særlige forbindelser til Flensborg. Som venteligt var eleverne mest "bedre folks børn", mange var sønner af præster, akademikere, embedsmænd eller købmænd. Drengene fra knap så velbeslåede klasser nåede sjældent til skolen. Drengene blev optaget i 10-11 års alderen og kunne fortsætte til de var omkring 19, hvis de gennemgik alle trin. Det gjorde kun elever, som stræbte efter en akademisk karriere, og det gjorde typisk sønner fra præste-, akademiker- eller embedsmandshjem. De var i mindretal på skolen. Flertallet kom fra købmandshjem, enkelte fra skipperfamilier eller håndværkerhjem. Eleverne i denne gruppe tog typisk mod undervisningen på skolens to-tre nederste trin og lærte, hvad der var nyttigt for deres kommende karriere og gik så ud igen uden at være nået til afslutningsklassen. De søgte ikke skolen for senere at læse til præst, jurist eller læge. De gik blot på skolen et par år og fortsatte så med at lære et praktisk fag, ofte som købmand, måske sømand. Her kunne de drage nytte af at have besøgt den bedste skole i Flensborg.

Latinskolen i Flensborg var således meget mere end en præsteskoole. Flertallet af dens elever kom fra købmands- og skipperhjem og mange blev senere købmænd i Flensborg. Skolen var dermed uddannelsessted for hovedparten af de mænd, som opbyggede handelslivet i Flensborg, hvis de ikke valgte at drage af sted til byer i Flensborgs by-netværk, til Trondhjem, København eller Hamborg, eller til Østersøbyer som Riga, Reval eller Memel.

Netop oplysningerne om denne ikke akademiske personkreds gør udgivelsen særlig interessant. Den samler biografier med en anden social af-

grænsning end den man træffer i andre elevfortegnelser fra latinskolerne. Vi møder et udsnit af den borgerlige elite i Flensborg og i de områder, som benyttede byens skole, unge fra et bredt udsnit af byens og omegnens velstående erhvervskredse – ikke kun folk fra præstegårde og embedsmandsmiljø. Det giver mulighed for at rekonstruere typiske karrierer, som de forløb for unge fra henholdsvis præstehjem over for unge fra købmands- eller velstående håndværkerhjem.

Bogen er et solidt personalhistorisk opslagsværk, som bygger på en bred dataindsamling. En sådan udgivelse kræver megen flid – den kan eftertiden nu få gavn af.

Lars N. Henningsen

Lauridsen, Inger: Kniplersker, kræmmere og kniplingshandlere. Bidrag til udviklingen i Sønderjylland gennem 400 år

Museum Sønderjylland Kulturhistorie Tønder 2016, 542 sider

Inger Lauridsens bog om kniplingens historie er et imponerende og grundigt værk. Det er ikke mønstrene, forfatteren er optaget af, men menneskene. Hun starter dog med en kort introduktion til pindekniplingens redskaber og hovedtyper af kniplinger forarbejdet i Danmark – deres udformning og mønstre fra 1600 til 1900. Denne periode var kniplingens storhedstid, hvor den fremstilledes professionelt i Sønderjylland med salg for øje og spillede en væsentlig økonomisk rolle for statsmagten.

Inger Lauridsen har først en gennemgang af forskningen i danske kniplinger, hvor bogen "Tønderske Kniplinger" fra 1911 skrevet af Kunstindustrimuseets direktør Emil Hannover står som det hidtidige danske standardværk. Efter gennemgangen af redskaber og kniplingstyper kommer et kapitel, hvor fremkomsten af kniplinger i Europa gennemgås for at sætte de sønderjyske kniplinger i perspektiv. Udviklingen begyndte i slutningen af 1400-tallet i Italien med både syede- og pindekniplinger. Det var dog Flandern, der med sin fine hørproduktion blev hovedområdet for kniplinger. Herfra kom kendskabet til kniplingshåndværket til Danmark. Inger Lauridsen beskriver herefter den tidlige kniplingsproduktion og handel i Sønderjylland. Det viser sig, at Christian 4. var en af de helt store aftagere af Tønder kniplinger, da han i sine dagbøger skriver om køb af kniplinger.

Det er Inger Lauridsens historiske grundholdning, at ethvert menneske er med til at forme historien, og derfor er mennesker og deres handlinger bogens omdrejningspunkter. De tre områder, som rummes i bogens titel, gennemgås i omvendt rækkefølge. Hvert område behandler Inger Lauridsen kronologisk med opdeling i henholdsvis 1600-, 1700- og 1800-tallet. Oplysningerne finder Inger Lauridsen i arkivalisk materiale og hos tidligere

kniplingsforskere som Ebba Busch og Sigurd Schoubye. Det er imponerende, hvad der kan uddrages af stadsprotokoller, mandtalslister, gods- og amsarkiver, klagebreve m.m. og ikke mindst af Kommercekollegiets protokoller. Nogle gange bliver forfatteren så optaget af de mennesker, hun møder i arkivalierne, så vi får alt at vide om dem og deres omgivelser. Det bliver til mange navne og steder at holde styr på for læseren. Inger Lauridsens studier er meget kildenære, men for dem, der er vant til at arbejde med kilder og lister, er studierne en guldgrube. Og når man som anmelderen har beskæftiget sig med 1700-tallets kvindehistorie og håndværk, er det en fornøjelse at føje flere brikker til indtrykket af deres kampe med myndighederne og for at overleve.

Først behandles kniplingshandlernes, der hørte til eliten inden for faget. De styrede produktion og udvikling af mønstrene, idet de udleverede tråd og mønstre til kniplerskerne. Disse havde ingen investeringsudgifter bortset fra anskaffelse af et kniplebræt. Til gengæld blev kniplerskerne bundet til bestemte handlere, der også fastsatte, hvad kniplerskerne fik for deres arbejder. Et tidligt eksempel på navngivne personer, der udviklede kniplingshandelen i Tønder, er handelsmand Johan Steinbeck. Typisk for hele kniplingsområdet klagede Johan Steinbeck i 1763, idet han sendte et andragende til hertugen om at udstede bøder for at købe kniplinger direkte hos kniplersker, der kniplede efter prikkebreve, som var givet hende af en anden handler. Det er et eksempel på kampen mellem kniplingshandlernes og kniplingskræmmerne. Mange kræmmere arbejdede for kniplingshandlere og foretog rejser i ind- og udland for at sælge kniplingerne. Andre kræmmere søgte at få selvstændig koncession, hvilket var en evig kilde til konflikter, da især 1700-tallets kniplingshandlere og lavet i Tønder gjorde indsigelser til Kommercekollegiet. En konflikt, der også ses inden for andre håndværk og erhverv under enevælden – lavenes kamp mod "fuskere", "bønhasere", "frimænd" og andre såkaldte ufaglærte, der forsøgte sig i et privilegeret erhverv.

Kniplervirksomheden var organiseret som forlag, hvor kniplerskerne af kniplingshandleren fik udleveret prikkebrev efter hans eget mønster og nøje afvejet hørtråd. Den færdige knipling skulle veje det samme som den udleverede tråd for at bevise, at kniplersken ikke havde brugt noget af tråden til at kniple for en anden handler. Kniplinger afregnedes pr. alen efter en på forhånd aftalt pris afhængig af kniplingsmønsterets bredde og sværhedsgrad. Kniplerskerne var således bundet til en bestemt handler og den pris, han ville give, hvilket også var en kilde til konflikter.

Inger Lauridsen gennemgår nogle af de store kniplingshandlers og –kræmmers historie, hvor der forekom dygtige kvinder, når de som enker overtog mandens beskæftigelse. F.eks. Anna Botilla, der i 1835 som 18-årig

blev gift med Mathias Michelsen Winther. Efter hans død i 1847 drev hun virksomheden i Tønder indtil 1855, hvor hun giftede sig påny. Flere af deres bøger med kniplingsprøver er bevaret på museet i Tønder og på Designmuseet i København.

Tønder og omegn var centrum for kniplingen i 1700-tallet, hvor halvdel af befolkningen i nærliggende landsbyer var beskæftiget med at kniple, dvs. næsten alle kvinderne. Småpiger kniplede fra 7-9 års alderen.

I stedet for at købe den dyre hørtråd i Flandern etablerede initiativrige personer knipletrådsfabrikker i Slesvig, Tønder og Løgumkloster i sidste halvdel af 1700-tallet, hvilket Inger Lauridsen skriver om i et kapitel, hvor også de vævede kniplinger, f.eks. fremstillet i Møgeltønder får plads.

Det er langt vanskeligere at finde noget om kniplerskerne, navnlig tilbage i 1600-tallet. Her hjælper konflikter, klagebreve og retssager på de manglende oplysninger, da kvinder sjældent nævnes med erhverv i kirkebøger og folketællinger. Heldigvis var der i 1761 revision på Gram og Nybøl godser i anledning af et arveskifte. Hvert et hus og gård under godset beskrives med dets tilstand, beboere, erhverv, husdyr og kålhøve. Om kvinder kniplede derhjemme og for hvem, de kniplede. Denne registrering sammenlignes med en registrering fra 1742. På dette spinkle materiale laver Inger Lauridsen statistikker om aldersfordeling i otte landsbyer. Blandt kniplerskerne var der flest kvinder i 20-40 års alderen, men enkelte var over 70 år.

I 1800-tallet forskubbedes kniplingsområdet til Haderslev. Bønderkvindene begyndte at bruge kniplinger til deres hovedtøj, men dette var ikke nok til at holde erhvervet i live. Dels gik det af mode, at eliten brugte kniplinger på deres tøj, og dels kom der stor konkurrence fra England i form af maskinvævede kniplinger. De slesvigske krige i midten af 1800-tallet og tabet af Slesvig til Preussen i 1864 skubbede til nedgangen. Man forsøgte at bevare erhvervet ved at oprette to knipleskoler, men de kom aldrig rigtig i gang. Næsten al produktion og handel var væk omkring 1900.

Til gengæld opstod knipling som kampmiddel og husflid, og derfor beskrives 1900-tallet på en helt anden måde. Her bruges ikke gængs kildemateriale, når Inger Lauridsen fortæller om kniplingernes rolle som national arv i bevaring af det særligt danske efter Genforeningen i 1920. Hansigne Lorenzen fra Ballum gjorde et stort arbejde for at genrejse interessen for kniplinger, men hun kom i konflikt med Damekredsen i København, der også så kniplingerne som et udtryk for gammel dansk kulturarv. De to kvindegruppers indædte kamp er interessant at følge. Kniplinger som husflid fik en fornyet interesse i 1989 ved etableringen af den treårige kniplingsfestival. I mellemtiden holdtes kniplingen ved lige gennem oprettelsen af Mønstertjenesten for kniplinger (1952-1993), ledet af Charlotte Rud, Kerteminde Husflidshøjskole.

Angående illustrationerne kunne jeg ønske mig flere af kniplingerne, selvom det ikke er mønstrene, Inger Lauridsen vil beskrive. Hun har valgt at vise huse, hvor kniplinger er produceret og billeder af de involverede personer. Jeg savner desuden en samlet liste over anvendte kilder, en sådan giver overblik og er en stor hjælp for den særligt kildeinteresserede.

Det er en meget oplysende og interessant forskning, Inger Lauridsen har begået. Et fornemt bidrag til kniplingens historie i Danmark.

Kirsten Rykind-Eriksen

Oldenburger, Freerk: Højgård – Iron Age Graves in Southern Jutland Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev, Haderslev 2016. 135 s.

Bogen er på 136 sider fordelt på 11 kapitler med 80 sider tekst samt et katalog på 57 sider. Såvel hovedtekst som katalog er rigt illustreret.

Bogen er på engelsk. Den er skrevet på et meget højt videnskabeligt niveau, og har derfor nok mest appel til en snæver læsekreds, som dog ikke er begrænset til Danmark. Alligevel kan man som lægmand glæde sig over de mange flotte tegninger, som forfatteren selv har lavet, af det udstyr, som var medgivet de døde. For dem, som er videnskabeligt interesseret i ældre romersk jernalder, er bogen en lille guldgrube med et væld af interessante oplysninger og diskussioner.

Bogen er blevet til som et resultat af forfatterens magisterspeciale, som han forsvarede med topkarakter i 2014, ved Københavns Universitet.

Emnet for bogen er jernaldergravene fra Højgård, som blev udgravet af anmelderen i 1984, da jeg selv var blevet færdig som nyuddannet arkæolog. Som udgraver ligger der en stor tilfredsstillelse i at få bekræftet, at det, man har lagt liv og sjæl i for mange år siden, stadig har et stort videnskabeligt potentiale, som blot venter på at blive udløst, når den rigtige person dukker op. Personligt har det været en stor glæde at følge forfatterens arbejde med materialet, som nu kan blive brugt i forskningen med den vægt, det fortjener. Siden Erik Jørgensens analyse af de samtidige grave fra Sdr. Vilstrup øst for Kolding har de syd- og sønderjyske gravfund fra begyndelsen romersk eller slutningen af førromersk jernalder ikke været genstand for en dybdegående analyse, når der ses bort fra en mindre artikel af Erik Jørgensen i KUML 1988/89.

Som forfatteren selv gør opmærksom på i indledningen, falder bogen i tre dele. I kap. 2-5 redegøres der i korte træk for det kronologiske udgangspunkt for analysen, en forskningshistorisk gennemgang af udforskningen af Over Jerstal-kredsen og forfatterens teoretiske udgangspunkt for analysen. I kap. 6 og 7 fremlægges fundene og gravenes datering og gravplad-

sernes organisation diskuteres. Kap. 8-10 er konkluderende og perspektiverende kapitler. Endelig er der et beskedent dansk resumé. Det er kap. 11.

I kap. 4 bliver der redegjort for den kulturhistoriske kontekst som Højgård-gravpladsen var en del af. I slutningen af kapitlet diskuterer forfatteren forskellige hierarkiske modeller for samfundsstrukturen i ældre romersk jernalder. Her bliver den ældre generation kritiseret for ikke at tage nok hensyn til, at gravudstyret kan være udvalgt med en speciel agenda for øje, som ikke afspejler, hvem den døde var, men giver et idealiseret billede af, hvordan de efterladte ønsker at opfatte den døde. Det er en interessant diskussion. Der kan ikke være tvivl om, at det gravudstyr, vi finder især i brandgrave, næppe viser i forholdet 1:1, hvad der var med på ligbålet. Det vil sige, at det vi finder i urnen eller i brandpletten repræsenterer mindre dele af, hvad der har været. I arkæologisk terminologi er denne situation defineret som "pars pro toto".

Betragter vi imidlertid et stort antal grave fra hvert niveau i samfundspyramiden, så er det min overbevisning, at det billede, vi kan danne os, er repræsentativt, for hvad der engang var. Det kan godt være, at noget af det, der "mangler" i den enkelte grav, er et resultat af bevidste overvejelser, men kan man udelukke, at der også kan være tale om en grad af tilfældighed? Kan vi afdække de tanker der ligger bag, at der kun findes et halvt skjoldhåndtag, rester af en sværdskede uden sværd osv.? Vi kan udgrave den materielle kultur, hvilke huse de boede i, vadesteder, veje, forsvarsværker og spor efter religiøse handlinger, men hvad der foregik inde i jernaldermenneskenes hoveder, tror jeg ikke på, at vi kan udgrave.

I sjældne tilfælde får vi gennem de antikke kilder et indblik i forhold, som rækker ud over det, vi kan udgrave. For et par år siden besøgte jeg katakomb-gravene på Malta. De ældste af disse er anlagt samtidigt med Højgård og Over Jerstal-kredsen. Her blev det oplyst, at når en person døde blev han eller hun iklædt en dragt og medgivet et udstyr, som afspejlede afdødes højeste position i livet. Jeg tror ikke, denne situation er speciel for Malta eller for Romerriget. Det bliver vi nok ikke færdige med at diskutere foreløbigt.

Diskussion leder direkte frem til kap. 5, hvor der ultrakort er redegjort for den teoretiske metode til at forstå ritualerne i forbindelse med en begravelse. En begravelse kan ifølge forfatteren inddeles i tre faser. Først skal den døde frigøres fra den identitet, han/hun havde i livet. Dernæst følger en overgangsfase, som skal forberede den døde til sin nye identitet. I sidste fase modtager den døde gennem begravelsen sin nye identitet. Forfatteren erkender, at vi ikke kan udgrave disse ritualer, især ikke dem, som finder sted inden begravelsen. Har fantasien ikke frit valg på alle hylder?

I kap. 6 fremlægges gravpladserne, topografien og gravudstyret. De enkelte genstandsgrupper analyseres og der trækkes paralleller til supplerende materiale dels fra nærområdet og dels fra fjernere egne af Barbaricum. Analyserne og dokumentationen er forbilledlig og når der i fremtiden bliver publiceret fund fra denne periode er en reference til Højgård uomgængelig.

Det kunne have været interessant med en sammenlignende analyse af Højgård og det tidligste våbenofferfund fra Ejsbøl, idet lanser fra grav 41 er identisk med nogle af lanserne fra netop Ejsbøl. Det skal ikke ligge forfatteren til last, da dette materiale ikke var tilgængeligt, da manuskriptet blev afsluttet. Det viser imidlertid potentialet i det materiale som Oldenburger har fremlagt.

Fremhæves skal også, at alle brandgravene er blevet antropologisk undersøgt. Hidtil har dette været et forsømt område. Seks af de døde er bestemt som mand eller måske mand, en er bestemt som en kvinde, mens syv ikke har kunnet bestemmes. Det kan forlede til den antagelse, at mændene er overrepræsenteret, men her må man tage højde for, at kvinders knogler generelt er spinklere end mænds. Derfor vil de oftere være mere fragmenterede end mændenes og derfor sværere at bestemme. Antagelig er en del af dem, der ikke kan bestemmes, kvinder. Når dette er sagt, skal grav 77 fremhæves. Urnen indeholdt tre fibler, men er alligevel bestemt som en mulig mand. Grave med mere end en fibel bliver normal anset for at være kvindegrave.

I forbindelse med den antropologiske analyse er brandgravene også undersøgt for dyreknogler. Her viser det sig, at 12 af de 14 grave indeholdt dyreknogler, men kun i et tilfælde var det muligt at foretage en artsbestemmelse til får eller ged. Dette resultat stemmer godt overens med analyserne af en gravplads fra Hjemsted, som desværre endnu ikke er publiceret.

I kap. 7 analyseres gravpladsernes organisation. Det bliver fastslået, at der eksisterer en horisontal stratigrafi på gravplads 1 fra vest mod øst. Der er både mænd og kvinder begravet på gravpladserne. Det foreslås, at der måske har været en vis kønsopdeling af gravene på gravplads 1. Der bliver argumenteret for at forskellen mellem ligbrænding og jordfæste ikke behøver at bunde i forskellige religiøse opfattelser. Genstandsanalysen har vist at der eksisterede forbindelser til fjerne områder af Barbaricum og disse forbindelser kan have bragt jordfæstegravskikken til Højgård og Sønderjylland. Det foreslås, at dem der er begravet på gravplads 1 boede i landsbyen ved siden af.

Der har været fire samtidige gårde. Hver gård bestod af et hovedhus. Kun til den centrale gård er knyttet en økonomibygning. De fire gårde kan følges i to faser. Det er bemærkelsesværdigt, at dette layout ikke afspejler sig i den tilhørende gravplads. Man kunne ønske sig, at forfatteren havde

gjort sig lidt flere overvejelser omkring forholdet mellem gravpladserne og landsbyen. Hvis gravplads 1 virkelig har været kønsopdelt, har der været tre familieklynger, som kunne referere til landsbyens gårde. Men der "mangler" i givet fald en familie, og det går også ud over den foreslåede horisontale stratigrafi.

I kap. 8 analyseres gravudstyrets rolle som social og politisk markør. Mange interessante emner bringes i spil. Således diskuteres om keramikken er udtryk for et begravelsesmåltid eller om der er tale om mad til den sidste rejse eller måske begge dele afhængig af, hvor keramikken er placeret. Normalt anses fiblerne for at være personlig ejendom, som repræsenterer den dragt, den døde blev begravet i. Her rejser forfatteren spørgsmålet, om nogle af fiblerne måske kan være gaver fra de efterladte. Det ser ikke sådan ud i jordfæstegravene. Om det forholder sig anderledes fordi det er en brandgrav, det tror jeg ikke.

I mange grave findes der skår i de øverste fyldlag. Det diskuteres, om disse skår repræsenterer en tilfældig indblanding eller om de er udtryk for en bevidst handling. Der kan nævnes mange eksempler på, at der findes skår i gravfylden. Jo rigere en grav er jo flere skår. Som eksempler kan nævnes fyrstegravene fra Kastup, stormandsgraven fra Stepping Mølle, kongegraven fra Musov, Tjekket, hvor det er glasskår, som findes i fylden, og i en lidt yngre kvindegrav fra Skovgårde på Sjælland, hvor det er glasperler, som findes i fylden. Alt dette peger på, at der ligger en bevidst handling bag de mange lerkarskår, som ofte findes i gravfylden. Hvis de efterladte gav fibler, skulle man forvente også at finde rester af dem i gravfylden. Det kender jeg ingen eksempler på. I forbindelse med våbenudstyret diskuteres det, om våbnet bliver rituelt "dræbt", når det medgives som gravudstyr f.eks. ved at bøjne sværdene.

I kap. 9 konkluderes det, at de døde blevet begravet, brændt eller jordfæstet, for at forebygge sygdomme blandt de levende. De døde bliver ikke begravet for at blive glemt, snarere tvært imod. De havde en stor plads i folks erindring. Det foreslås at processen var forbundet med mange ritualer både før, under og efter begravelsen.

Forfatteren bringer mange synsvinkler i spil i analysen af Højgård-gravene. Uanset om man enig eller ej i alle forfatterens konklusioner, så bygger de på en både omhyggelig og grundig analyse af fakta. Som man kan se, lægger Oldenburgers fremragende værk op til yderligere fordybelse og diskussion. Genstandsdokumentationen er, som tidligere nævnt, forbilledlig og på et meget højt niveau. Med sin bog har Oldenburger formået at bringe udforskningen af Over Jersdal-kredsens oprindelse flere skridt videre.

Folk, som interesserer sig for århundrederne omkring Kristi fødsel, vil have stort udbytte af at læse Oldenburgers bog uanset, om man bor i Søn-

derjylland eller i andre egne af Barbaricum. Højgård er ikke længere blot "locus classicus" for udforskningen af det treskibede langhus i ældre bronzevalder. Det skal blive spændende at følge forfatterens forskning fremover.

Per Ethelberg

Petersen, Klaus Tolstrup: Gustav Johannsen – og moderniseringen af danskheden i Sønderjylland

Syddansk Universitetsforlag, Odense 2017, 236 s.

Klaus Tolstrup Petersen har begået en biografi om rigsdagsmanden, landdagsmanden, redaktøren, boghandleren og selskabspapegøjen Gustav Johannsens offentlige virke fra 1870'erne og til hans død i 1901. Bogen behandler på sine omtrent 200 sider væsentlige dele af et vigtigt emne, og det fremstår ganske klart for læseren, når denne er nået bogens ende. Bogen beskæftiger sig med Johannsens kulturelle initiativer, som f.eks. bogsamlingen Margrethes Minde, og hans politiske valgkampe og sager. Bogen analyserer også den modstand, han møder, og de samarbejder, han skaber, i både Berlin og København, men også internt i Sønderjylland. Navnlig gennem korrespondance går forfatteren også i kødet på de indre linjer i den danske bevægelse – de indre gnidninger mellem Johannsen og på den ene side højremanden og redaktøren for Flensborg Avis Jens Jessen og på den anden side venstremanden og arvtageren H.P. Hanssen. Men først og fremmest er bogen, som titlen også antyder en bog om danskhedens modernisering i Sønderjylland. Alene af denne grund bør biografien bydes velkommen som en skildring af den sønderjyske danskhed som en aktiv, levende – og ofte splittet – politisk bevægelse i tysk tid. Den kan dermed anbefales til dem, der vil have styrket sin viden om dette væsentlige felt, i almindelighed, og til dem, der måtte leve i den vildfarelse, at danskheden var en statisk selvfølghelighed i det både før 1864 og efter 1920 dansksindede Nordslesvig, i særdeleshed.

Forfatterens eksplicitte formål med bogen er imidlertid at levere et mere nuanceret billede af Gustav Johannsen end det billede af en reaktionær højremand, som Troels Fink har efterladt, ved at fremhæve Johannsens åbning over for nye ideer og strømninger. Når dette er det centrale spørgsmål, så er det også dette, bogen primært må bedømmes på. Bogen har dog i forhold til opfyldelsen af dette formål nogle væsentlige mangler. Udover Troels Finks egen fremstilling af forfatningskampen er det beskedent, hvad der henvises til som grundlag for den benyttede viden om forfatningskampen i almindelighed og Højre i særdeleshed. Denne anmelder blev flere steder i tvivl om forfatterens egentlige viden om forfatningskampens enkeltheder.

Således er en opstilling mellem et demokratisk Venstre og et reaktionært Højre en grov forenkling og en samlende fremstilling af Venstres politiske formål som indførelse af demokrati i en nutidig forstand efter denne anmelders klare opfattelse en meget vovelig tese. En række småting giver samme indtryk.

Det estrupske kampskrift, *Dagens Nyheder*, beskrives som et dagblad med et i Gustav Johannsens opfattelse "moderat standpunkt i dansk politik". Det er denne anmelders opfattelse efter at have læst et betragteligt antal numre af bladet, at dette, hvis sagt af Gustav Johannsen, må sige betragteligt mere netop om Gustav Johannsens standpunkt, end det siger om bladets, og dette vil i så fald i høj grad være imod forfatterens grundlæggende tese. *Dagens Nyheder* var i store perioder sponsoreret af Godsejerforeningen, der navnlig i løbet af 1880'erne blev en stærkt højrepræget forening.

Til vidne for sin tese om, at Gustav Johannsen ikke var reaktionær, kalder forfatteren også Johannsens moderne agitationsmetoder. Det er i denne forbindelse en væsentlig pointe, at der af et konservativt politisk standpunkt på ingen måder i denne periode kan sluttes en konservativ agitationsform. En række tendenser kunne endda pege i den stik modsatte retning. I Højres hårde år i sidste halvdel af 1890'erne satte mange konservative dagblade alle sejl til for at overbevise vælgerne om berettigelsen af Højres kamp. I samme periode, hævder Kristian Hvidt, var *Politiken* under Edvard Brandes' ægide omvendt meget lidt innovativ i dens stil og form. Et ledende venstreblad som *Morgenbladet*, der gik ind i 1892 var også håbløst tilbage i stilmæssig udvikling. Sigurd Rambuschs biografi om Estrups fætter og kultusminister Jacob Scavenius fra 1988 med den sigende undertitel "en moderne politiker i det gamle Højre" underbygger netop denne pointe. At Gustav Johannsen således var med på de nyeste agitationsmetoder, kan altså ikke føres til forsvar for den antagelse, at han politisk set også havde ikke-konservative træk.

Når forfatteren desuden har som formål, at der gøres en nuanceret fremstilling af Gustav Johannsens virke, må det ligeledes siges at være diskutabelt, om dette opnås. Egentlig synes biografien i højere grad at efterlade indtrykket af, at et unuanceret billede er blevet erstattet af et andet. Således beskæftiger bogen sig stort set udelukkende med Johannsens 'moderne' træk og forbindelser uden at sætte dem i forhold til de højreforbindelser, Johannsen nu engang også havde. Man får som læser hyppigt indtryk af, at der faktisk er en væsentlig forbindelse mellem Højre og Johannsen, men den efterlades uforklaret og uddybet. Således bemærkes det henkastet, at Gustav Johannsen, inden han var til møde med bestyrelsen i den nye forening Studentersamfundets Sønderjyske Samfund, havde mødtes med den dominerende højremand Henning Matzen. Det kunne ellers være nok så

interessant i en fremstilling af Gustav Johannsens virke at få at vide, hvad han bestilte dér. Henning Matzen var på ingen måder en hr. hvem-somhelst. Han var en af landets ledende juridiske personligheder og en absolut frontfigur i Højre. Han er vel i dag bedst kendt som manden bag teorien om Estrups provisoriske finanslove, men derudover var han også angelbo og deltog særdeles aktivt i diskussionen om optanternes vilkår – en sag, der i øvrigt oven i købet hyppigt nævnes i biografien. Alene af den grund ville en nuanceret fremstilling gøre fordring på at have inddraget, hvordan Johannsens samarbejder med både ledende højre- og venstreskikkelser faktisk hang sammen hos Johannsen.

Dette fokus på det moderne i Johannsens skikkelse giver hyppigt det indtryk, at det fra forfatterens side er meget væsentligt at redde Johannsen ud af Højres klør. I denne forbindelse henviser han også til Johannsens egen afvisning af nogensinde at have været højremand. Det kunne have været givende, hvis forfatteren i denne forbindelse havde hæftet sig ved, at de to afvisninger, der konkret henvises til, er fra 1896 og 1898, og at der næppe findes et mere opportunt tidspunkt i den beskrevne periode at afvise sine højreforbindelser. I disse år havde Højre ikke bare mistet mandater i Folketinget, men var også splittet i fraktioner og frasagde sig desuden Estrups kamppolitik mod Venstre som en legitim strategi. Højre havde mistet både indre og ydre styrke og var i den grad i modvind. Skulle den sønderjyske kamp have en fremtid, kunne man ikke leve med at være for tæt knyttet til Højre, som ville have virket som en stærkt tyngende dødvægt.

Denne anmelder har taget bogens erklærede og tidligere nævnte formål alvorligt, og derfor har en vurdering af dette formåls succesfulde gennemførelse (eller mangel på samme) fyldt så meget i vurderingen af bogen. Når alt dette er sagt, er bogen dog omvendt særdeles overbevisende i sin fremstilling af inddragelsen af de i samtiden moderne tendenser i den sønderjyske kamp. Pointen kunne have været bedre udfoldet, men det forhold, at den sønderjyske kamp i høj grad benyttede sig af de moderne strømningers frontfigurer – fortrinsvis Georg Brandes – i deres kulturelle arbejde, understreger netop det fundamentale i en historisk dansk (og generel centraleuropæisk) forståelse af nationens sammenhængskraft: At en sådan ikke knyttes til tilslutningen eller forkastelsen af særlige kulturelle eller politiske strømninger, men at den er et vilkår, hvorudfra og hvori der er skiftende og gensidigt kæmpende kulturelle og politiske strømninger. Det gør netop en sådan biografi særdeles relevant i den aktuelle danske sammenhæng, hvor vi nu på tredje årti (i hvert fald i denne omgang) diskuterer danskhed.

Jens Lei Wendel-Hansen

Rasmussen, Carsten Porskrog: Hertuggodser. Storgodssamfund på Als og Sundeved fra 1500-tallet til 1800-tallet

Historisk Samfund for Als og Sundeved, Fra Als og Sundeved nr. 94, Sønderborg 2016, 315 s.

Historisk Samfund for Als og Sundeved har naturligt nok i adskillige omgange viet sin årbog til hertugelige emner. Allerede i Jens Rabens tid, fra hvis hånd et antal akvareller pryder denne nyeste udgivelse, var Sønderborg Slot og hertug Hans den Yngre på programmet. Også Jørgen Slettebo var flere gange omkring hertugeligt stof, f.eks. i 1979 sammen med Henrik Fangel, hvor årbogen slet og ret hed *Adel og Hertuger på Als og Sundeved*, og også hesteholdet, herunder de augustenburgske stutтерier, fik sin egen årbog nummer 63. I 1980 kom den meget store årbog om *Augustenborgerne*, skrevet af Jørgen Paulsen og H. P. Clausen. Inge Adriansen og Birgit Christensens nummer 82 om Christians regnskab under fangeskabet på Sønderborg Slot kan tælles med, og i 2011 var det de *fem fyrsteslotte*, som kom under behandling af Inge Adriansen og Peter Dragsbo, for nu blot at nævne de mest oplagte numre, for man kan ikke beskæftige sig meget med historien på Als og Sundeved uden at støde på godser og hertuger.

Overinspektør på Sønderborg Slot Carsten Porskrog Rasmussens *Hertuggodser* har derfor en rig tradition i selskabets skriftrække, måske mest oplagt bogen om augustenborgerne. Bogen fylder på fornem vis en underbelyst plads ud på sin både læseværdige, yderst grundige og pænt illustrerede måde, nemlig egnens godser og godsdriften gennem godt fire hundrede år, som nok i den senere tid var domineret af de augustenburgske godser, men før havde andre herrer og forhold ind over. Den nationale strid samt emner som hertugkapeller og -kirker, skolehistorie, hovedbygninger og slotte og det egentlige hertugelige som livsform har domineret interessen med enkelte undtagelser, som Henning Mathiesens bog om *Hertugens Folk* fra 1992, der behandlede godsemnerne for Rønhave og Sønderborg Ladegård. Der er dog meget mere at komme efter. Arkiverne og museumssamlingerne er rige på stof om både de landbo- og landbrugshistoriske men også nær sagt alle andre emner, for var de hertugelige områder noget som helheder, var det netop helheder, altså samfund i sig selv med alt, hvad dertil hører af menneskelige forhold og påfund.

Forfatteren til *Hertuggodser* er en internationalt anerkendt og velanskrevet landbohistoriker, og hans disputats *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertugdømmet Slesvig 1524-1770* fra 2003 danner en både solid og ofte anvendt kilde for nærværende årbog. De færreste alment interesserede læsere vil vel gå ombord i disputatsens to digre bind, så meget des mere glædeligt er det, at stoffet finder vej i andre publikationer

fra Porskrog Rasmussens hånd, som denne. Han er jo da også en kendt og populær foredragsholder, rejseleder og meget andet for de historisk interesserede i Sønderjylland. Som anmelder forventer man derfor meget, når Porskrog Rasmussen vil skrive om godser. Disse forventninger er opfyldt til fulde i *Hertuggodser*.

Selve titlen er forklarende for bogen. Der ofres en del plads på at overveje, hvad en hertug egentlig var for noget i det slesvigske, hvor sådan en nok var fyrstelig, men i varierende grad enten meget lidt eller dog noget selvstændig i forhold til kongen af Danmark – og hvad dette indbyggede strukturelle dilemma kunne betyde for dem selv, for politikken og for undersåtterne i deres godsområder; et emne som på andre måder har optaget også denne anmelder. Det lidt pudsige men velvalgte ord hertuggodser peger nemlig læseren derhen, at ejendommene nok er noget hertugeligt, altså noget andet end et vanligt gods, men ikke hertugdømmer i gængs europæisk forstand; nærmere noget, der måske kan ligne de store lensgrevskaaber i Danmark. Og så alligevel ikke; det er en fortjeneste i bogen, at der ofres plads på at overveje disse forhold som en ramme for gennemgangen af det egentlige emne.

For gennemgået bliver der, og måske til tider også en kende for grundigt; man mærker måske her universitetspædagogen, som forfatteren også er, som gerne vil have, at læseren nu også er helt med på både definitioner, idealer og så deres praktiske udfoldelse; er fuldstændig på det rene med, hvilke områder, der hørte til hvornår og hvilke, der blev drevet og organiseret hvordan. Fokus er på blandingen af økonomi, jura, strukturer og systemets virke, selvom der ind i mellem kommer mere 'kød-og-blod-historier'. Det er således ikke en bog, man løber igennem – men da det er en årbog, har læseren jo da også et helt år til opgaven! Man kunne dog få den tanke, at bogen i sig selv kunne være fem, mindre bøger. Hvis man følger bogens opbygning, så én om tiden før Hans den Yngre, én om Hans den Yngres tid, én om storhedstiden for de hertugelige godser, én om afviklingen af godserne fra en tid omkring 1820'erne til 1848, og én om tiden bagefter, for *Hertuggodser* rummer det hele, og hele tiden grundigt og rolig fremadskridende. Der er dog også en kvalitet i at have det hele samlet i en stor forklaringsmodel.

Denne tanke om det meget grundige ændrer dog ikke på, at Historisk Samfund for Als og Sundeved kan være godt tjent med sin årbog 2016 og forfatteren være glad for sin præstation. For en præstation er det for både ham og selskabet. For en uden for Sønderjylland bosat anmelder holder det aldrig op med at forundre og glæde, hvor rig den historiske interesse er i landsdelen, og hvor fornemt lokalhistoriske selskaber formår at danne ramme om den og udgive årbøger som denne, til glæde for sine medlem-

mer, men så sandelig også os andre. Den være hermed anbefalet til den bredest mulige kreds.

Mikkel Venborg Pedersen

Rheinheimer, Martin: Die Insel und das Meer. Seefahrt und Gesellschaft auf Amrum 1700-1860.

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 53. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2016. 578 s.

Martin Rheinheimer er talrige gange dykket ned i den lille nordfrisiske ø Amrums historie. Og bogen her er resultatet af de mange års indsamling af materiale og data, der undervejs har udmøntet sig i flere publikationer – herunder flere kaptajnsbiografier.

Mens biografierne tager udgangspunkt i det enkelte menneskes historie og med et mikrohistorisk blik anskuer større problemstillinger, er genstanden her søfartssamfundet på Amrum. Formålet er "at forstå, hvordan et maritimt samfund ' fungerede ". Herunder, hvordan det maritime samfund på Amrum blev påvirket af metropoler omkring regionen, og hvordan lokalbefolkningen på øen håndterede den udfordring, som den tidligere globalisering og statslige centralisering forårsagede. Selvom udgangspunktet for bogen her er Amrum, så antyder titlen, "Die Insel und das Meer", at Amrum tjener som eksempel på et ø-samfund i 17- og 1800-tallet. Læseren bliver altså ikke bare klog på Amrum, men også på datidens ø-samfund mere generelt.

Det er desuden forfatterens ambition, at bogen skal veksle mellem et strukturelt niveau, hvor de store sammenhænge bliver tydelige, og et aktørniveau, hvor enkeltpersoners handlen og ageren sættes ind i den ramme. Den tilgang præger bogens opbygning, hvor de første afsnit netop sætter fokus på den ramme, indenfor hvilken amrumernes liv udspillede sig.

Først zoomes ind på den lille nordfrisiske ø i Vadehavet og scenen sættes gennem en introduktion til øens beliggenhed, geografi og natur samt politiske og administrative tilhørsforhold, befolkning, sprog mv.

Øens største erhverv, søfarten, behandles i et særskilt afsnit som omfatter karakteren af øens søfart – herunder bl.a. skibstyper, hvalfangst og handelsfart. En af konklusionerne er her, at hver enkelt af de nordfrisiske øer udviklede deres egen søfartsprofil. Amrumsøfarten koncentrerede sig om nærområdet i Vadehavet og i mindre omfang om handelsfart i Nord- og Østersøen og endnu sjældnere i Middelhavet. Den meget omtalte hvalfangst deltog amrumerne også i, men slet ikke i samme omfang som søfolk fra Før og Rømø.

Søfarten påvirkede hjemmeøen på flere måder. Det var således karakteristisk for Amrum, og for vadehavsoerne i det hele taget, at som følge af mændenes fravær pga. rejser, blev det hjemlige landbrug overladt til kvinderne på øen og de hjemmевærende mænd. Ligeledes udviklede samfundet forskellige strategier til at løse problemstillinger, der udsprang af søfarten. Eksempelvis kirkelige ritualer til at genintegrere søfolk, der havde været underkastet slaveri i muslimske lande og derfor var konverteret til islam.

En anden måde, hvorpå søfarten påvirkede øen på var den strøm af rede penge, som søfolkene bragte med sig, som skyldtes, at søfolk betaltes i kontanter. For som forfatteren forklarer, så var søfart et højt risikabelt erhverv, hvor det handlede om i de aktive år at opbygge så stor en formue som muligt, som man kunne leve af efterfølgende. Og forfatteren viser bl.a. på baggrund af søfolkenes investeringsmønstre, hvor jord og ejendom var de mest attraktive investeringsobjekter, at søfartssamfundet på Amrum i bund og grund var en overbygning på et traditionelt landbrugssamfund (s. 347), hvor pensionerede søfolk returnerede til øen, hvor de levede af en kombination af landbrug, lokale naturressourcer og renter. Men øens naturgrundlag gjorde det umuligt at overleve på Amrum uden tilførsel af ressourcer udefra, og her blev søfarten Amrums speciale. I løbet af 1800-tallet mistede søfarten betydning og landbrugsdriften intensiveredes. Også i denne sammenhæng kaster forfatteren et blik på naboøerne og fastslår, at der var langt mindre landbrugsejnet jord til rådighed på Amrum sammenlignet med eksempelvis Før, hvorfor det først var fremvæksten af turisme fra 1890'erne, der for alvor gav nye erhvervsmuligheder.

En væsentlig del af bogen er forfatterens undersøgelse af netværk. To kapitler er helliget søfolkenes netværk ude i verden, nemlig i de fremmede havne og på havet. En interessant pointe er her, at styrken i netværkene mellem de nordfrisiske øer hang sammen med hvilke tidevandsdyb i Vadehavet, der var sejlbare. Vadehavet er kendetegnet ved en tidevandsforskel på mellem 1,5 og 2 meter, så trafikken mellem øerne og fastlandet var helt afhængig af tidevandsdybenes placering. Således var netværkene stærkere mellem halligerne og Før og tilsvarende mellem Før og Amrum, hvorimod forbindelserne til øen Sild var svagere.

Disse netværk blev også dyrket i det fremmede. Når der skulle rekrutteres besætning især til mindre skibe, søgte kaptajnerne primært fra hjemøen eller naboøen. I det fremmede hjalp søfolkene fra samme område hinanden både i forhold til anbefalinger og også finansiel bistand. Netværkene slog stærkt igennem på mindre handelsskibe, der sejlede langs Vestkysten, Nordsøen eller Østersøen, mens de var langt svagere på store skibe, der sejlede på Vestindien eller Sydamerika. Selvom kaptajnen var fra Amrum

eller Før, så var det næppe muligt at rekruttere tilstrækkeligt med søfolk fra hjem- eller naboøerne.

Netværket var også afgørende i forhold til at gøre karriere som sømand. Det kunne være gavnligt at sejle nogle ture med kaptajner, der ikke kom fra hjemøen, men gjorde man det konsekvent, havde man ikke et karrierefremmende netværk i ryggen.

Netværkene på land har også været under forfatterens lup med henblik på at identificere lokalsamfundets centrale personer -altså hvilke familier, der udgjorde den maritime overklasse. Men også hvordan sociale netværk på Amrum fungerede og ikke mindst, hvad de blev brugt til og hvordan dette ændrede sig over tid. Blandt konklusionerne er, at mens netværk i 1700-tallet overvejende blev brugt af mindrebemidlede til at få adgang til kapital, så blev netværk i 1800-tallet brugt af de velhavende og socialt stærke til at placere deres kapital bedst muligt.

Netværk og slægtsskab havde betydning for den enkeltes sociale position. Forfatteren viser, hvorledes ikke alene ægteskaber og nedarvet jordisk gods spillede en rolle for næste generations sociale position og evne til at bibeholde den. Men også den ældre generations videregivelse af social kapital såsom relationer, netværk og viden om, hvordan man agerede hensigtsmæssigt i forhold til at drive forretning samt begik sig socialt var afgørende.

Men der var også faktorer, der kunne bevæge personer eller familier ned ad den sociale rangstige. Der spillede eksempelvis dødsfald på havet en ikke uvæsentlig rolle, hvorved risikoen ved søfartserhvervet bliver tydelig.

Afslutningsvis behandler forfatteren iscenesættelsen af Amrum som søfartssamfund i overgangen fra et faktisk eksisterende søfartssamfund til i løbet af 1900-tallet primært at have turisme som erhverv. Her er kaptajnsgravstenene fra søfartens blomstringstid blevet en vigtig brik i den lokale erindring om et samfund, der ikke længere findes.

Forfatteren demonstrerer hele bogen igennem stort overblik og enorm viden om tiden, Vadehavsområdet og søfart i det hele taget. Og han formår at krydre den store historie med enkeltpersoners historie og vise, hvorledes strukturerne her slog igennem - eller måske netop ikke gjorde. Forfatteren gør sig desuden megen umage for, at læseren kan følge skridtene i den omfangsrige undersøgelse. Derfor er bogen også en langsom bog og ingen *page turner*. Når det er sagt, så har Martin Rheinheimer i den grad præsteret et værk, som rummer en guldgrube af viden - især om Amrum, men også om søfart og vilkårene for ø-livet i Vadehavsområdet i al almindelighed.

Bogen er rigt illustreret og indeholder en omfangsrig kilde- og litteraturliste.

Anne Marie Overgaard

Sørensen, Karsten Merral: Kirkebrug gennem 250 år. Fyrsternes, præsternes og befolkningens brug af kirkerummet
Syddansk Universitetsforlag, Odense 2016, 319 s.

Denne bog er en let bearbejdet version af den ph.d.-afhandling, som forfatteren, der er arkivar ved Museerne i Fredericia, forsvarede i 2013. Det er ikke til at se det af titlen, men bogen handler om det gamle hertugdømme Slesvig. Og de 250 år, som fremgår af titlen, beregnes sådan ca. fra midten af 1500-tallet til 1800. Lignende uklarheder er heldigvis ganske fraværende inde i bogen, der har den videnskabelige afhandlings fokus og den deraf nødvendige detaljeringsgrad og præcision. Den er endvidere velskrevet, og en lang række velvalgte illustrationer med oplysende billedtekster er med til at gøre bogen appetitvækkende også for den måske lidt mere perifer interesserede læser. Eneste anden anke er, at den trykte version af afhandlingen desværre ikke har fået tilføjet et register, hvilket nok vil hæmme den praktiske anvendelse af bogen både for lokalhistorisk interesserede og i forsknings- og undervisningssammenhænge.

Forfatteren har udvalgt tre af de ca. 200 landsogne i Slesvig til nærmere undersøgelse: Halk ved Haderslev, Dänischenhagen ved Kiel og Koldenbüttel i Ejdersted. De tre sogne er valgt, fordi de på hver deres måde udtrykker det typiske for deres områder, og ved at følge dem gennem århundrederne tegner der sig et bredt billede af kirkebrugen i Slesvig. Efter en grundig og nyttig indføring i Slesvigs kirkehistorie og administrative forhold, herunder særligt den kirkelige forvaltning og om de kilder, undersøgelsen bygger på, følger fire analysekapitler, hvor de tre udvalgte sogne i hvert kapitel gennemgås. Det sker med henblik på at undersøge for det første, hvordan skiftende konjunkturer og økonomiske vilkår har påvirket det enkelte sogn og herunder også brugen og udstyrelsen af kirkerummet. Det er især kirkeregnskaberne for de tre sogne, forfatteren her udnytter. For det andet analyseres det religiøse kirkerum, hvilket vil sige benyttelsen af rummet til religiøse ceremonier som dåb, nadver, vielse og begravelse. For det tredje analyseres kirkerummet som et offentligt rum i en bredere kontekst end den rent religiøse eller ceremonielle. Det drejer sig dels om kirkerummets funktion som "opslagstavle", hvor officielle bekendtgørelser fra myndighederne blev oplæst fra prædikestolen eller hvor bortløbne køer og svin blev efterlyst, dels om kirkerummet som arena for magtmæssig manifestation fra myndighedernes side eller fra fremtrædende medlemmer af menigheden. Kirkerummet var rigt på navneindskrifter på f.eks. altertavler og prædikestole, hvormed disse aktører signalerede deres status og betydning i lokalsamfundet. I forlængelse heraf ligger det fjerde analysekapitel om det personlige kirkerum, hvilket skal forstås som en brug af kirken, hvor sognefolkene har markeret eller erindret sig selv og deres fa-

milie. Dette kommer især til udtryk gennem gravminder og epitafier med portrætter eller gennem gaver i form af f.eks. alterstager med navneindskrifter på giverne.

Analyserne udgør ikke mikrohistoriske studier af de tre sogne, men er derimod eksemplariske undersøgelser – og det i den dobbelte betydning, at de både viser det karakteristiske eller generelle ved udviklingen og er forbilledligt udført gennem et grundigt kildestudium. Forfatteren bruger ikke kun analyserne til at dokumentere kirkerummets funktion som sådan, men derimod også til at sætte resultaterne ind i en overordnet teoretisk ramme omkring konfessionalisering og sekularisering efter reformationen. Med konfessionalisering, som er et begreb der i 1980'erne blev bragt ind i forskningen af navnlig den tyske kirkehistoriker Heinz Schilling, menes en proces, hvor stats- eller fyrstemagten efter reformationen er drivkraften bag ikke kun skabelsen af en luthersk kirke, men også disciplineringen af befolkningen for at gøre den til lydige og fromme undersåtter i statens tjeneste. Et oplagt sted at undersøge denne proces er netop brugen af kirkerummet som forum for myndighedernes kommunikation med befolkningen, og som forfatteren overbevisende argumenterer for, finder processen i Slesvig sted i hele perioden frem mod 1800 og ikke kun i 1500- og 1600-tallet, hvor konfessionaliseringsprocessen traditionelt antages at have sit klimaks. Endvidere kan forfatteren også vise, hvordan processen kom forskelligt til udtryk lokalt, og at den hvad angår fyrstemagten var tydeligst i Haderslev amt, hvor de kongelige symboler var dominerende i kirkerummet. Andre steder var det typisk godsejere eller kirkeforstandere, der repræsenterede myndighederne og dermed udgjorde et indskudt led mellem landsherre og menighed. Brugen af kirkerummet til andet end entydigt religiøse formål kan desuden tages op i en diskussion af kirkens eller samfundets sekularisering eller verdsliggørelse, og netop denne udvikling er det også bogens hensigt at belyse på både et institutionelt og et individuelt niveau. Forfatteren kan her vise, hvordan sekulariseringen af det omgivende samfund uden for selve kirken i århundrederne efter reformationen har været med til at *sakralisere* kirkerummet og give det en mere entydig religiøs funktion i moderne tid end det havde på reformationstiden, hvor det tværtimod kunne bruges til lidt af hvert. Alt i alt er der således tale om et vigtigt og solidt bidrag til forskningen i samspillet mellem kirke og samfund efter reformationen ikke kun for Slesvigs, men for hele det lutherske Nordeuropas vedkommende.

Morten Fink-Jensen

Vestergaard, Torben A. (red.): Kellinghusen – En flække og dens fajancer. Årsskrift XXIX, 2016

Museum Sønderjylland Cathrinesminde Teglværk, Cathrinesmindes Venner, 2016, 68 s.

Museum Sønderjylland Cathrinesminde Teglværks årbog XXIX, 2016 indeholder to artikler, skrevet af henholdsvis Hans-Georg Bluhm og Ulla Houkjær under den fælles overskrift: Kellinghusen – En flække og dens fajancer.

Museumsleder på museet i Kellinghusen, Hans-Georg Bluhms artikel med titlen: "Fajancer fra Kellinghusen – Produkter, værksteder, afsætningsveje" er en oversættelse af hans artikel med samme titel fra 2006. Artiklen omhandler i relativ kort form hovedtrækkene i Kellinghusen- fabrikkernes forskningshistorie, efterfulgt af en meget kort gennemgang af fajanceproduktionens teknik og historie i Nordeuropa og især i Østersøområdet og Slesvig-Holsten. Derefter følger en gennemgang af de seks fajancefabrikker, der eksisterede i byen Kellinghusen fra 1764 til 1860, fabrikkernes varighed og deres ejere og sammenhængen personmæssigt de seks fabrikker imellem, hvor fem af fabrikkerne eksisterede samtidigt i et kortere tidsrum.

Bluhms gennemgang af forskellene mellem de enkelte værksteders størrelse og arbejdsorganisation er interessant, fordi den fortæller, hvordan tidlige fabrikker som oftest mest lignede små håndværksvirksomheder med et meget lille antal medarbejdere, ofte ejerens familiemedlemmer. For de større af Kellinghusen-fabrikkerne gjaldt det, at de i højere grad havde fabrikskarakter med fagopdelte medarbejdere. I 1809 var der f.eks. i fabrik nr. to, ejet af Christian Heinrich E. Geppel, foruden ejeren selv, en drejer, to malere, en lærarbejder, en indsætter og brænder, en medarbejder, der kløvede brænde og stødte glasur samt en daglejer, der pakkede og kørte ud med varer, altså i alt otte personer.

I fabrik nr. seks, ejet af Hans Jacob Stemmann, var medarbejderstaben ejeren (der var drejer), en drejer, hustruen og to stedsønner, hvis arbejdsopgaver ikke er specificeret, en maler, en brænder, en lærarbejder samt en tjenestekarl med hest og vogn, i alt ni personer. I både fabrik nr. to og nr. seks blev der brændt ler hver 14. dag. Hos Geppel kunne der pr. brænding være mellem 150 og 160 dusin enkeltgenstande, hvilket betød 1800-1900 enkeltdele i hver brænding, et forbavsende højt tal.

Kellinghusen-fabrikkernes produkter blev især afsat i det nære opland samt i det øvrige hertugdømme Holsten samt i hertugdømmet Slesvig.

Hans-Georg Bluhm slutter sin artikel med to afsnit om Kellinghusen-fabrikkernes produkters former og dekorationer, der ligger op ad tidligere gennemgange af Kellinghusen-fajancerne, samt et afsnit om de signaturer, der findes på en mindre del af de bevarede Kellinghusen-fajancer. Sidst-

nævnte emne har især interesse for samlere af Kellinghusen-fajancer og i prisfestsættelsen på de enkelte stykker fajance i auktionshusene.

Museumsinspektør Ulla Houkjær, Designmuseum Danmark, har skrevet bogens anden artikel med titlen: "Kellinghusen- folkelige Østersøfajancer". Ulla Houkjær, der har en meget grundig viden om europæisk fajancehistorie og har forfattet Designmuseets bestandskataloger om emnet, sætter Kellinghusen- fabrikkernes produkter ind i den europæiske fajance-tradition på en kort og forbilledlig måde. Interessant er det her, at hun gør endeligt op med den tidligere danske forskningstradition, der anskuede de slesvig-holstenske fajancer som en del af den tyske fajanceproduktion. Ulla Houkjær gør det med henvisning til den engelske forsker W. B. Honey, der i 1952 introducerede et nyt begreb i fajanceforskningen nemlig "Baltic rococo". W. B. Honey mente, at fajancerne i området rundt om Østersøen, på trods af deres forskelligheder, havde/har så mange fælles træk, at betegnelsen Østersøfajancer giver god mening. Denne betegnelse for de danske, de slesvig-holstenske og de svenske fajancer fra 1700- og 1800-tallet er siden blevet den almindeligt anvendte.

Ulla Houkjær besvarer i artiklen dernæst sit eget spørgsmål om, hvad betegnelsen Østersøfajancer dækker. Dette anskues i lyset af, at mange af de personer, der arbejdede i fajancefabrikkerne som formere, drejere og malere ofte rejste fra land til land og fra produktion til produktion medbringende deres kunnen og inspiration fra sted til sted. Set samlet udmærker Østersøfajancerne sig, ifølge Ulla Houkjær, ved at have "en særlig glansfuld, hvid næsten flødeagtig glasur, dekorationer i klare, rene farver og en fantasirig formgivning med usædvanlige skulpturelle elementer".

Blandt Østersøfajancerne udgør Kellinghusen-fajancerne en markant underkategori. Dette skyldes til dels, at fabrikkerne i Kellinghusen samlet overlevede alle de øvrige fabrikker i Østersøregionen, med undtagelse af den svenske fabrik, Rörstrand, der eksisterer endnu af navn, men med produktion i Østasien. Årsagen til, at Kellinghusen-fabrikkerne overlevede i næsten 100 år, var, at man i tide begyndte at satse på landbefolkningen, hvis smag og vaner man tilpassede sig i sit vareudbud, der tog sit udgangspunkt i en inspiration fra dansk folkeligt lertøj.

En anden årsag var nok også den, at ingen af Kellinghusen-fabrikkerne på noget tidspunkt beskæftigede sig med fajancer, der blev muffelbrændt, hvilket betyder, at dekorationerne først blev påført den tinglaserede skærv, efter at genstanden havde været brændt to gange. Ved at dekorere genstandene efter anden brænding, kunne man udføre dekorationerne med større kunstnerisk finesse. Den sidste brænding måtte ske i en særlig form – en muffel – for at resultatet ikke blev ødelagt. På Kellinghusen-fabrikkerne anvendte man udelukkende to brændinger: Først en brænding ved 900

grader, derefter en overhældning med tinglasur, hvorpå man med hurtige og lette strøg påførte de malede dekorationer direkte på den ubrændte tinglasur. Derefter blev genstandene brændt anden og sidste gang, denne gang ved 1000 grader. Ved denne fremgangsmåde blev dekorationerne meget løse og lette, men især sparede man en kompliceret arbejdsgang og kunne producere billigere.

Ulla Houkjær kommer i slutningen af sin artikel ind på, hvilke årsager, der var til, at de sidste Kellinghusen-fabrikker måtte lukke i 1854 og i 1860. Dels var fabriksfremstillet hvidt og tyndt porcelæn efterhånden blev et ret prisbilligt produkt, der fremstilledes på mange fabrikker rundt om i Centraleuropa, dels havde England udviklet endnu billigere fajancer med transferprint foruden stengods. En udløber af de gamle Kellinghusen-fabrikker oprettedes i 1960'erne med en produktion, der fremstillede kopier af 1800-tallets Kellinghusen-fajancer, men som er tydeligt mærkede, så man ikke kan sælge dem som forfalskninger.

Den lille bogs to artikler giver samlet set et let tilgængeligt og overskueligt billede af Kellinghusen-fajancernes historie, deres produktionsvilkår og udbredelse og sætter Kellinghusen-fajancerne ind i en europæisk og en dansk-svensk sammenhæng. Teksterne er ledsaget af mange illustrationer, der understreger og uddyber det skrevne, og man bliver hele vejen igennem både godt orienteret og underholdt. Et par korrektursvipser i bogens første tekst burde være fanget i en sidste korrekturlæsning, men de kan ikke ødelægge helhedsindtrykket af bogen og dens emne.

Inger Lauridsen

Forfatterliste

Johannes Brix, dr.med. tidl. praktiserende læge, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, jbrix@pc.dk

Jens Bruun, pastor emeritus i Løjt Sogn, tlf. 30 62 07 15, e-mail: jens.w.bruun@gmail.com

Helge Clausen, fhv. seniorforsker ved Statsbiblioteket, mag.art., ph.d., Dr.Hist. Eccl., Teglvangsvej 64, 8543 Hornslet, tlf. 86 99 63 54 / 23 28 63 54, clausen.helge@gmail.com

Per Ethelberg, museumsinspektør, ph. d., Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, tlf. 73 52 34 62, peret@museum-sonderjylland.dk

Morten Fink-Jensen, lektor, ph.d., Københavns Universitet, Saxo-Instituttet, tlf. 35 32 94 60, mortenfink@ku.dk

Thomas Wegener Friis, lektor, ph.d., Syddansk Universitet, Institut for Historie, tlf. 65 50 22 68, twfriis@sdu.dk

Lars N. Henningsen, dr.phil., tidl. Arkiv- og forskningsleder, tilknyttet Studieceter for Sønderjyllands Historie ved Rigsarkivet Aabenraa, tlf. 74 62 76 17, larsnhenningsen@gmail.com

Marianne Brink Asvig Iversen, cand.mag., adjunkt på Business College Syd, Sønderborg, tlf. 28 91 66 91, mbasvigiversen@hotmail.com

Mikkel Leth Jespersen, museumsinspektør, ph. d., Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Aabenraa, tlf. 73 12 14 84, mije@museum-sonderjylland.dk

Mariann Kristensen, historiker, cand. mag., Slotsgade 23, 1. tv. 6100 Haderslev. mariannkristensens@hotmail.com

Inger Lauridsen, tidl. overinspektør ved Museum Sønderjylland – Kulturhistorie Tønder, tlf. 30 74 86 12, ingervibe@icloud.com

Christian de Fine Licht, tidligere sognepræst i Haderslev Domsogn, tlf: 73 48 55 42, Christian.licht@mail.com

Jens Lyster, dr. theol. h. c., tidligere sognepræst i Notmark på Als. Drosselvænget 8, Broager, tlf. 35 11 41 07. Mobil 29 88 30 66, jensblyster@gmail.com

Per Grau Møller, lektor, lic.phil, Syddansk Universitet, Kartografisk Samling, Institut for Historie, tlf. 65 50 21 04, pgm@sdu.dk

Mogens Rostgaard Nissen, arkiv- og forskningsleder, ph.d., Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, tlf. +49 46 18 697 190, mrm@dcbib.dk

Jens E. Olesen, professor, Greifswald Universitet, Lehrstuhl für Nordische Geschichte, tlf.: +49 38 34 420 3330, olesen@uni-greifswald.de

Anne Marie Overgaard, museumsinspektør, cand. mag, Museum Sønderjylland, tlf. 29 29 38 43, over@museum-sonderjylland.dk

Mikkel Venborg Pedersen, seniorforsker, ph.d. & dr.phil., Nationalmuseet, tlf. 41 20 62 52, mikkelsen@natmus.dk

Leah Porse Rasmussen, historiker, cand.mag., MSc. Global Human Resource Management, leahporse@gmail.com

Kirsten Rykind-Eriksen, mag.art., kulturforsker og tidligere museumsinspektør på Vejle Museum, tlf. 40 26 54 89, rykind@bbsyd.dk

Karsten Merrald Sørensen, arkivar, ph.d., Museerne i Fredericia, tlf. 72 10 69 70, karsten.sorensen@fredericia.dk

Jens Lei Wendel-Hansen, ph.d. i historie, tlf. 26 21 45 34, jens_wendel-hansen@hotmail.com

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2016

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Også arkivet for det tyske mindretal nød godt af ombygningerne i Haus Nord-schleswig i Aabenraa i 2016. Med en ny opdeling af et gangareal blev det muligt at udvide arkivets bibliotek med 60 hyldemeter. Tilgangen af bøger om Nordslesvigs historie har i de senere år været glædeligt stor, også selvom vi ikke har kunnet tage imod alle tilbud, idet arkivet tematisk begrænser sig strengt til Nordslesvig, Slesvig-Holsten og Danmark i snæver forstand.

Som en vigtig tilgang – ved siden af en række mindre afleveringer i det forgangne år – skal nævnes arkivalierne fra kulturudvalget under Bund Deutscher Nordschleswiger (BDN), som befandt sig uden for BDN's registrant. Det drejer sig om dokumenter fra 1980'erne til cirka 2012, herunder også kulturudvalgets protokoller. Fra tiden før findes materialer vedrørende kultur i BDN's registratur, men ikke nær så omfangsrigt og samlet, som det er tilfældet for de nævnte cirka 25 år.

Som i de tidligere år var min foredragsvirksomhed både i Nordslesvig og Slesvig-Holsten omfattende. I 2016 var mit foredrag om "Modtagelse og forsørgelse af flygtninge i Danmark 1945-1949" særlig efterspurgt.

En større udgivelse i form af en publikation til Slesvig-Holstens Landesbeauftragter für Politische Bildung er gjort færdig; her gives et overblik over historie og samtid vedrørende mindretallene i Slesvig-Holsten – altså danskere, frisere, sinti og roma – og hertil det tyske mindretal i Danmark.

Jeg vil benytte lejligheden til at takke alle samarbejdspartnere fra flertal og mindretal i arkiver og på museer i Nordslesvig og Slesvig-Holsten for et godt partnerskab og tillidsfuldt samarbejde.

Frank Lubowitz

Center for Grænseregionsforskning

I det første år efter oprettelsen af Center for Grænseregionsforskning har arbejdet med at vokse sammen med Institut for Statskundskab ved Syddansk Universitet haft prioritet. Det har været en konstruktiv proces fra begge parter, og på centeret ser alle nu frem til et voksende samarbejde.

Centerets medlemmer har deltaget i en række konferencer og arrangementer i ind- og udland. Der er grund til at fremhæve det tætte samarbejde med grænseforskningen ved University of Eastern Finland i Joensuu. Det har blandt andet resulteret i en bevilling til tre nordiske workshops. Den første fandt sted i Joensuu i november. Et andet resultat er et projekt om byer med delte erindringer, som blev præsenteret på den internationale byhistoriske konference i Helsinki i august 2016. Centeret bidrager her med et projekt om Flensborg.

I forbindelse med de seneste nedskæringer og omlægninger blev det besluttet at nedlægge kandidat-uddannelsen i European Studies. Bachelor-uddannelsen er fortsat ramt af den såkaldte dimensionering, der lægger et loft på optaget af nye studerende. Disse begrænsninger udgør en alvorlig indskrænkning i centerets muligheder inden for undervisning. Det er dog endelig lykkedes at få vedtaget en reform af bachelor-uddannelsen i European Studies. Den træder i kraft fra efteråret 2017. Uddannelsen vil styrke den europæiske profil og give de færdige bachelorer adgang til kandidatuddannelsen på statskundskab.

Tobias Haimin Wung-Sung forsvarede sin ph.d.-afhandling i januar 2017.

Den 25. januar 2017 forsvarede Tobias Haimin Wung-Sung sin ph.d.-afhandling om ungdomskultur i de to mindretal efter Anden Verdenskrig. Afhandlingen bærer titlen *Beyond the border: A history of minority youth identities in the Danish-German border region, c. 1955-1971* og kaster et nyt og anderledes lys på et stykke mindretalshistorie. Arbejdet fik mange roser med på vejen af et enigt bedømmelsesudvalg. Forsvaret var noget af et tilløbsstykke og understregede, at Center for Grænseregionsforskning fortsat både er regionalt forankret og forpligtet på forskning i grænseregionen.

Steen Bo Frandsen

Danevirke Museum

I 2013 og 2014 gennemførte Museum Sønderjylland og de slesvig-holstenske fredningsmyndigheder i fællesskab store udgravninger i Danevirkes Hovedvold ved Danevirke Museum.

Udgravningerne er de mest omfattende udgravninger i Danevirkes voldsystem siden undersøgelserne i motorvejsbyggeriet op gennem Slesvig i 1970'erne, og de har vist, at volden endnu engang er blevet betydeligt ældre end hidtil antaget. Havde forskere i årtier antaget, at de ældste volde måtte være anlagt omkring år 700 f. Kr., så har C-14 dateringer nu afsløret, at de første volde blev opført i sidste halvdel af 400-tallet. Men også opdagelsen af en port i volden og den store kampestensmur fra 700-tallet hører ligesom begyndelsen til Valdemar den Stores teglstensmur til de nye landvindinger i Danevirke-forskningen.

Danevirke Museum, der er placeret umiddelbart op af porten gennem Danevirke, er det eneste sted, hvor Danevirkes historie bliver formidlet i samlet form. Dele af udstillingen er efterhånden mere end 25 år gammel, og med de nye forskningsresultater er det blevet mere end tydeligt, at den hverken modsvarer moderne krav til en udstilling eller formidler den aktuelle viden om fortidsmindet. Danevirke Museum har derfor igennem nogen tid arbejdet med planer om at etablere en ny udstilling. I den forbindelse er dateringen til 400-tallet naturligvis et helt nyt og spændende perspektiv, der skal sættes fokus på. Voldanlæggets funktion som "Danmarks" sydgrænse skal føres flere hundrede år længere tilbage i historien og sættes i forbindelse med angleres, jydernes og danernes konflikter. Det lægger op til, at hele Sønderjyllands historie bør inddrages langt mere i formidlingen af Danevirkes historie, end det er tilfældet i dag.

Udviklingen af udstillingen vil bygge på det tætte samarbejde, der er opstået mellem Danevirke Museum, Museum Sønderjylland-Arkæologi Haderslev og det slesvig-holstenske Archäologisches Landesamt, der sammen har forestået udgravningerne i volden.

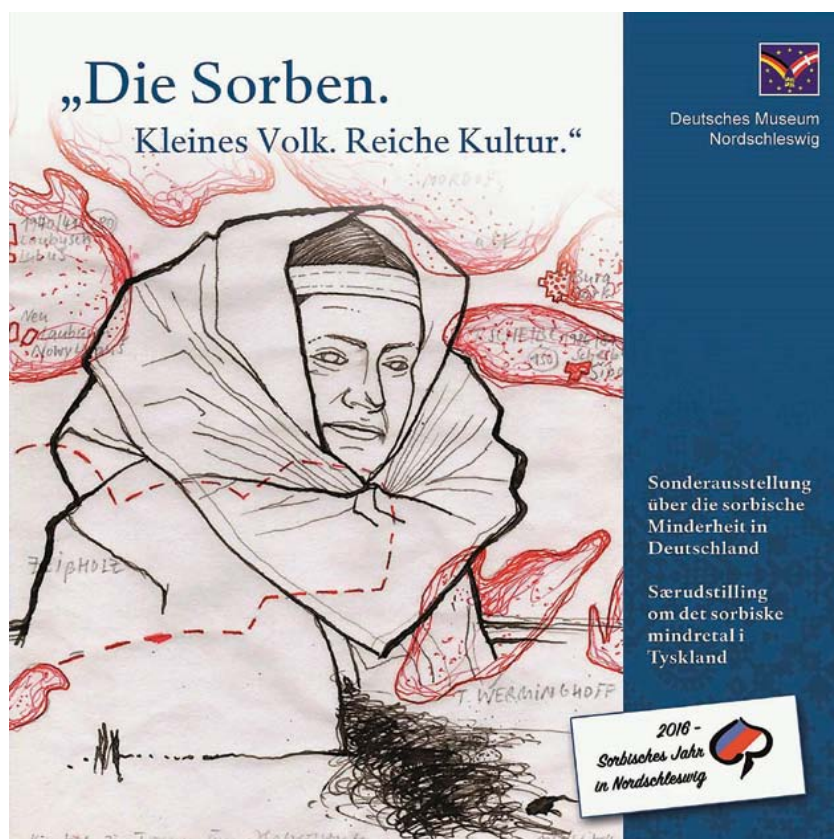
Folketingets Sydslesvigudvalg har velvilligt allerede bevilliget den første million kroner til projektet. De bevilligede midler dækker dog ikke behovet for økonomisk støtte, og der arbejdes fortsat med at finde de nødvendige midler til at kunne gennemføre udstillingsprojektet. Danevirke Museum håber, at den nye udstilling kan stå færdig til 2020.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

Deutsches Museum Nordschleswig kan se tilbage på året 2016 med tilfredshed. Både med hensyn til besøgstallet og antallet af gruppebesøg, nyerehvervelserne, aktiviteterne samt årets højdepunkt – særudstillingen "Die Sorben. Kleines Land. Reiche Kultur." – gik året, som man kunne ønske det. Udstillingen kom i stand i et samarbejde med Sorbisches Museum i Bautzen og præsenterede et tværsnit af sorbernes historie, kultur og traditioner. Ideen bag udstillingen var den, at tyske nordslesvigere skulle beskæftige sig med et andet mindretal, opdage forskelle og ligheder og på den baggrund reflektere over deres egen identitet og deres eget mindretal. For de danske gæster var udstillingen en mulighed for at udvide deres forhåndsviden om mindretalslivet i det dansk-tyske grænseland med sorberne og derigennem opleve, at mindretal ikke kun er et regionalt grænselandsfænomen.

Blandt aktiviteterne skal især to arrangementer fremhæves. Som den første blev der i samarbejde med Deutscher Jugendverband für Nordschleswig afvik-

let en historisk cykeltur langs vestkysten. Under den næsten fire timer lange cykeltur ad ruten Tønder-Ubjerg-Aventoft-Rudbøl-Nørremølle-Højer-Gallehus-Tønder, blev der i pauserne fortalt små historiske fortællinger og givet oplysninger om omegnen. Turen blev så godt modtaget, at der er planlagt en ny tur for 2017. Dernæst kunne vi på Deutsches Museum Nordschleswig for første gang afholde en museal knejpequiz. I en knejpeatmosfære med livemusik skulle deltagerne besvare 40 spørgsmål og opgaver om den nordslesvigske historie og grænseregionen. Selv om deltagerantallet var beskedent, så var aftenen en stor succes for både deltagerne og museum.

Sammenlignet med 2015 kunne vi i 2016 notere en lille stigning i besøgstallet. Vi kunne således hilse tæt ved 1.000 gæster velkommen i museet. Selv om denne stigning er glædelig, så skulle vi på længere sigt gerne nå et besøgstal på de 1.500. Særligt positivt er mangfoldigheden blandt gæsterne. Således havde vi blandt andet besøg af studentergrupper, efterskoleelever og familier fra begge sider af grænsen.

Særligt glædeligt er også den stadige strøm af nye udstillingsgenstande til museet. Blandt andet har vi i vores samling kunnet optage nogle museums-genstande efter Gerhard Prahł, deriblandt også nogle genstande, der har tilhørt hans far, Friedrich Prahł. Sidstnævnte spillede en større rolle i det tyske mindretals historie som medlem af Haderslevkredsen.

Endvidere fandt flere genstande fra tyske flygtninge vej til museet, heriblandt en hjemmelavet rygsæk og noget kogegrej, formentlig fra resterne af et tysk fly.

Spændende var også nyerehvervelsen af et maleri af Anton Nissen, far til A.G. Nissen. Maleriet viser et vinterligt gadebillede, som blev malet af Anton Johann Nissen (18.11.1866-25.9.1934) sandsynligvis omkring 1920. På baggrund af vo-

res efterforskning er vi kommet frem til, at gadebilledet forestiller Bomhusvej i Alnor. Bygningen i forgrunden er formentlig et gammelt bomhus, som findes den dag i dag og anvendes som bolig. Karnappen lå tidligere direkte ved vejen og gav den vejansvarlige mulighed for at kontrollere vejen til begge sider og dermed indkassere vejpenge. Ifølge Bygnings- og Boligregisteret blev huset bygget 1856.

Et højdepunkt blandt de nye udstillingsgenstande er kortet fra Commission Internationale de Surveillance Plébiscite Slesvig (CIS) fra 1920. Ved hjælp af dette og lignende kort blev folkeafstemningen i 1920 planlagt og gennemført. Det var altså tænkt som et arbejdskort for kommissionen. Det foreliggende eksemplar består af 28 enkeltdele og viser Nord-, Mellem- og dele af Sydslesvig. Sammenlagt bliver det til et kort på cirka 3,80 x 3,80 meter. Det stammer fra boet efter en af kommissionens medarbejdere.

Hauke Grella

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

I begyndelsen af 2017 vil vi kunne præsentere vore gæster for et helt nyt udstillingsområde på det sted, hvor det gamle kontor lå. Indholdsmæssigt vil rummet beskæftige sig med den nye start på det tysk-nordslesvigske skolevæsen efter 1945. Året 2016 blev derfor brugt til at renovere, klargøre udstillingsmontrer og foretage udvælgelsen af udstillingsgenstande. En stor del af indholdet skulle først sættes sammen på ny og gennemarbejdes. Vi håber, at det arbejde, der er lagt heri, kan bibringe gæsterne et nyt interessant aspekt.

I efteråret 2016 modtog vi enkelte udstillingsgenstande fra Dansk Skolemuseums samling, som af økonomiske grunde blev lukket i 2009. Da der ikke var

nogen udsigt til genåbning, fik interesserede museer lejlighed til at udvælge genstande og integrere dem i deres egne samlinger. Her ses et par eksempler.

En anden ny erhvervelse er en murske, som blev brugt ved grundstensnedlæggelsen ved Ludwig-Andresen Schule i Tønder. I murskeen er følgende indgraveret: "Gebraucht bei der Grundsteinlegung der deutschen Privatschule Tondern am 21. März 1953 durch den Bundestagsabgeordneten Dr. Edert".

Ved den ny start for det tysk-nordslesvigske skolevæsen manglede der stort set alt. Den tidligere skoleinspektør Frederik Christensen fandt det derfor nødvendigt selv at udgive tyske læsehæfter. De fik navnet Nis Puk efter en eventyrfigur, der hovedsageligt er kendt i vores grænseregion. Den foreliggende trykplade viser tegningen af en bedstemor med sit barnebarn.

Selvom besøgstallet endnu ikke er tilfredsstillende, så registrerede vi dog en stigning i forhold til året før. Hertil har især besøg af skoleklasser og grupper af børnehavebørn bidraget. Med en opmuntrende regelmæssighed får vi også besøg af grupper fra Højskolen Østersøen. Noget særligt var et besøg af foreningen "Deutscher Lehrer im Ausland".

Hauke Grella

Forskningsafdelingen (FA) og Den Slesvigske Samling (DSS) ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Gennem de seneste år er DSS og FA rykket tættere sammen, og nu flytter afdelingerne også sammen i fælles lokaler. Organisatorisk er FA også frem over en selvstændig afdeling, mens DSS er en del af biblioteket. Men det nyetablerede forskningsudvalg omfatter begge afdelinger.

Inden for det seneste år har vi indgået en aftale om forsknings- og biblioteks-samarbejde med European Center for Minority Issues (ECMI), der blandt andet indebærer, at ECMI's bibliotek med mindretalslitteratur er flyttet ind på Dansk Centralbibliotek. Vi har også aftalt et tættere forsknings-, biblioteks- og arkiv-samarbejde med Nordfriisk Instituut. Endelig har vi indgået en samarbejdsaftale med Institut for historie ved Syddansk Universitet om, at deres studerende har mulighed for at komme i praktik hos DSS og FA. Disse praktikaftaler kan samtidig kombineres med, at de studerende skriver specialer og andre større opgaver baseret på materiale fra DSS og FA. Vi er i gang med at lave en lignende aftale med Aarhus Universitet.

Disse samarbejder hænger blandt andet sammen med, at DSS i 2017 har afsluttet et treårigt projekt om at omdanne samlingen til et forskningsbibliotek. Afslutningen blev markeret med en præsentation af forskningsbiblioteket d. 27. april 2017.

Publikationer og forskning

I foråret 2017 udkom Klaus Tolstrup Petersens biografi "Gustav Johannsen – og moderniseringen af danskheden i Sønderjylland" om den dansksindede politiker, redaktør, biblioteksgrundlægger med mere, Gustav Johannsen.

Merete Bo Thomsen er ved at afslutte sit ph.d.-projekt om "Danskhed og dansksindede i de sydslesvigske landdistrikter" i mellemkrigstiden, og afhandlingen forventes indleveret til bedømmelse i efteråret 2017. Rejhan Bosnjak er i gang med sit ph.d.-projekt om det danske mindretals selvforståelse. I løbet af foråret 2017 har han gennemført sin spørgeskemaundersøgelse, hvor der glædeligvis er indkommet rigtig mange besvarelser. Mogens Rostgaard Nissen er i gang med at skrive en biografi om Karl Otto Meyer, og bogen forventes at udkomme i løbet af 2018.

DSS udgiver i efteråret 2017 en antologi med bidrag fra danske og tyske historikere om Slesvigs forbindelser til danske og tyske kolonier. Antologien er en del af projektet "Sønderjylland-Schleswig Kolonial", der er et samarbejde med Søfartsmuseet i Flensborg og Museum Sønderjylland/Kulturhistorie Aabenraa. Antologien redigeres af Marco Petersen.

I løbet af 2016 udkom Jesper Thestrup Henriksens artikel "Side om side i det kommende Europa. København-Bonn erklæringerne og Vesttysklands optagelse i NATO" og Mogens Rostgaard Nissens artikel "Slesvigland – en knast i forholdet mellem flertal og mindretal i Sydslesvig omkring 1980" i Sønderjyske Årbøger. Sidstnævntes artikel "Demokrati uden demokrater. Skolesagen mod Karl Otto Meyer 1952-1954" udkom i festskriftet til John T. Lauridsen, "Kildeskunst". Endelig har Mogens Rostgaard Nissen udgivet et par mindre artikler; "Før og Sild – to nordfrisiske turistøer" i Sønderjysk Månedsskrift og "En ulv i færelæder? – sagen om Karl Wolff" i tidsskriftet Rubicon.

Arkiv

Der er fortsat stor søgning på arkivportalen arkiv.dk. Gennem det seneste år har der været et nogenlunde stabilt antal på omkring 2.000 besøgende om måneden. Den positive konsekvens heraf er, at antallet af brugere, der kontakter arkivet pr. telefon, mail eller ved egentlige besøg, er steget betydeligt i forhold til de foregående år. Ved udgangen af 2016 var der indscannet cirka 20.000 arkivbilleder, plakater, kort m.m. I 2016 modtog arkivet 44 afleveringer, som fylder 83 hyldemeter. Desuden er der afleveret 3298 fotos, 112 kassettebånd og 57 VHS bånd. Blandt de største afleveringer kan nævnes et meget omfattende arkiv fra SSW's landdagsgruppe; materiale fra Sprogforeningen i Sydslesvig; Andreas Graus arkiv samt den danske menighed i Slesvigs arkiv. Igen i år har vi også modtaget en række bogdonationer til Den Slesvigske Samling, hvilket vi er yderst taknemmelige for.

Formidling

Medarbejderne i de to afdelinger har i løbet af det seneste år holdt 20-25 foredrag i Sydslesvig og i Danmark om emner relateret til det danske mindretals historie; til Sønderjyllands historie og til dansk-tysk historie, ligesom vi har taget imod og holdt oplæg for en række forskellige besøgsgrupper fra Danmark og Slesvig-Holsten. Desuden skriver vi regelmæssigt artikler til og kronikker i Flensborg Avis. Martin Bo Nørregaard skriver en månedlig artikel om dansk-

sindede soldater under Første Verdenskrig, og Mogens Rostgaard Nissen skriver hver måned en kronik om Karl Otto Meyer.

Martin Bo Nørregaard er desuden ved at afslutte arbejdet på den ny formidlingsplatform sydslesvighistorie.dk. På siden præsenteres materialet fra Arkivet ved Dansk Centralbibliotek på en ny og lettilgængelig måde, ligesom der udvikles ti forskellige historiske temaområder med tilhørende undervisningsmateriale. Desuden er vi i samarbejde med Skoleforeningen i gang med at udvikle to e-bøger rettet mod undervisningen i 4.-6. klasse i dansk og historie, hvor indholdet i vid udstrækning er baseret på materiale fra Arkivet. I løbet af 2017 afslutter vi desuden et andet projekt sammen med Skoleforeningen, hvor vi i samarbejde med danske forfattere og illustratører udgiver tre børnebøger, der tager afsæt i den sydslesvigske historie.

Den 12. november 2016 var DSS igen vært for den største dansk-tyske slægtsforskerdag, hvor slægtsforskningsentusiaster fra begge lande havde mulighed for at møde foreninger og institutioner, der arbejder med slægtsforskning, samt for at netværke med andre slægtsforskere. Der deltog omkring 400 mennesker i arrangementet. I forbindelse med Forsknings Døgn holdt FA igen i år et arrangement for gymnasieelever fra Duborg Skolen og A. P. Møller Skolen, og i år var temaet "national identitet".

Den 25.-26. marts 2017 deltog FA og DSS i Historiske Dage i København. Som sidste år deltog vi i en fælles sønderjysk stand sammen med Museum Sønderjylland, Arkivet i Haderslev og Historisk Samfund for Sønderjylland. På standen kunne man blandt andet lave stenøkser, prøve at kniple, købe bøger, opleve reformationen i Haderslev og få smagsprøver på sønderjysk spegepølse og rom fra Flensborg. Arrangementet var en stor succes med besøgsrekord på over 9.000 besøgende.

Mogens Rostgaard Nissen og Klaus Tolstrup Petersen

Frøslevlejrens Museum 2016

Besøgstat

Museet har i 2016 haft 33.276 gæster mod 46.212 i 2015. Den kraftige tilbagegang på hele 28 % synes entydigt at kunne forklares med, at Nationalmuseet pr. 1. juli genindførte entrébetalning. Ser man nemlig isoleret på perioden frem til den 1. juli havde museet 19.004 gæster mod 17.952 året før, altså en fremgang på 5,9 %. I perioden 1. juli til 1. december, derimod, var der en tilbagegang på 49,5 %, idet besøgstallet faldt fra 28.260 til 14.272.

Museet håber naturligvis, at den markante tilbagegang vil være af forbigående karakter, altså at der er tale om, at publikum forbigående reagerer mod at have mistet, hvad man betragter som en hævdevunden rettighed.

Antallet af forudbestilte arrangementer i form af foredrag og omvisninger for grupper var i 2016 230 mod 236 i 2015, altså næsten identiske tal. En stor del af arrangementerne var imidlertid aftalt, inden Nationalmuseets direktion besluttede at genindføre entré, hvorfor museet naturligvis var bundet heraf. Derfor

ville man tænkeligt have kunnet konstatere en større tilbagegang i antallet af arrangementer, såfremt de havde været forbundet med entrébetalning.

Udstillinger

I forsommeren 2016 returnerede Den Hvide Bus til museet efter at have været udlånt til Nationalmuseets store særudstilling om De Hvide Busser i Egmont-hallen. Særudstillingen, som blev særdeles velbesøgt, var blevet forlænget til og med påsken 2016. Takket være donationer fra Frihedsmuseets Venners Fond og Sportgoods Fonden kunne Den Hvide Bus retableres i museet i en fornyet sammenhæng, hvor dele af særudstillingen i Egmont-hallen, især AV-afsnittet, blev overført til den faste udstilling i Frøslevlejren. Det er museets håb, at yderligere elementer fra særudstillingen kan overføres til museets faste udstilling, men det vil kræve en udvidelse af museets fysiske rammer.

Formidling, forskning, publiceringer og andet

Museumsinspektør Dennis Larsen holdt i 2016 otte eksterne foredrag, primært med afsæt i sine publikationer om danskeres SS-tjeneste. Overinspektør Henrik Skov Kristensen holdt 33 foredrag. Emnerne varierede, men tog hovedsageligt udgangspunkt i egen forskning og egne publikationer over årene. De 230 interne foredrag og omvisninger blev også i 2016 primært varetaget af Marianne Kröger og Bent Hansen, som især i forbindelse med en række teaterforestil-

De to kommandanter Hillgärtner og Schriever ved hovedvagtårnet i Polizeigefangenenlager Frøslev. Billedet er formodentlig taget i forbindelse med Schriegers afløsning af Hillgärtner i december 1944. Foto: Frøslevlejrens Museum.

linger i Frøslevlejrens Efterskole ydede en stor indsats. Forestillingen *Den Blå Tid*, skrevet af Hege Tokle og opført af Syddjurs Egnsteater, er inspireret af kz-fangenskab og redningen med de Hvide Busser. De mange tilrejsende skoleelever fik i tilknytning til forestillingen en omvisning i Frøslevlejrens Museum.

Både Dennis Larsen og Henrik Skov Kristensen har i samarbejde med den øvrige indholdsgruppe fra Krig og Besættelse leveret bidrag til den kommende udstilling på det reetablerede Frihedsmuseum.

For Statsadvokaturet gennemgik Dennis Larsen i 2016 arkivmateriale vedrørende en tidligere, nulevende, dansk SS-soldat med henblik på at rejse en eventuel straffesag mod denne for krigsforbrydelser under 2. verdenskrig.

Henrik Skov Kristensen har i 2016 indsamlet og bearbejdet kildemateriale med henblik på en afhandling med arbejdstitlen *Gerningsmænd eller ofre. Erindringer om 2. verdenskrig i Forbundsrepublikken Tyskland og det tyske mindretal i Sønderjylland*. Han har endvidere medvirket ved produktionen af Tommy Halds udsendelsesrække på fire, *Esters Rejse*, som blev sendt på TV2 Nord, ligesom han har stået til rådighed for medier og kolleger i faglige spørgsmål. Han har endelig fungeret som beskikket censor i historie ved landets universiteter og som fagfællebedømmer af videnskabelige artikler.

Henrik Skov Kristensen publicerede i 2016 følgende skriftlige arbejder:

"Loyalitet under pres? BDN-formand Hans Schmidt-Oxbülls tale på 'den tyske dag' i 1955" i *"Kildeskunst." Historiske & kulturhistoriske studier. Festskrift til John T. Lauridsen*. Red. af Sofie Lene Bak m.fl. Det Kongelige Bibliotek 2016. 2, s. 517-555.

"De Hvide Busser – en udstilling om medborgerskab" (sammen med Mette Boritz) i *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2016, s. 288-301.

"De medicinske forhold i Frøslev- og Fårhuslejren" i *Dansk Medicinhistorisk Årbog* 2016, s. 157-198.

"Die 'Weissen Busse' aus der Perspektive Nordschleswigs. Die schwedisch-dänische Rettungsaktion für KZ-Häftlinge im Frühjahr 1945" i *Grenzfriedenshefte* 1/2016, s. 23-44.

"Livet i kz-lejren" i *Nyt fra Frøslevlejren* marts 2016, nr. 99, s. 6-12.

"Besættelsen 1940-45 i sønderjysk perspektiv" på www.danmarkshistorien.dk.

"Under Sandet", filmanmeldelse i *Tidehverv* nr. 2, februar 2016, s. 35-37.

Helhedsplan for Frøslevlejren

I erkendelse af at besøgsoplevelsen i Frøslevlejren kan styrkes, indledte Nationalmuseet og Aabenraa kommune i 2015 et samarbejde om at udarbejde en ny såkaldt 'helhedsplan' for Frøslevlejren. Planen sigter på at tilgodese Frøslevlejrens Museums ønske om at styrke stedets autenticitet som fangelejr og at skabe en større kronologisk og tematisk klarhed på lejrområdet – samtidig med at for eksempel Frøslevlejrens Efterskoles behov for udfoldelse tilgodeses. Anstrelgelserne mundede i 2016 ud i en konkret og detaljeret plan, som er udfordrende og kræver såvel store omkalfatring som investeringer.

Henrik Skov Kristensen, overinspektør

Museum Sønderjylland

Jævnfør årsberetningen for 2015 blev der konstateret en række væsentlige udfordringer for Museum Sønderjylland efter knap 10 år som et af landets største, fusionerede museer. Både Slots- og Kulturstyrelsens kvalitetsvurdering og efterfølgende en rapport fra BDO pegede på væsentlige opmærksomhedspunkter og behovet for at sikre Museum Sønderjylland en rationel udnyttelse af ressourcerne og for at øge og forbedre indsatsen på flere områder, særligt museets magasineringsforhold, formidling, besøgstal og indtjening. Statslige besparelser medførte yderligere, at tilskuddet til statsanerkendte museer vil falde med 2 % årligt over perioden 2016-2019 og dermed sætte museets økonomi under pres.

I 2016 har bestyrelsen haft fokus på at adressere netop disse forhold. Tiltagene kan sammenfattes i følgende hovedpunkter:

Bestyrelsen valgte at udskille Skærbæk Museum, Oldemorstof, udstillingen i Hjemsted Oldtidspark, Jacob Michelsens Gård, Slesvigske Vognsamling, Ehlers Lertøjssamling og Haderslev Bymuseum. Museets arbejde kan derefter målrettes færre lokaliteter. Udskillelserne sker løbende og vil være afsluttet primo 2018.

December 2016 tiltrådte museets nye direktør, Henrik Harnow, der kom fra en stilling som direktør for Danmarks Jernbanemuseum. Rekrutteringsprocessen har i væsentlig grad rettet sig mod at finde en kandidat, der skal gennemføre en omorganisering af museet med fokus på at skabe ét museum.

Museum Sønderjyllands økonomi og drift skal tilpasses de gældende vilkår blandt museer og kulturinstitutioner med fokus på høj kvalitet i museumsarbejdet, mens der på samme tid anlægges en kommerciel vinkel på museumsdriften. Det forventes, at centralisering af en række driftsmæssige funktioner kan frigøre ressourcer inden for de givne økonomiske rammer, men at museets udvikling i øvrigt i væsentlig grad skal baseres på en højere indtjening.

Udpegning af en egnet grund til etablering af et fællesmagasin, der kan rumme museumsgenstande fra Museum Sønderjyllands omkring 60 magasiner af varierende størrelse og kvalitet. Det lykkedes i 2016 at få stillet en grund i Aabenraa Kommune til rådighed for projektet og at påbegynde arbejdet med at udarbejde byggeprogram samt forberede finansieringsmodeller for realisering af et tidssvarende magasin.

Museum Sønderjyllands samlede besøgstal (uden Historiecenter Dybbøl og Dybbøl Mølle) udgjorde i 2016 171.294 mod 172.592 i 2015. Museum Sønderjylland havde også i 2016 et særdeles højt aktivitetsniveau med i alt 21.579 gæster til foredrag og omvisninger. Dette tal er ikke medregnet i det samlede besøgstal.

Museets nye strategi og handlingsplan, der vil rumme udviklingsplaner og segmentering af målgrupper for alle museets besøgssteder, ventes vedtaget af bestyrelsen i 2017, ligesom der er afsat midler til ansættelse af en PR- og markedsføringskoordinator.

Museets ledelse og bestyrelsen vil have et stærkt fokus på besøgstal og entréindtægter under de kommende års udvikling af museet og dets tilbud til gæsterne, men vil i øvrigt med en ny strategi og handlingsplan udstikke vejen

for alt arbejde på de museale ansvarsområder indsamling, bevaring, registrering, forskning og formidling samt museet som virksomhed og arbejdsplads. Samarbejdet med de sønderjyske kommuner vil udgøre en meget væsentlig facet af dette arbejde.

Museum Sønderjylland – Besøgstal 2016

Afdelinger	2016	2015	2014	2013	2012
Sønderborg Slot	50.689	52.520	60.636	51.325	52.903
Cathrinesminde Teglværk	15.924	17.543	22.553	21.577	24.101
Kulturhistorie/Kunst Tønder	27.088	27.186	38.545	27.372	31.853
Augustenborg Slot	0	793	470	733	1.118
Højer Mølle	6.413	6.363	7.451	7.504	8.341
Drøhnses Hus	3.467	1.753	2.296	4.448	3.363
Arkæologi Haderslev	8.811	10.684	9.471	8.430	8.317
Slesvigske Vognsamling	2.523	1.807	2.452	2.046	3.410
Ehlers Lertøjssamling/Bymuseet i Haderslev	3.553	6.312	6.867	5.628	6.205
Kulturhistorie Aabenraa	6.116	4.779	4.655	4.690	5.304
Jacob Michelsens Gård	3.318	1.965	3.242	1.873	2.093
Kunstmuseet Brundlund Slot	20.239	15.977	12.484	10.504	13.538
Naturhistorie og Palæontologi	7.019	6.956	7.453	8.368	7.725
Oldemorstoft	3.969	3.495	4.286	5.434	4.137
Hjemsted Oldtidspark	12.165	14.459	10.105	10.067	10.227
Skærbæk	0	0	552	805	806
I alt	171.294	172.592	193.238	170.804	183.441
Antal gæster ved foredrag og omvisninger (uden for museernes fysiske rammer)	21.579	20.591	23.152	18.189	26.420

Fagområdernes målsætninger og særlige arbejdsindsats i 2016

Parallelt med bestyrelsens arbejde har museet opretholdt det sædvanlige høje aktivitetsniveau til glæde for borgerne i Sønderjylland og regionens turister og som et led i museets formidling af kulturarven. I det følgende gives en summarisk beskrivelse af de enkelte fagområders væsentligste indsatsområder og resultater i 2016.

Sønderjyllands arkæologi

Formidling

I 2016 vistes særudstillingen *Breaking News* af internationale presseklip om krigen i 1864. I udstillingen kunne man følge krigens udvikling i form af de mange beretninger og ikke mindst litografier, der blev trykt i aviser og blade

rundt om i Europa. Desuden arrangerede afdelingen en lille udstilling om de fine detektorfund fra middelalderbebyggelsen Pedersborg syd for Urnehoved.

I 2016 fortsatte arbejdet med de forpligtende samarbejder med undervisningssektoren, der var indgået aftale om i 2015: *Skolen på museet / museet på skolen* – Partnerskabsaftale mellem afdelingen og to skoler i Haderslev kommune. *Historiefortællingen* – samarbejde med VUC-Syd. *Outdoor learning and living for world citizenship* – samarbejde med VUC-Syd. *Renæssancen* – samarbejde med Ernærings- og sundhedslinjen på UC-Syddanmark. Disse undervisningsforløb vil fortsætte i 2017. Som i tidligere år deltog afdelingen også i Naturvidenskabsfestivalen på UC-Syddanmark.

I løbet af 2016 kunne der ses en øget interesse fra skoler i at benytte sig af de tilbudte undervisningsforløb. Det er en effekt af den nye skolelovs indførelse, og det er håbet, at de nyetablerede skole-museum-samarbejder vil øge dette tal væsentligt i de kommende år.

Formidlingen har i 2016 fortsat arbejdet med at udvikle digitale tilbud. Der kom enkelte nye tekster på www.oldtidsglimt.dk og en ny guidet tur, denne gang til bygninger fra Haderslevs opsvingsperiode 1830-1864, blev lagt ud på afdelingens arkitekturguide til mobiltelefon, der også findes på [Oldtidsglimt.dk](http://oldtidsglimt.dk). Der blev desuden arbejdet med at forberede en guide til reformationsteder i Sønderjylland i 2017.

Afdelingen deltog igen i det kommunale telt på Fællesdyrskuet i Aabenraa, hvor fokus som sædvanlig var de fredede fortidsminder i det dyrkede land. Forsøgstillinger har vist, at godt 1000 personer studerer museets posters om fortidsminderne og taler med arkæologerne i løbet af de to dage, dyrskuet varer. Desuden var der deltagelse i den første nationale "fortidsmindedag" 2. oktober med præsentation af fem fredede fortidsminder i Sønderjylland og Kolding Kommune.

I den permanente udstilling blev der indrettet et arkæolog-kontor, hvor publikum kan følge arkæologens arbejde samt benytte lejligheden til at spille afdelingens arkæologispil: *Jeg er arkæolog*. Desuden blev der lavet tyske oversættelser af udstillingstekster i den permanente udstilling som QR-koder og endelig forklaringer via QR-koder til genstandene i Frilandsafdelingen.

Indsamling

Afdelingen har igennem hele året indsamlet i henhold til museets indsamlingsstrategi. Genstande fra arkæologiske udgravninger, der skal kasseres, bliver kasseret på selve udgravningen. Afdelingen mangler stadig at registrere enkelte store privatsamlinger, indkommet i tidernes løb. I 2016 var der fokus på Jørgen Fynbos store og værdifulde samling af flinterredskaber fra ældre stenalder, alle fra lokaliteter i den nordlige del af Sønderjylland. Arkæologi Haderslev deltager med sin kulturhistoriske samling i den magasingennemgang, der finder sted inden for Museum Sønderjyllands kulturhistoriske samlinger. I 2016 begyndte en gennemgang af håndværksredskaber og møbler, der skal føre til en mulig kassation af genstande i 2017.

Bevaring

Arkæologi Haderslev har ikke væsentlige udfordringer med bevaring af afdelingens genstande. Der bliver foretaget løbende kontrol, og afdelingen er meget langt med at flytte alle metalgenstande ind i et særligt rum til opbevaring af metal.

I 2016 fortsattes sammen med de øvrige afdelinger i Museum Sønderjylland arbejdet med at udfærdige en værdiredningsplan for samlingerne. En færdig plan vil foreligge i 2017.

Den arkæologiske virksomhed

Arkæologi Haderslev foretog i 2016 i alt 93 arkæologiske undersøgelser. Heraf var 65 prøvegravninger og 28 udgravninger. Alle disse arkæologiske undersøgelser var foranlediget af museumslovens kapitel 8 og var finansieret af forskellige bygherrer. Dog var 19 af de 65 prøvegravninger såkaldte "mindre" prøvegravninger, der betales af museet selv.

Afdelingen har i 2016 afgivet 317 høringssvar til lokalplaner, byggeansøgninger og mange andre typer af sager, der involverer anlægsarbejde under overfladeniveau. Det samlede antal af sager, der har været vurderet i løbet af året er stadig svagt stigende i forhold til årene under krisen. Det er langt over 6000 sager, der passerer museet årligt med henblik på at vurdere, om jordfaste fortidsminder kan blive ødelagt ved anlægsarbejder.

For enden af regnbuen? Et udsnit af den store bebyggelse ved Viggo Carstensensvej uden for Haderslev. Bebyggelsen stammer fra yngre romersk og ældre germansk jernalder, tiden mellem 300 og 500 e.Kr. Foto: Pernille Kruse, Museum Sønderjylland.

Afdelingen har over årene haft et betydeligt beretningsefterslæb, opstået som følge af et meget stort antal arkæologiske undersøgelser inden for ganske få år. Ved årsskiftet 2016/17 resterede der endnu ikke afleverede beretninger, som det ville tage anslået 60 arbejdsuger at færdiggør. Beretningsefterslæbet vil være afviklet ved udgangen af 2017.

I 2016 fortsatte den systematiske uploadning af de skrevne beretninger på Historisk Atlas. Samtidigt lægges beretningerne naturligvis også på Fund & Fortidsminder, så de er tilgængelige for kolleger.

I løbet af 2016 kom administrationen af danefæ-lovgivningen til at fylde mere og mere i afdelingens dagligdag. Antallet af personer, der afsøger jorden i det sønderjyske er stærkt stigende. Museet forsøger at følge med så godt, det er muligt, men der er ikke ressourcer til at behandle de mange genstande så hurtigt, som både vi og finderne kunne ønske. Sagsbehandlingstiden på et par år på Nationalmuseet betyder, at der går en rum tid, inden en finder får at vide, om et fund bliver erklæret som danefæ.

Afdelingen varetager på vegne af Slots- og Kulturstyrelsen tilsynet med fredede fortidsminder og beskyttede sten- og jorddiger i de fire sønderjyske kommuner og Kolding Kommune. Således også i 2016, hvor omfanget af tilsynet og dermed det tilknyttede tilskud til opgavens løsning fra styrelsen atter blev mindre. Afdelingen er fortsat, på trods af den forringede økonomi, positivt indstillet over for at varetage arbejdet. I 2016 afsluttedes gennemgangen

I den fugtige undergrund sydøst for Starup Kirke dukkede en velbevaret brønd op. Brøndkassen er en bødkret tønde, der er fremstillet i Lübeck eller deromkring i tiden 1235-1250. Foto: Anders Hartvig, Museum Sønderjylland.

af alle synlige anlæg fra Sikringsstilling Nord med henblik på at foretage en fredningsbeskrivelse af de bevarede dele af dette enestående forsvarsanlæg fra 1. Verdenskrig.

I 2016 publiceredes to monografier samt 10 artikler, heraf tre i internationale og syv i danske tidsskrifter. I det tidlige forår udkom bogen *Haderslev – en købstad bliver til* om udgravningerne ved Starup Kirke og ved Møllestrømmen i Haderslev. Udgravningerne blev fremlagt af Tenna Kristensen og Anders Hartvig. Desuden blev det i denne bog også muligt at publicere nye undersøgelser af henholdsvis Starup Kirke ved Thomas Bertelsen fra Nationalmuseet og Haderslevskibet ved Anton Englert fra Vikingeskibsmuseet.

Nogle måneder senere udkom Freerk Oldenburgers engelsksprogede afhandling *Højgård – Iron Age Graves in Southern Jutland*. Bogen behandler en gravplads ved Højgård fra omkring Kristi fødsel. Freerk havde udarbejdet teksten som sit speciale, og bogen udmærker sig blandt andet ved, at alle urner samt gravgaver er tegnet af forfatteren i sort-hvid streg.

Endelig fortsattes forskningsprojektet om Danevirke i et samarbejde med Achäologisches Landesamt Schleswig-Holstein, der blev indledt i 2015. Projektet er udsprunget af de udgravninger på Danevirkes hovedvold og porten gennem volden, som de to institutioner gennemførte i fællesskab i 2013 og 2014. Til at bearbejde denne udgravning videnskabeligt og sammenholde resultaterne med ældre udgravninger har Augustinus Fonden ydet et fornemt bidrag. Projektet vil komme til at løbe i endnu et par år og afsluttes med en publikation.

Sønderjyllands historie

(Sønderborg Slot og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie)

Indsamling

Afdelingen iværksatte i 2016 mere omfattende indsamlinger af genstande fra tiden efter 1920, knyttet til den kommende store udstilling om Sønderjylland efter 1920 og med fokus på de genstande, billeder og film, der knytter sig til Sønderjyllands særlige historie eller til særlige regionale forhold i øvrigt. Der er indsamlet inden for emner som grænse, grænsebevogtning og grænsehandel, de særlige forhold i grænselandet før og under besættelsen, dialekt samt sportsklubber og sportsudøvere, som ses som markører for det sønderjyske. Ud over det er samlingerne om Første Verdenskrig fortsat suppleret med breve, dokumenter og billeder.

ISL har modtaget store fotosamlinger fra Rødding og Danebod højskoler.

Bevaring og registrering

Der er især arbejdet med de indkomne genstande, og derudover er registreringerne af dele af samlingerne revideret. Blandt andet er der arbejdet med dele af håndværkssamlingen i forbindelse med en samlet gennemgang af denne gruppe i hele museet.

ISL har øget antallet af tilgængelige billeder på Sønderjyske Billeder med cirka 12.000, så der nu er offentliggjort over 60.000 billeder, som samtidig er registreret og scannet, så de også bevares digitalt.

En omfattende rengøring af magasinerne er igangsat. I den anledning bliver store dele af samlingerne rengjort og ompakket. Et mindre antal genstande er konserveret, heriblandt en del genstande fra slottets middelalderhistorie og en pragtfuld broderet fane fra soldaterforeningen for det preussiske regiment 86, der havde kaserne på slottet i kejserens tid.

Formidling

Det centrale fokuspunkt har været fornyelse af de faste udstillinger på Sønderborg Slot. I februar åbnede to små rum i tilknytning til udstillingen om Treårskrigen. Det første præsenterer især uniformer og våben fra Treårskrigen, mens det andet rum fokuserer på de to generationer af slægten Dinesen, der gjorde sig gældende i de to slesvigske krige – henholdsvis Karen Blixens farfar og far A.W. og Wilhelm Dinesen.

En større satsning er en gennemgribende fornyelse af rummet, som fortæller om slottets egen historie. Der er udarbejdet informationstavler og montere, og som nyt midtpunkt er der en stor interaktiv skærm, hvor man kan gå på opdagelse i slottet i 1600-tallet i en slags tegnefilm. Udstillingen trækker historien

Museum Sønderjyllands on-line formidling af Første Verdenskrig er en stor succes. Ved udgangen af 2016 har hjemmesiden passeret 1,6 millioner sidevisninger. I august 2016 blev der sat ny rekord med 83.439 sidevisninger på én måned. Den tilhørende Facebook-side er med mere end 5.000 følgere den mest populære af alle Museum Sønderjyllands Facebooksider.

op mod moderne tid med fokus blandt andet på tiden som lazaret, kaserne og interneringslejr. Den rummer moderne teknologi, men samtidig er der langt flere genstande end før, og der er teksten på tre sprog.

Ud over det arbejdes der på den store satsning *Sønderjylland 1920-2019*, som skal åbne i 2019. Der er indsamlet og udvalgt genstande, billeder og film. Udstillingsarkitekterne har arbejdet med udstillingens design, som afsluttes i 2017, og der er udarbejdet grundmateriale til en lang række digitale udstillingsselementer i form af projektioner, interaktive skærme, spil med videre.

Særudstillinger nedprioriteres, mens der arbejdes med dette. Det løbende formidlingsarbejde med foredrag, omvisninger, historisk ringridning og skoletilbud er derimod fortsat. ISL har redigeret *Sønderjysk Månedsskrift*, og Sønderborg Slot har fortsat arbejdet med siden www.denstorekrig1914-18.dk, som havde passeret mere end 1,3 million sidevisninger ved nytår. Derudover indledtes arbejdet med et rollespil *Befri Christian 2.* og med en app, *Museumsmysteriet*, som er en slags digital skattejagt gennem museet for børnefamilier.

Forskning

I 2016 afsluttede Kim Furdal projektet om dansk lokalhistorie med udgivelse af *Kampen om lokalhistorien*, som er en kulturhistorisk undersøgelse af interessen for lokalhistorie og interessen for hjemstavnen sat i forhold til nationalstaten.

I foråret 2016 afsluttedes Udkantspulje-projektet *Landsbyer på kanten*, der blev påbegyndt i 2015. Arbejdet, der var støttet af Slots- og Kulturstyrelsen, var et samarbejde mellem syv museer. Projektet havde til formål at udvikle en generel metode til kulturhistorisk screening af landsbyernes fysiske rum, deres historiske udvikling og det levede liv, der knytter sig hertil. Hvert museum gennemførte pilotprojekter i to udvalgte landsbyer i deres område. ISL havde til formålet udvalgt landsbyerne Store Jyndeved og Løjt Kirkeby.

Et forskningsprojekt om de særlige storgodssamfund omkring Sønderborg fra 1500-tallet til 1800-tallet afsluttedes med udgivelsen af Carsten Porskrog Rasmussens bog *Hertuggodser* samt en større artikel om en langvarig strid mellem de augustenborgske hertuger og de alsiske bønder i *Landbohistorisk Tidsskrift*.

Endelig afsluttedes også et projekt om det sønderjyske skolevæsen i tysk tid som preussisk nationalstatsprojekt med udgivelse af en artikel.

Ud over det er der forsket på en række felter inden for Sønderjyllands historie. Der arbejdes blandt andet med Grænseforeningens historie, sønderjyder i tysk tjeneste under Første Verdenskrig og sønderjysk hertughistorie. Disse projekter munder ud i bøger og artikler over de kommende år.

Sønderjyllands erhvervshistorie

Kulturhistorie Aabenraa

Indsamling

Der indsamledes et mindre antal genstande med relation til Sønderjyllands søfart, blandt dem fotografier af kaptajnen Eschel Krabb og hans hustru, en redningsmedalje og hans håndskrevne erindringer, som museet tidligere har udgivet i den tyske original og medfølgende dansk oversættelse. Derudover er modtaget en inddeponering af Dorothea Nissens dagbøger medfølgende skibsportræt og personportrætter af kaptajnsfruen og hendes mand.

Bevaring

Det i 2015 påbegyndte oprydning- og rengøringsarbejde i museets hovedgasin fortsatte – dette arbejde omfatter også en tidskrævende rengøring på genstandsniveau.

Registrering

Arbejdet med gennemgangen, registreringen og pakningen af dele af museets omfattende samling fortsatte. Museets registrering af afrikanske genstande blev som forberedelse på en planlagt særudstilling kritisk gennemgået.

Forskning

Dette arbejde koncentrerer sig især om bogprojektet *Sønderjyllands Søfartshistorie* i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og det dansk-tyske projekt "Den koloniale arv" om den danske og (senere) den tyske kolonialismes indflydelse på Sønderjylland/Schleswig. Blandt andet bidrager både Mikkel Leth Jespersen og Stefanie Robl med artikler til antologien *Sønderjylland-Schleswig kolonial*, som forventes at udkomme i efteråret 2017.

Formidling

I årets særudstilling *Sønderjyske kaptajnsfruer på langfart* fortalte museet om en række kvinder, som i 1800-tallet ledsagede deres mænd på deres rejser til havnebyer i hele verden. Flere af disse kvinder har skrevet dagbog under rejserne, som giver et spændende indblik i dagligdagen om bord og deres oplevelser og indtryk i havnebyerne.

Som afslutning på det 3-årige dansk-tyske projekt *Future Port Cities*, hvor unge fra regionen Sønderjylland-Schleswig i workshops og to i henholdsvis Flensborg og Aabenraa afholdte "boatcamps" udviklede deres visioner til havnebyernes fremtid, vist i efteråret en udstilling med deres værker.

Derudover deltog museet i et samarbejde med blandt andet Nationalmuseet angående *Nye veje* i forbindelse med "Åben Skole" og udviklede (og afprøvede) i denne sammenhæng både et nyt formidlingstilbud med korte film på i-pads samt byvandring til elever.

Blandt de øvrige formidlingsarrangementer kan nævnes: Jomfru Fanny-forestillingerne på museet, maritime byvandring og rundvisninger, de populære børnearrangementer "Piratuge" og "Nat på museet", en række interne og eksterne foredrag samt deltagelse i havnefesten "Kongelig Classic".

Stefanie Robl deltog som Museum Sønderjyllands repræsentant i Interreg-projektet NORDMUS, som har til formål at forbedre samarbejdet mellem danske og tyske museer.

Publikationer

Mikkel Leth Jespersen (red.): *Skibsbygmesteren Niels Jacobsens erindringer og brev-bog (1828-1888)*, Aabenraa 2016.

Sven Funke (red.): *Heiße Zeiten in der Südsee. Aus den Tagebüchern und Berichten des Kapitän des Zweimastschoners LEVIKA, Niels Simon Michelsen, 1874-1878*, Aabenraa 2016.

Jacob Michelsens Gård

Indsamling

Museet foretager ingen indsamling på JMG.

Bevaring

Der igangsættes en tiltrængt renovering af gårdens gamle køkken og dele af loftet – arkitekt Peter Buchholt Petersen er tilknyttet projektet og har sørget for de nødvendige tilladelser, blandt andet fra Slots- og Kulturstyrelsen.

Registrering

Samlingen på JMG er registreret (komplet på blå kort, delvis også i Regin). I forbindelse med gårdens planlagte udskillelse af Museum Sønderjylland pr. 1.1. 2018 er der påbegyndt en gennemgang af gårdens samlinger med henblik på udskillelse.

Forskning

Der er ikke blevet forsket med relation til JMG.

Formidling

Gårdens cirka 40 frivillige viste en lille udstilling om skrivebordsbønderne på Lille Kolstrup og landmålergrej og arrangerede derudover en række rundvisninger, tre velbesøgte bageweekends, et fastelavnsarrangement og en legedag for hele familien. I samarbejde med Det Lille Teater, Aabenraa, vistes forestillingen *Den Lille Havfrue* i juni i gårdens have. Derudover fortsattes samarbejdet med Aabenraa Kommunes demenskoordinator, så der holdes regelmæssige formiddage for demensramte borgere i gårdens omgivelser.

Cathrinesminde Teglværksmuseum

Indsamling

Cathrinesminde Teglværk har overtaget *Kalk og Teglværksforeningen af 1893's* malerisamling. De vil senere kunne danne grundlag for en udstilling om teglværker i maleriet på museet.

Bevaring

Cathrinesminde Teglværks største genstand er teglværkets ovn og bygninger. Afdelingens egne håndværkere forestår i samarbejde med Sønderborg Kommune størstedelen af vedligeholdelsen af de historiske bygninger.

Afdelingens frivillige maskingruppe restaurerer løbende flere gamle stationære og marinemotorer med tilknytning til teglindustrien eller sønderjysk erhvervshistorie.

Som et led i sikringen af det historiske teglværk er Cathrinesmindes gamle brandalarmcentral udskiftet, da den gamle ikke længere kunne fungere med nutidige reservedele. Samtidig med udskiftningen af centralen blev sensorerne i de udendørs haller udskiftet med varmefølsom tråd, som er mere robust over for det hårde klima ved stranden.

Registrering

Tidligere leder af Broagerlands Lokalkiv Randi Helming er som frivillig på Cathrinesminde Teglværk i færd med en total gennemgang og nyregistrering af museets dokumentation om danske teglværker, aspekter af sønderjysk industrihistorie og Cathrinesminde selv.

Forskning

Arkivforskning til bind om Sønderborg Kommunes teglværker i serien *Danmarks Teglværker* er sat i gang med assistance fra historiker Jacob Hanquist Petersen og lektor emeritus Inger Buchard.

Konference: 3.-5. juli. 23. *Internationale Konference Teglværkshistorie/ Teglværksmuseer med temaet "Teglproduktion og teglanvendelse i Danmark og Slesvig-Holsten"* blev afholdt på Cathrinesminde Teglværk i samarbejde med Bundesverband der Deutschen Ziegelindustrie, støttet af Kalk og Teglværksforeningen af 1893. Der var i alt 67 deltagere, flest tyske, 16 danske, 12 hollændere, enkelte fra Østrig.

Formidling

Udstillingssæsonen begyndte med *Broagerlands Kunstforenings Forårsudstilling* fra 3. april til 8. maj, som altid med danske og tyske kunstnere.

Sommerens særudstilling, *Kellinghusen – en flække og dens fajance* åbnedes 31. maj af borgmester Pietsch fra Kellinghusen og med taler af borgmester Erik Lauritzen, Sønderborg, og Andreas Dethlefsen, formand for Keramikcentrum Kellinghusen. Kellinghusen i Holsten var fra 1760 og 100 år frem en vigtig producent af fajancevarer og på den måde en kollega til teglværkerne inden for lerindustrien.

15.-19. juni. Egnsspillet *Fare fare krigsmand* blev spillet for omkring 1000 tilskuere. Det tog udgangspunkt i teglværksejer Chr. Hollensens indkaldelse til kejserlig tysk krigstjeneste i Hviderusland og Ukraine i årene 1915-18 og handlede om forholdet mellem Hollensen og dem derhjemme. Baggrunden er blandt andet beskrevet i Hans Wolfs bog *Teglværksejer Hollensen*, som var årsskriftet fra Cathrinesminde Teglværk 2014.

Derudover holdt Torben Vestergaard en række foredrag om teglværkerne og Sønderjyllands industrihistorie og var tovholder for Museum Sønderjyllands deltagelse i *Historiske Dage i Øksnehallen* i København 9.-10. april.

Publikationer

Årsskrift XXIX, 2016.

Hans-Georg Bluhm og Ulla Houkjær: *Kellinghusen – en flække og dens fajancer*. Red. Torben A. Vestergaard, 2016.

Verner Bjerge og Jacob Hanquist Petersen: *Danmarks Teglværker – Hedensted Kommune*. Redaktør: Torben A. Vestergaard, 2016.

Torben A. Vestergaard: "Exchange and the Constitution of Persons under a Welfare Regime" i *Parts and Wholes. Essays on Social Morphology, Cosmology, and Exchange in Honour of J. D. M. Platenkamp*. Edited by Laila Prager, Michael Prager & Guido Sprenger, Münster 2017.

Oldemorstof

Indsamling

Der er indsamlet to (2) genstande til museets samling i 2016, begge ved aktiv indsamling på Store Okseø, hvor tiden med gæstgiveri er ophørt.

Bevaring

Mads Mikkelt Tørsleff var i 2016 frikøbt på halv tid til samlingsgennemgang af genstande med relation til håndværk i flere afdelinger af Museum Sønderjylland. Projekt blev medio januar 2017 overdraget til en ny projektmedarbejder til videre varetagelse.

På Oldemorstof er de ved samlingsgennemgangen 2013-14 kasserede (landbrugs)genstande blevet fjernet fra magasinet og destrueret.

Registrering

Fra museets gamle samling er registreret 29 genstande i Regin i 2016.

Forskning

Projektet omkring museets frugtlund har udviklet sig til en undersøgelse af, hvilke lokalt udbredte frugtsorter, der fandtes i Sønderjylland i sidste halvdel af 1800-tallet, da disse er beskrevet af den sønderjyske pomolog Claus Matthiesen, 1913-15, samt i hvilken udstrækning, der endnu findes træer af dem. En første artikel til *Sønderjysk Månedsskrift* er under udarbejdelse i foråret 2017.

Formidling

Årets særudstilling havde de russiske krigsfanger i Nordslesvig 1914-1918 som tema og viste en række af fangernes efterladte genstande, en række plancher med fotografier fra samtiden og filmen *Ivan, Marie og Verdenshistorien*, en dokumentar, venligst stillet til rådighed af Freelance Film A/S, samt ikke mindst lydoptagelser af de russiske krigsfanger, optaget 1918 i hovedlejren Parchim i Mecklenburg og stillet til rådighed af Humboldt Universität zu Berlin. Udstillingen mødte stor interesse fra gæsterne, og flere kom alene for at se den. Besøgstallet er steget med cirka 500 gæster i forhold til året før.

Projektmedarbejder Leah Porse Rasmussen var ansat på halv tid fra medio januar 2016 til 31. december og har hovedsageligt beskæftiget sig med udarbejdelsen af to kompendier, som nu står til rådighed for skoleundervisning på museet, med eller uden museets faglige personales bidrag. Derudover har Leah fået et samarbejde mellem Oldemorstof og den lokale folkeskole i stand, således at Lyreskovskolens 4. årgang fra foråret 2017 passer museets formidlingshave, en bondehave/kålgård anno cirka 1800 som en integreret del af deres undervisning i Historie, Natur/Teknik og Tysk. Det er håbet, at de nye årgange vil fortsætte projektet.

Afdelingen har derudover afholdt to kaffebordsarrangementer, et Palmesøndag og et den første weekend i november, samt Aktiv Ferie for børn i ugerne 28 og 42 med kreative workshops og historisk håndarbejde.

Slesvigske Vognsamling

Indsamling

Der foretages ingen indsamling.

Bevaring

Værkstedets faste frivillige arbejder løbende på vognenes vedligeholdelse og er derudover i gang med en rekonstruktion af en vogn fra Renæssancen, en såkaldt kuskevogn. Sådanne vogne blev blandt andet brugt af Frederik II og Tycho Brahe, som havde monteret et måleapparat (et hodometer) på et af hjulene, så han kunne måle afstande og kortlægge områder.

Der blev afsluttet en rekonstruktion af en komplet middelaldervogn, en såkaldt Fruervogn. Bygget efter enkelte fund fra Boringholm. Disse fund var basis for de tegninger, som blev lavet til vognen.

Registrering

På grund af den midt i 2016 besluttede udskillelse af Vognsamlingen (med virkning fra medio 2017), blev den omfattende samling gennemgået med henblik på både bevaringstilstand og vognenes tilknytning til Sønderjylland.

Kassationen af landbrug og transport, som var påbegyndt 2013, blev afsluttet.

Formidling

Årets særudstilling viste museets omfattende samling af bid til heste, som efter en omfattende gennemgang og registrering udstilledes på en flot måde. Nogle af samlingens vogne deltog i forskellige formidlingssammenhænge, blandt andet i forbindelse med Hertug Hans Festivalen og optagelsen af serien "Historien om Danmark". Her blandt andet den rekonstruerede fruervogn. Traditionen tro afholdtes et kunsthåndværkerjulemarked med håndværksprodukter af høj kvalitet, og der gennemførtes rundvisninger og forskellige skole- og undervisningsarrangementer.

Sønderjyllands kunsthåndværk og kunstindustri*Kulturhistorie Tønder**Indsamling*

Indsamlingsvirksomheden har især bestået af hjemtagelse af mindre private samlinger af historiske kniplinger.

Bevaring

Museets tekstilregistrator har påbegyndt en gennemgang og ompakning af museets tekstilsamling. Museet modtog fondsmidler til renovering af kagmandsfiguren fra 1699, en renovering som forventes iværksat af Bevaring Sjælland i 2017.

Forskning

Museet indgik fra 2015 i et treårigt forskningsprojekt *Handel ogandel i 16-1700-tallet – Det danske vadehav og Holland* i samarbejde med blandt andet Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg og Syddansk Universitet. Kulturhistorie Tønders bidrag beskæftiger sig med *Handelen langs den slesvigske vadehavskyst med særligt henblik på forekomsten af hollandske fliser*. Projektet er finansieret af Veluxfondens Museumssatsning.

Formidling

Frem til 24. april 2016 vistes særudstillingen *Guld i Tønder – guldsmede i Tønder i det 20. og 21. århundrede*.

I forbindelse med Tønder Kniplingsfestival 2016 åbnede 2. juni 2016 særudstillingerne *VOLOGDA – kniplinger fra Nordrusland* og *Anna Botilla Winther – en kniplingskræmmerse fra Bredebro*. Udstillingen om de russiske kniplinger, som var lavet i et samarbejde med Vologda Museum of Lace, blev vist frem til 23. september 2016.

Fra 8. oktober – 30. december vistes udstillingen *S.O.S. – Strikkede Olmer Striber*.

Foruden årets to foredragsrækker i samarbejde med Tønder Museums Vennekreds arrangerede Kulturhistorie Tønder også i 2016 en lang række andre formidlingsarrangementer: Månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, mølle-

dag, stoledag, kulturhistoriske vandringer, foredrags- og musikaftener. Desuden holdt museumsinspektørerne en lang række foredrag både på og uden for museet.

Børneformidling var et vigtigt område i 2016. Der blev blandt andet udarbejdet materiale til brug for børnefamilier på besøg på museet, både et generelt hæfte og et hæfte vedr. fængslerne.

Publikationer

Inger Lauridsen: *Kniplersker, kræmmere og handelsmænd – Bidrag til udviklingen i Sønderjylland gennem 400 år*, 2016.

Bobbi Donnelly, Michael Guisiana, Iben Eslykke Kristensen og Nancy Carnegie: *Tylsbund og picoter – Tønderkniplinger fra Detlev Hansens prøvebøger*, 2016.

Begge bøger blev finansieret af fondsmidler fra flere sider. Inger Lauridsens bog var Museum Sønderjyllands årbog 2016.

Drøhses Hus*Formidling*

1. april 2016 åbnede særudstillingen *Kniplinger fra Sønderborg Slot*.

Desuden vistest der i Drøhses Hus tre andre kniplingsudstillinger: *"Hvad æsken gemte..." Københavnerfruen Ella Lofts (1885-1978) kniplingssamling, Fra storhed til forfald – Om kniplingsindustrien i Sønderjylland fra 1600-tallet til 1800-tallet og I tråd med tiden – kniplingshistorie fra 1900 til i dag*.

Der blev afholdt rundvisninger, musikaftener, foredrag, kniplingskurser, julearrangementer med mere i afdelingen.

Pr. 1. januar 2016 tiltrådte Elisabeth Holm Nielsen en midlertidig stilling som museumsinspektør ved Kulturhistorie Tønder.

Højer Mølle

Afdelingens nye køkken forbedrede mulighederne for formidlingen af den sønderjyske kagetradition væsentligt. På grund af rådskader i møllehatten og i møllevingerne blev vingerne nedtaget i efteråret 2016. Der arbejdes på forslag til renovering og fremskaffelse af midler til finansiering af renoveringen.

Bevaring/registrering

Der er fortsat gennemgang, konservering og registrering af afdelingens samling til Regin.

Formidling

I Højer Mølle vistest udstillingen *Det daglige brød – brød og bagning gennem 2000 år*.

Inspektøren har været meget involveret i formidlingsprojekter i Vadehavets Formidlerforum sammen med de øvrige museer langs Vadehavet samt et nyt samarbejde omkring skoletjeneste i Tønder Kommune.

Til brug i tidsskriftet *Mad og identiteter – Dansk Madhistorie nr. 17*, udgivet af Dansk Landbrugsmuseum Gl. Estrup, udarbejdede Anne Marie Overgaard en artikel med titlen *Traditionsforvaltning og identiteter i Sønderjylland*.

I forbindelse med Nationalpark Vadehavet og Vadehavets Formidlerforum var Anne Marie Overgaard redaktør af to temahæfter, henholdsvis *Diger i fortid, nutid og fremtid* og *Prædation*.

I årets løb blev der modtaget fondsmidler fra flere bidragydere til opførelse af et nyt lysthus i Møllehaven. Huset opføres i 2017.

Skærbæk Museum

Registrering

Fortsat gennemgang og registrering af museets samling, hvilket krævede en stor indsats hele året igennem. Det blev i 2016 besluttet, at Skærbæk skulle lukke med udgangen af året.

Naturhistorie og Palæontologi

Året var jubilæumsår for afdelingen, da det i maj var 40 år siden, den første udstilling blev åbnet. Jubilæet blev fejret med indvielsen af en renoveret indgangsbygning med forbedrede publikumsfaciliteter. Publikum kan nu bydes velkommen i den nyindrettede cafe, hvor det er muligt både at købe lidt at spise og drikke. Samtidig kan man her opleve stemningen i en naturhistorisk feltstation og læse om dem, der igennem århundreder har studeret det fagområde, vi varetager, og dermed lagt grundlaget for den viden, vi har i dag.

Indsamling

Indsamlingen foregår som altid primært ved, at publikum får adgang til at grave direkte i den fossile havbund, og at de særligt interessante fund indleveres. I 2016 blev der indleveret en konkretion med hajhvirvler, fundet før Danekræloven trådte i kraft, og disse indlemmes i samlingen. Derudover blev der indleveret en fugleknogle fundet året før, som i øjeblikket er til vurdering hos en medarbejder på SNM. Tre fossiler blev anerkendt som Danekræ, hhv. Ravne-næbsbenet fra en hidtil ukendt alkefugl (DK 887), et skjoldstykke fra en langster (DK 857) og en særligt velbevaret øresten fra en kulmule (DK 878).

Bevaring

Fossilerne fra Gramleret er særligt sårbare over for nedbrydning, da kombinationen af ilt og fugt i luften kan igangsætte nedbrydningen af det naturligt forekommende pyrit i fossilerne. Der er derfor blevet arbejdet med at søge at bremse nedbrydningen i fossiler, der er angrebet, blandt andet tænderne fra *Dagonodum*-fossilet. Derudover arbejdes der med at blotlægge fossiler til både forsknings- og udstillingsbrug.

Registrering

Registrering har afventet, at det nationale registreringssystem Specify er implementeret.

Forskning

Den naturhistoriske afdeling har fokus på at styrke forskningsindsatsen på kerneområdet, det sent Miocæne hav, herunder især de fossile hvaler. Årets højdepunkter i den sammenhæng var udgivelsen af beskrivelsen af en tandhval fra Gramleret. Hvalen blev navngivet *Dagonodum mojnnum*, også kaldet Mojn-hvalen, og den har bragt ny viden med sig om de tidlige næbhvalers måde at spise og fange føde på. Studierne af denne hval var hovedomdrejningspunktet for Benjamin Ramasammys ph.d.-afhandling, som han forsvarede i december.

Luca Gazzeta afsluttede sit specialeprojekt, det havde fokus på et sæt meget store tænder fra en dræber-kaskelot. Tænderne afslørede ved CT-scanninger at være særdeles robuste og har været brugt til at knuse store byttedyr som for eksempel hvalerne, vi kender fra Gramhavet.

Formidling

Sidst på året åbnede udstillingen *Fossile hvalers hemmeligheder*, hvor publikum har mulighed for at komme helt tæt på den seneste forskning i hvalerne fra Gramleret. Resultaterne fra tre nyligt afsluttede forskningsprojekter bliver forklaret af forskerne selv, så man kan høre om mojn-hvalen og næbhvalernes tidlige spisevaner, den dræber-kaskelot, der lå i den allerøverste top af fødekæden, samt en hidtil ukendt familie af uddøde bardehvaler.

Sønderjysk Kunst (Kunstmuseet Brundlund Slot)

Indsamling

I 2016 var flere kunstværker af sønderjyske kunstnere lånt ud til andre udstillinger i både ind- og udland. Det lykkedes museet at skaffe midler til væsentlige erhvervelser af sønderjysk kunst, både til 1800-tallets samling og til samlingen fra samtiden.

Bevaring

Kunstmuseet Brundlund Slot får årligt konserveringsopgaver udført for det, som svarer til én kvote hos Fælleskonserveringen i Aarhus. Arbejdet udføres med udgangspunkt i en helhedsanalyse af samlingen, som blev gennemført for nogle år siden. I denne analyse er kunstværkerne kategoriseret efter deres konserveringsstatus, og der arbejdes med bevaring af samlingen efter to principper: De kunstværker, som trænger mest, står på en akutliste, og de kunstværker, som skal bruges i udstillinger, kommer også over på denne liste.

Forskning

Ny Carlsbergfondet bevilgede i 2015 1,5 mio. kr. til en treårig post.doc.-stilling inden for forskningsfeltet Franciska Clausens værker i relation til den europæiske avantgardebevægelse. Stillingen er et resultat af et samarbejde mellem Kunstmuseet Brundlund Slot og Institut for Kommunikation og Kultur ved Aarhus Universitet. Trods to ansættelsesrunder er det ikke lykkedes at finde en kandidat til opgaven. Det forsøges igen i 2017 med henblik på at få en forsker tilknyttet.

Slots- og Kulturstyrelsen anbefalede i kvalitetsvurderingen fra 2015, at museet opprioriterer sin forskning inden for det kunsthistoriske ansvarsområde, og at den kunsthistoriske forskning i højere grad varetages af museets egne medarbejdere. Anbefalingen imødekommes ved at tilrettelægge færre udstillinger og ved at skaffe eksterne midler til frikøb for de andre museumsfaglige opgaver. I 2016 indkom midler til, at museumsinspektør Morten la Cour kan frikøbes til arbejdet med kunstneren O. D. Ottesen, der udmøntes i en bog og en udstilling i 2017.

Formidling

Museet viste to forskningsbaserede udstillinger i 2016. *Med parasol og pensel – Egersund, den glemte kunstnerkoloni* blev vist fra den 16. januar – 1. maj 2016. Ikke mange kendte den sønderjyske kunstnerkoloni. Derfor tilrettelagde museet en udstilling med værker fra kunstnerkolonien i Egersund for at rette lidt op på denne kendsgerning og for at fortælle den spændende historie fra grænselandet.

Kunstnerkolonien blev grundlagt i 1870'erne og opløstes endeligt omkring genforeningen i 1920. På grund af de skiftende landegrænser i det sydlige Danmark og det faktum, at langt de fleste af kunstnerkoloniens medlemmer var tyske, har man i Danmark haft den antagelse, at den ikke er relevant for den danske kunsthistorie og et dansk publikum. Imidlertid gemmer der sig spændende historier om kunstnerkolonien i Egersund, som museet med udstillingen ønskede at belyse. Da kolonien ikke er blevet præsenteret for et dansk publikum siden 1985, håbede museet, at de mere end 60 indlånte værker kunne være med til at genindskrive dette spændende stykke kulturhistorie fra grænselandet i den danske bevidsthed.

For unge mennesker tilrettelagde museet et formidlingsprojekt om elektronisk friluftsmaleri. Projektet var rettet mod 6.-8. klasser nord og syd fra grænsen, og de unge fik, sammen med deres lærere, en rundvisning i udstillingen og et kursus, så de kunne løse forskellige elektroniske opgaver. De unges eksperimenter blev udstillet i værkstedsrummet, mens udstillingen kørte, så museets voksne gæster kunne se, hvordan 1800 tallets natursyn og landskabsopfattelse kan gøres relevant for unge i dag.

Sideløbende med udstillingen var der i området omkring Egersund opstillet 10 billedrammer, hvor nogle af værkerne blev udført, så publikum havde mulighed for at gå i kunstnerens fodspor. Udstillingen blev fulgt af et omfattende katalog med fagfællebedømte tekster.

Udstillingen, bogen og formidlingen blev støttet af: Ny Carlsbergfondet, 15. Juni Fonden, Augustinus Fonden, Knud Højgaard's Fond, Beckett-Fonden, BHI Fonden, KursKultur, Sønderborg Kommunes Kunstråd, Makreller der Spræller, Aabenraa Kommune.

Udstillingen *Med parasol og pensel, Egersund, den glemte kunstnerkoloni* blev en stor publikumssucces, der medførte udvidede åbningstider og et ekstra træk på frivillige kræfter for at kunne håndtere service af de mange gæster, som primært kom fra lokalområdet. Museet oplevede også med denne udstilling et større antal tyske gæster end tidligere.

Den anden udstilling var *Forsvindingspunkter – Karin Lind*, 28. maj – 23. oktober 2016. Kunstmuseet Brundlund Slot fik billedkunstneren Karin Lind, der stammer fra Als, til at forvandle alle slottets udstillingsrum ved at placere sine nye kunstværker i dem. Hun har undersøgt begrebet forsvindingspunkter i alverdens kunstformer eksempelvis i kæmpestore tegninger lavet af kul, i bitte små værker skabt af kattes knurhår og i en installation lavet ud fra en stol af træ, der er transformeret til en ny rumlig form. Karin Lind har gennem de sidste 20 år arbejdet med at forfine og beherske et minimalistisk udtryk, hvor hun bruger det uanselige til at hylde det særlige.

I tårnrummet i stueetagen indrettedes et værksted, hvor børn kunne prøve kræfter med nogle af de materialer, som Karin Lind arbejder med. I udstillingsperioden var der forsvindingspunkter ude, inde, oppe og nede, og alle kunstværkerne var fyldt med overraskelser, som undrede voksne, unge og børn.

Museet udgav endvidere et omfattende katalog med artikler om Karins Linds tidligere arbejder samt de nye, som udstillingen handlede om. Udstillingen blev støttet af Statens Kunstfond og KursKultur.

I 2016 arbejdedes videre med projekter rettet mod nye besøgsgrupper. Museet opnåede midler til et forsøg med en ny digital platform, som gik i luften i efteråret. Resultaterne af den nye platform kan først ses i 2017.

Emner om sønderjyske kunstnere blev også i 2016 formidlet gennem foredrag holdt i Aabenraa, Aarhus, Odense og Sønderborg.

I 2016 fortsatte Billedskolen med 50 børn, der arbejdede i værkstedet og i salene en gang om ugen i tre lektioner ad gangen. Der var desuden tilbud til børnehavebørn gennem børneklubben Kunstmuseet, og tilbud til børn, der gæstede Brundlund i weekenderne sammen med voksne. Dertil var der særlige projekter specialsyet til læringsmål og læseplaner til folkeskolernes og gymnasieskolernes elever. Også i 2016 gennemførte museet et formidlingsprojekt rettet til folkeskolens ældste elever nord og syd fra grænsen. Alle projekterne for børn og unge var tilrettelagt med udgangspunkt i det kunstfaglige arbejde, således at der altid er en lige linje fra forskning til formidling. I 2016 indledtes et nyt samarbejde med Aabenraa Kommune gennem den Børnekulturelle Rygsæk, som handler om at rykke Billedskolens tilbud ud på skolerne, og dette arbejder fortsætter i 2017.

Nordisk Kunst og Hans J. Wegner (Kunstmuseet i Tønder)

Indsamling

Kunstmuseet kunne i 2016 supplere sin samling af keramiske arbejder af Buller Hermansen med yderligere to keramiske fade. Hermansens arbejder spænder fra det klassiske pottemagerhåndværk til eksperimenterende keramik, hvor

hun arbejder med islandske lavaslagger i sine glasurdekorationer. Hun er blandt andet repræsenteret på Clay, Danmarks Keramikmuseum i Middelfart, Bornholms Kunstmuseum og på Kunstmuseet i Tønder.

Kunstmuseets nordiske samling blev endvidere forøget med to vigtige arbejder af den islandske kunstner Júlíana Sveinsdóttir (1889-1966). I forbindelse med efterårets store Sveinsdóttir udstilling i Tønder erhvervede kunstmuseet et lille smukt landskabsmaleri hos en privat. Maleriet er unikt i hendes oeuvre, da motivet stammer fra Skagen og ikke som hendes øvrige fra henholdsvis Island og Horneby i Nordsjælland. Dertil kommer et stort rya-tæppe fra midten af 1950'erne, som kunstmuseet købte for midler fra Slots- og Kulturstyrelsen af en privat islandsk kunstsamler. Sveinsdóttirs store indsats og betydning for vævekunsten i Danmark blev dokumenteret af museumsinspektør Anne Blond i udstillingskataloget til museets Sveinsdóttir-udstilling.

Ny Carlsbergfondet har siden den store ombygning af Kunstmuseet i Tønder i 1999 betænkt kunstmuseet med mange vigtige kunstværker af nordiske og tyske kunstnere. Museets nordiske profil og dets beliggenhed ved den dansk/tyske grænse har fondets bevågenhed. I 2016 skænkede fondet tre malerier af den svenske billedkunstner Evert Lundquist (1904-1994). Kunstmuseet i Tønders museale ansvarsområde er væsentlige strømninger i det 20. og 21. århundredes nordeuropæiske kunst. En af disse strømninger er den særlige ekspressive billedkunst, man kender fra blandt andet Edvard Munch, Carl Frederik Hill, Emil Nolde, Asger Jorn, Per Kirkeby og Georg Baselitz. Af de sidstnævnte tre har Ny Carlsbergfondet tidligere skænket værker til kunstmuseet, og i 2016 fulgte tre

Fra udstillingen "Júlíana Sveinsdóttir mellem Island og Danmark" på Kunstmuseet i Tønder september 2016 – januar 2017. Midt i billedet ses Sveinsdóttirs største rya arbejde fra 1961-62, 300x400 cm, der til dagligt hænger i Højesteret i København. Foto: John Solager.

Lundquist-malerier. 'Kvinde i storm' fra 1941, 'Træet' fra 1940'erne og 'Seapoys død' fra 1938.

Yderligere skænkede Ny Carlsbergfondet et stort maleri af den norskfødte maler Nils Erik Gjerdevik, 'Untitled', olie på lærred 255 x 480 cm fra 2012. Det monumentale maleri indgår i en spændende dialog med kunstværker af to andre nordiske kunstnere i museets samling; nordmændene Per Inge Bjørlo og Olav Christopher Jenssen.

I veneration for Kunstmuseet i Tønder skænkede den danske konkret abstrakte billedkunstner Ole Folmer Hansen i 2015 en omfattende malerisamling til museet. Denne blev i 2016 suppleret med yderligere et stort abstrakt maleri *Komposition II* fra 1997. De fleste af værkerne fra denne gave er langtidsdeponeret på henholdsvis Tønder Rådhus og Tønder Gymnasium og fungerer som prægnante udsmykninger af de to institutioner.

Ellen og Knud Dalhoff Larsens Fond har gennem perioden 1960'erne til 1990'erne indsamlet en stor og betydningsfuld keramiksamling af det bedste inden for dansk keramik. Fondet overvejer at skænke hele samlingen til Kunstmuseet i Tønder for at denne kan indgå i et frugtbart samspil med og perspektivering af museets omfattende Hans J. Wegner stolesamling. Foreløbig er hele samlingen, der omfatter op mod 100 værker, deponeret på museet.

Bevaring

Adgangen til kunstmuseets magasiner blev i 2016 væsentligt forbedret. Der er i Hal I blevet indbygget en elevator til transport af malerier fra museets magasiner i kælderetagen op til udstillingssalen Hal I. Dermed lettes museets personale for tunge løft og transporten af kunstværkerne foregår under sikre forhold. Yderligere har museets personale fået konstrueret specielt løftegrej til ophængning af de mange meget store kunstværker, museet er i besiddelse af.

Kunstmuseet har fortsat én kvote hos Fælleskonserveringen i Aarhus, og for denne konserveres dele af samlingerne året igennem, ligesom konservatorer fra Fælleskonserveringen forestår check af kunstværker i forbindelse med museets ind- og udlånsvirksomhed. Museets personale har i samarbejde med Fælleskonserveringen udarbejdet en prioriteret liste over værker fra samlingen, der skal konserveres. Denne prioriteringsliste følges nøje. Kunstmuseets magasin-kapacitet er fortsat tilfredsstillende.

Registrering

Kunstmuseet fortsatte i 2016 arbejdet med at registrere samlingerne og få disse implementeret i REGIN. Dette arbejde forventes afsluttet i 2017, hvorefter det skal overføres til det nationale registreringssystem SARA.

Forskning

I 2016 udgav kunstmuseet publikationen *Júlíana Sveinsdóttir – mellem Island og Danmark* i forbindelse med udstillingen af samme navn. Artiklerne i bogen var alle fagfællebedømte i henhold til Uddannelses- og Forskningsministeriets retningslinjer.

I gennem 2016 har kunstmuseets faglige personale, museumsinspektør Anne Blond og overinspektør Ove Mogensen udført et omfattende research arbejde i forbindelse med forberedelserne af Henry Moore udstillingen *Grænser til Norden*.

Museumsinspektør Anne Blond har skrevet en artikel om møbelarkitekten Hans J. Wegner til den finske udgivelse *The North as a meaning in art and design*, som er blevet til på baggrund af et abstract, som hun præsenterede på et seminar med samme titel i Rovaniemi i 2015.

Museumsinspektør Ole Jul valgte at gå på pension pr. 1. september 2016. Stillingen blev på grund af besparelser desværre ikke genbesat. Dermed er der to fagpersoner (kunsthistorikere) på kunstmuseet i Tønder til at forestå såvel forskningen som de øvrige arbejdsopgaver, der udføres. Denne struktur ændres dog med omorganiseringen 1. januar 2018, hvorefter fire kunsthistorikere dækker hele kunstområdet inden for Museum Sønderjyllands ansvarsområde.

Anne Blond og Ove Mogensen foretog en studierejse til Island i uge 17 2016 for researcharbejde omkring Júlíana Sveinsdóttir i forbindelse med forberedelserne af bog og udstilling om kunstneren.

Begge inspektører foretog ligeledes en studietur til Japan uge 22 i 2016. Turen blev finansieret af Tønder Kommune og et japansk fond i Danmark. Turprogrammet omfattede besøg på museer, besøg hos Wegner-interessenter, møbel-fabrikanter med flere og oplæg på et seminar om Hans J. Wegner og nordisk kunst samt ikke mindst forhandlinger med den japanske professor og storsamler af nordiske møbler Oda Noritsugu om samarbejde med kunstmuseet og Wegner-samlingen i Tønder. Oda Noritsugu modtog kunstmuseets og Tønder kommunes Wegner Pris 2015.

Formidling

I 2016 viste kunstmuseet fem udstillinger. Udstillingen *Gensyn* med fotografiske værker af den internationalt kendte fotograf Per Bak Jensen sluttede i april 2016. Per Bak Jensens fotografiske kunst rummer en nordisk mental klangbund, der placerer ham som en af de væsentligste repræsentanter for nordisk fotografi. Udstillingen *The Tønder Project* sluttede ligeledes i april 2016. En række danske og udenlandske studerende fra Det Kongelige Danske Kunstakademis Skoler for Arkitektur, Design og Konservering gav deres bud på byfornyelse i Tønder ud fra de potentialer, de efter et fire måneders ophold i Tønder havde fundet i byen.

Kunstmuseet i Tønder har gennem en årrække haft et Interreg Danmark-Deutschland-finansieret udstillingssamarbejde med Museumsberg i Flensborg. I 2016 viste værker af den unge Braunschweig-kunstner *Sina Heffner*, der blev vist samtidigt henholdsvis på Kunstmuseet i Tønder, på Museumsberg i Flensborg og i Kunsthallen KUNST & CO i Flensborg.

Sommerens store udstilling havde titlen *Om at C* og var arrangeret af museets inspektør Ole Jul på basis af kunstmuseets egen kunstsamling. Udstillingen var tematiseret i otte scener i Hal I og II. Alle scenerne beskæftigede sig med basale tilgange til oplevelse af kunst. Gennem introducerende tekster kunne publikum prøve kræfter med kunsten. Enkelte af værkerne påpegedes

for deres indhold af det specifikt nordiske, som er kunstmuseets indsamlings-, forsknings- og udstillingsprofil.

I september 2016 og ind i 2017 viste udstillingen *Júlíana Sveinsdóttir – mellem Island og Danmark*. Udstillingen var den første soloudstilling siden 1963 i Danmark og blev efterfølgende vist på Sophienholm nord for København. Et bredt udvalg af hendes tekstiler og malerier viste retrospektivt på udstillingen. Hun var den første islandske kvindelige kunstner, der skabte sig en professionel karriere. Som kunsthåndværker var hun ikke kun en del af den generation, der for alvor revitaliserede den tekstile tradition i Danmark, i en islandske kontekst blev hun endog betragtet som en af pionererne inden for islandske designhistorie.

Den 30. januar 2016 arrangerede kunstmuseet sammen med Kunstakademiets Skoler for Arkitektur, Design og Konservering et symposium med titlen *Kvalitet i Provinsen*. På symposiet talte arkitekter og landskabsarkitekter med ekspertise i landdistriktsudvikling og provinsbyernes forvandling om de kvaliteter og muligheder, der er i hele Danmark.

I 2014 stiftede kunstmuseet og Tønder kommune Wegner Prisen, der uddeltes første gang i 2015.

Hvert år udpeger en jury bestående af repræsentanter fra kunstmuseet og Tønder Kommune en person eller institution, der har gjort en væsentlig indsats for udbredelsen af Wegners virke og nordisk møbeldesign. Den 1. april 2016 blev årets prismodtager, Aarhus Rådhus hædret for den konsekvente indsats for bevarelsen af Wegners møblement og inventar, som Wegner tegnede til rådhuset ved opførelsen i begyndelsen af 1940'erne.

Sammen med Kulturhistorie Tønder afholder museerne hvert år den sidste lørdag i september Stolens Dag. Et hold af møbeleksperter vurderer stole, som publikum kan indbringe til museerne og der afholdes en række foredrag med emner inden for møbelhåndværk og møbelhistorie.

Kunstmuseets venneforening, der tæller cirka 1100 medlemmer, afholdt den årlige generalforsamling den 9. marts 2016.

I forbindelse med udstillingen *Gensyn* afholdt kunstmuseet den 9. april 2016 arrangementet *Walk and Talk*, hvor billedkunstneren Per Bak Jensen under ledelse af improviseret eksperimentel saxofon musik viste rundt og fortalte om sin fotografiske kunst.

Kunstmuseets skulpturpark i Amtmandens have og arealet ved Bachmanns vandmølle blev den 28. oktober 2016 suppleret med den store granitskulptur *Pater Noster* udført af den svenske billedhugger Claes Hake. Skulpturen blev erhvervet for midler indsamlet i Tønder by.

Kunstmuseet i Tønder formidlede i 2016, at en privat donator og Tønder Kommune fik overdraget en stor skulptur *Torso* udført af HKH Prins Henrik til opstilling ved Tønder Rådhus. Skulpturen blev afsløret af Prins Henrik ved et arrangement den 16. juli 2016.

Kunstmuseet i Tønder afholdt en række koncerter og lagde lokaler til sponserarrangementer i samarbejde med Tønder Festival den sidste weekend i august 2016.

Kunstmuseet i Tønder og Kulturhistorie Tønders venneforeninger afholdt den årlige kulturkonference den 1. november 2016.

Den 26. november 2016 afholdt kunstmuseet i samarbejde med Dansk Røde Kors en stor kunstauktion, hvor lokale kunstnere og institutioner havde skænket kunstværker til bortlodning. Auktionen indbragte over 100.000 kr., der gik til hjælpearbejde blandt unge hjemløse i Danmark.

Året igennem blev der afholdt talrige rundvisninger og foredrag af museets inspektører. Med tilskud fra Statens Kunstfonds 'Huskunstnerordning' afholdt billedkunstner Rick Towle undervisningsforløb for studerende fra Højer Designskole og gymnasieelever fra Aabenraa og Sønderborg.

Henrik Harnow

Rigsarkivet i Aabenraa

Arbejdet i 2016 blev udført i skyggen af de store besparelser, der er rettet til den offentlige sektor i Danmark. Som følge heraf blev åbningstiden fra nytår 2017 reduceret til to dage, tirsdag og onsdag, i tidsrummet 10-15. Den særlige lørdagsåbning bortfaldt dermed. Læsesalen vil endvidere være helt lukket i juli måned. Fjernlånsordningen overlevede, men således, at arkivalier ældre end 1848 ikke længere udlånes mellem Rigsarkivets læsesale.

Modtagelse og registrering af arkivalier

Rigsarkivet Aabenraa modtog i 2016 foreningsarkiver blandt andet fra Grænsekorene, DDS Aabenraa, Aabenraa Brass-Band, Sct. Georgs Gilderne, DGI Sønderjylland, Rotary Aabenraa og Centralforeningen for Sygekasser i Sønderjylland. Blandt de modtagne personarkiver kan nævnes maskinfabrikant Jes Jensen Friis, Øster Løgum.

Arbejdet med at ordne og registrere en større pukke af private person- og foreningsarkiver kunne afsluttes med Bjørn Svenssons og Danebod Højskoles arkiver. Ordnings- og registreringsarbejdet fortsatte med en række mindre kommunale og amtskommunale arkiver. Arbejdet blev forestået af Bitten Lund Thonesen med assistance af flere medarbejdere i forskellige former for arbejds-markedspraktik.

Læsesal

Læsesalen havde i 2016 1.798 besøgende mod 1.900 året forud. Der blev ekspederet 2.392 enheder mod 2.513 i 2015. Den fortsatte tilbagegang hænger sammen med, at flere og flere arkivalier er blevet gjort frit tilgængelige på www.arkivalier-online.dk. Den indskrænkede åbningstid vil formentlig forstærke den faldende tendens. Igen var der nogen aktivitet med rundvisninger af besøgende blandt andet fra Aabenraa Statsskole og Deutsches Gymnasium samt historiestudiet ved Aarhus Universitet. En nyskabelse var den frivillige vejledning, hvor Hanne Cordes Christensen fra Slægtshistorisk Forening for Sønderjylland lagde for.

Crowdsourcing

Under denne lidt kryptiske betegnelse gemmer sig et stort frivilligt arbejde med tilgængeliggørelse af Rigsarkivets samlinger på nettet, det vil sige på ArkivalierOnline og på Rigsarkivets indtastningsportal. Omkring 150 frivillige er tilknyttet crowdsourcing-projektet i Sønderjylland, dels som fotograf, dels – og flest – som indtastere, det vil sige personer, som gennem indtastningsportalen transskriberer kilder, så de gøres søg- og læsbare for andre på nettet. Projektet startede i 2015 og har også i 2016 haft stor opbakning. Dets ankermand lokalt er Mai-Brit Lauritsen, Leif Hansen Nielsen og Leo Vinther Pedersen.

Af større projekter i 2016 kan nævnes de alfabetiske lister (preussiske lægdsruller) fra Sønderborg Kreds, der er lagt på indtastningsportalen, og hvor over halvdelen nu er indtastet. Nævnes skal også fotoprojektet vedrørende de preussiske folketællingskort fra 1885 med oplysninger om danske statsborgere bosat i Preussen, hvor Tage Lassen ene mand affotograferede samtlige 27.401 kort. Billederne er efterfølgende blevet tilgængeliggjort på AO og i indtastningsportalen.

I løbet af året har der været afholdt otte tastedage, hvor frivillige er mødt op til hyggeligt samvær og fælles inspiration på rigsarkivets læsesal. For tiden er 26 personer tilknyttet denne tastegruppe.

Desuden er der blevet afholdt "tastefest" den 12. marts og den 8. oktober 2016, hvor henholdsvis foreningen "To Løver"s kartotek over desertører fra 1916 blev indtastet, og hvor projektet med de preussiske folketællingskort fra 1885 blev skudt i gang som indtastningsprojekt.

Arrangementer

Igen i 2016 havde Rigsarkivet Aabenraa mange tilhørere til foredrag, workshops med mere. I alt blev det til 28 arrangementer med 1.073 deltagere. Højdespringer var museumsinspektør Dennis Larsens foredrag om Frikorps Danmarks forbrydelser, som blev hørt af 160, mens tre andre foredrag samlede tæt på 100. Der blev holdt foredrag om kniplingsindustriens fabrikker ved Inger Lauridsen, om sønderjyderne og den tyske kolonialisme ved Mikkel Leth Jespersen, om slaget ved Helgoland i 1864 ved Benno Blæsild, om Frikorps Danmark ved Claus Bundgaard Christensen, om Giftulykken i Sommersted ved Leif Hansen Nielsen og om skolestrejken i Terkelsbøl i 1951 ved Erik Nørr samt om sindelagskamp og samarbejdspolitik i Sønderjylland 1940-43, spionagen mod Sønderjylland forud for den tyske invasion den 9. april 1940 og optanterne som de klemte sønderjyder, alle tre ved Hans Schultz Hansen. Leo Vinther Pedersen stod for en række slægts- og ejendoms-historiske workshops og sammen med Mai-Brit Lauritsen for en workshop om de alfabetiske lister. Sidstnævnte afholdt desuden en workshop om Daisy. Arkivet medvirkede også i år med en stand ved den dansk-tyske slægtshistoriske dag i Flensborg.

Forskning

Leif Hansen Nielsen fik publiceret to artikler om dramatiske hændelser i den sønderjyske historie. I *Sønderjyske Årbøger* fik han trykt en artikel om "Giftulyk-

ken i Simmersted" i 1972 og i *Sønderjysk Månedsskrift* om "Stormfloden 3. januar 1976". I sin forskningstid arbejder han blandt andet med sønderjysk dagligliv under besættelsen.

Som forskningsleder for Rigsarkivet udarbejdede Hans Schultz Hansen i 2016 en ny forskningsstrategi for Rigsarkivet frem imod år 2025 samt en ny fireårig forskningsplan for Rigsarkivet for tiden indtil 2020. I sin forskningstid arbejdede han videre med sin biografi over H. P. Hanssen. Til antologien *Schleswig Holstein – contested region(s) through history*, redigeret af Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen og udgivet på Syddansk Universitetsforlag, bidrog han med artiklen "The Influence of Economic and Social Interests on the Choice of National Identity in Schleswig, 1840-1848". I *Sønderjyske Årbøger* fik han trykt en artikel om "Spadeslaget" i Haderslev den 8. december 1940. Foruden en række enkeltstående foredrag holdt han i Folkeuniversitetets regi fire foredrag i en forelæsningsrække om Sønderjylland i 1940 på Alsion. Hans Schultz Hansen indtrådte i det af de sønderjyske kommuner udpegede præsidium for markeringen af 100-året for Genforeningen i 2020.

Studiecenter for Sønderjyllands Historie i Aabenraa

I 2016 blev Studiecentret til dels finansieret med eksterne midler, som blev stillet til rådighed fra VELUX Fonden. Det har imidlertid vist sig umuligt at fortsætte finansieringen af centret via eksterne tilskud. Derfor skiftede Studiecentret ved årets udgang karakter fra at være en selvstændig institution med eget repræsentantskab og egen finansiering til at blive en integreret del af Rigsarkivets forskningsvirksomhed, hvor de tilknyttede forskere fremover falder i tre grupper: Forskere ansat ved Rigsarkivet, frivillige og dermed ulønnede forskere samt gæsteforskere ansat ved andre institutioner, særlig Museum Sønderjylland. Forandringen betyder, at Studiecentret ikke længere betaler husleje til Rigsarkivet, der også forsyner centret med kontorudstyr og -materiel. Det særlige repræsentantskab bortfalder også. Sikringsforholdene blev desuden præciseret. Centrets arbejds måde er derimod uændret.

Der er for tiden knyttet 16 forskere til centret, som alle er kvalificerede på forsker/senior-forsker/professorniveau eller er ph.d. studerende. Blandt medlemmernes forskningsresultater fra 2016 var tre bøger, der alle gennemgik peer review forud for publiceringen: Lars N. Henningsen *Værdikamp og folkeuro. Bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig*, Inger Lauridsens: *Kniplersker, kræmmer og kniplingshandlere – bidrag til udviklingen i Sønderjylland gennem 400 år* samt Carsten Porskrog Rasmussens: *Hertuggodser. Storgodssamfund på Als og Sundved fra 1500-tallet til 1800-tallet*. Dertil kom en snes større eller mindre videnskabelige afhandlinger i tidsskrifter og antologier, således fire artikler i *Sønderjyske Årbøger* og to bidrag til Michael Bregnsbo og Kurt Villads Jensen (eds.): *Schleswig Holstein – contested region(s) through history*, udgivet på Syddansk Universitetsforlag. Yderligere blev der udgivet en håndfuld artikler i lokalhistoriske tidsskrifter og en halv snes anmeldelser og godt en snes kronikker og lignende. Centrets formidlingsvirksomhed bestod derudover i cirka 100 foredrag.

Hans Schultz Hansen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2016

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 29. april 2017 årsmøde på VUC Syd Lighthouse i Haderslev. Ca. 60 medlemmer deltog i årsmødet. På generalforsamlingen valgtes formanden for Haderslev kreds, Karl Erik Olesen, til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Ifølge den gamle karakterskala – 13-skalaen – skulle læreren give karakteren 10 for "den udmærkede, men noget rutineprægede præstation". Denne definition kan også stå som en overskrift over Historisk Samfunds virksomhed i 2016. Aktiviteten var omfattende. Det meste var solidt og godt. Der blev fulgt op på tidligere succeser. Meget fulgte i sporene fra de foregående år.

Sønderjyske Årbøger

Sønderjyske Årbøger bragte således også i 2016 en bred palet af artikler med vægten på tiden efter 1940. Mikkel Leth Jespersen var således ene om at behandle den lidt ældre historie i sin artikel om skibsreder Jacob Bendixen fra Stolliggård på Løjt Land, der opbyggede et af de største rederier i det danske monarki. Han var svoger til Aabenraa-matadoren Jørgen Bruhn, som han stod i et tæt forretningsmæssigt og personligt forhold til. I 1858 døde Jørgen Bruhn, og ved samme tid satte Jacob Bendixen sit store rederi over styr med omfattende konsekvenser for hele familien til følge.

Sidsel Maria von Qualen berettede om det tyske mindretals økonomiske kolaboration under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Hun undersøgte rammerne, formerne og straffene for dets økonomiske samarbejde med besættelsesmagten. Hans Schultz Hansen skrev om "Spadeslaget" i Haderslev den 8. december 1940, hvor Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti DNSAP holdt møde på Højskolehjemmet i Haderslev. Forud for mødet gik det sønderjyske SA i uniform og med spader i demonstrationsmarch gennem byens gader og overtrådte dermed et forbud mod politisk uniformering og demonstrationer i det fri. Politiet hentede forstærkning og kunne efter hårde kampe med spader, knipler, tåregas og brandsprøjter sætte alle SA'ere i arrest.

I Jesper Thestrup Henriksens artikel om København-Bonn erklæringerne og Vesttysklands optagelse i NATO 1948-1955 argumenteres der for, at der var fælles dansk-vesttyske sikkerhedspolitiske interesser i et tæt forsvarssamarbejde mellem de to lande, som gjorde det oplagt at løse mindretalsproblemerne samtidig med Vesttysklands optagelse i NATO. Konservative danske og tyske parlamentarikere havde allerede forberedt dette i samtaler forud for det afgørende NATO-topmøde i Paris. Erik Nørr behandlede i "En sønderjysk skolestrejke

1951" den konflikt, som opstod da forældrene i Terkelsbøl ønskede at beholde en lærerinde, som havde været vikar på skolen i halvandet år, skønt hun havde været nazist under besættelsen. Skolemyndighederne ville derimod ikke ansætte lærerinden med den brune fortid i det nationalt blandede område, som var hårdt ramt af tidens lærermangel.

Leif Hansen Nielsen fortalte om giftulykken i Simmersted. Natten mellem den 20. og 21. januar 1972 klokken cirka 23.30 forulykkede en tankvogn med den farlige gift fenol i den lille landsby, og giften sivede ud i miljøet. Det var landets første større forureningsulykke, og den fik afgørende betydning for miljøpolitikken i Danmark. Årbogens sidste artikel af Mogens Rostgaard Nissen handler om tidsskriftet *Slesvigland*, der blev en knast i forholdet mellem flertal og mindretal i Sydslesvig omkring 1980. Rigmanden Traugott Møller betalte for *Slesvigland*. Hans langsigtede mål var en adskillelse af Slesvig og Holsten og Sydslesvigs gradvise orientering mod Danmark. Fra tysk side blev *Slesvigland* mødt med heftig kritik.

Ud over artiklerne bragte Sønderjyske Årbøger 2016 anmeldelser af en snes bøger om sønderjysk historie, ligesom årbogen indeholder beretninger fra landsdelens arkiver, museer og forskningsinstitutioner samt fra den lokalhistoriske arbejdsmark.

Redaktionen bestod i 2016 af Mikkel Leth Jespersen, Mogens Rostgaard Nissen, Anne Marie Overgaard, Klaus Tolstrup Petersen, Mads Mikkel Tørsleff og Hans Schultz Hansen. Sidstnævnte erstattes fra årgang 2017 af Merete Bo Thomsen. Korrekturlæsningen blev godt varetaget af Anne Grete Jacobsen fra Aabenraa. Årbogen blev med gode erfaringer sat og trykt hos PE-Offset i Vardø. Årgang 2017 vil i anledning af 500-året for Reformationen bringe en række kirkehistoriske artikler.

Sønderjysk Månedsskrift

Sønderjysk Månedsskrift udkom som sædvanligt med otte numre. To af numrene var temanumre og omhandlede territorier, som tidligere blev regnet til hertugdømmet Slesvig, nemlig øerne Ærø og Femern. De øvrige numre bragte vidt forskellige artikler med emner som stormfloden langs vestkysten den 3. januar 1976, arkitektur i 1930'ernes Aabenraa, digteren Hans Storm fra Gråsten, tysk feltpost under 1. verdenskrig, portrætmaleren C.A. Jensen og indførelsen af rigsmønten i 1854. Hvert kvartal bragte månedsskriftet en grænselandskronik. Her var der et personskitte midt i året, idet H.E. Sørensen blev afløst som forfatter af Jørn Buch. Historisk Samfund skylder H.E. en varm tak for mange års arbejde med kronikken. Et andet og nok så gennemgribende personskitte skete ved årsskiftet, da Kim Furdal forlod stillingen som leder af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie for at blive leder af Ærø Museum. Kim Furdal har været hovedredaktør af månedsskriftet siden 1994, så det er lidt af en æra, som hermed sluttes. Foreningen havde lejlighed til at takke Kim hjerteligt for denne mangeårige indsats ved hans afskedsreception lige før jul, men det er på sin plads at gøre det også ved denne lejlighed. Hans centrale plads i redaktionen blev overtaget af Kirsten Clausen, som tidligere har vikarieret for Kim og dermed er fortrolig med arbejdet.

Skrifter

Bortset fra genoptryk af *Sønderjyllands Historie* bind 1 og *Skurke og Helte i Sønderjyllands Historie* bød året på en enkelt ny bog. Den har titlen *Værdikamp og folkeuro – bønder, præster og øvrighed i 1790'ernes Slesvig* og har Lars N. Henningsen som forfatter. Den blev præsenteret den 27. oktober på Præstehøjskolen i Løgumkloster. Skønt historien ligger over 200 år tilbage, virker denne bog alligevel moderne. Den rejser således aktuelle spørgsmål om tradition eller fornyelse i kirken, kløfter mellem eliten og folket samt om afstanden mellem by og land.

I 1796 indledte stats- og kirkeledelsen en reform af gudstjenesten syd for Kongeåen. Ritualer, bønner og salmer blev ændret, men sognefolkene mente, der blev indført en ny tro. Bønderne skabte uro i flere kirker, og nogle sendte protestdeputationer helt til København. Kongen valgte et tilbagetog. Menighederne fik mulighed for at holde afstemning for og imod reformen. Næsten alle stemte nej til det nye, og der blev endnu mere strid mellem menigheder og præster, modsætninger inden for embedsværket og mellem lokalforvaltningen og centraladministrationen i København. Det usædvanlige forløb var begrænset til Hertugdømmerne, men vakte opmærksomhed i resten af monarkiet.

Bogen tolker forløbet som et sammenstød mellem gammelt og nyt. Landbefolkningen var rodfæstet i sin kristentro og tradition og lod sig ikke overbevise af en toneangivende samfundselites ideologi. Præsterne følte sig svigtet, statsadministrationen kom i intern splid, grupper for og imod reformen bekæmpede hinanden. Episoden viser, hvordan datidens landbefolkning tænkte, og den afdækker tidens kirke- og kulturkamp. Episoden har hidtil været overset i forhold til de kirkelige og folkelige bevægelser i Danmark nord for Kongeåen.

Bogen blev gennemillustreret i farve og solidt indbundet, men kunne ikke desto mindre sælges til den beskedne pris på 178 kr. for medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland. Bogen har fået mange gode anmeldelser. I *Grænsen* skrev Anders Raahauge: "Lars N. Henningsen fortæller historien med sikkert overblik og i et glasklart sprog. Værket er ualmindeligt smukt udstyret og rigt illustreret med knivskarpe billeder." I *Kristeligt Dagblad* var Jes Fabricius Møller heller ikke karrig med rosen: "Til bogens fordel taler blandt andet Henningsens dybe kendskab til lokale forhold på sogneniveau og hans suveræne overblik over kildegrundlaget." Og *historie-online.dk* fandt, at der er "grund til at glædes, når der en sjælden gang kommer et så grundigt studie i folkelig uro som Lars N. Henningsens". Bogen har opnået et ganske pænt salg.

Skal vi kigge ud over årsskiftet 2016/17, er tre nye udgivelser på vej. Et nyt oplag af *Sønderjyllands Historie* bind 2 er allerede kommet fra trykkeriet. Et genoptryk af *Sønderjyderne og Den store Krig 1914-1918* er under overvejelse. En ny bog er derimod Christen Duus Andersens erindringer fra Als i 1940'erne og 1950'erne, som er i trykken og vil foreligge om en lille måneds tid. På vej er endvidere *Sønderjysk Søfarts Historie*, hvor forfatterne nu er gået i gang med at skrive. Flere kapitler har allerede været til behandling på forfattermøderne. Vi håber fortsat på at udgive tobindsværket i 2018.

Foredrag, årsmøde og fællesmøder

Foredragsrækken handlede om *Fester og traditioner året rundt i Sønderjylland*. Elsemarie Dam-Jensen fortalte om *Hellekriste, halloween og andre kirkelige fester*, Anne Marie Overgaard om *Pers awten, fuklæs, fissemand og andre arbejdsfester*, mens Inge Adriansen både tog sig af *Ringridninger, musikfestivals og andre lokale fester og skikke* samt *Kaisergeburtstag, Dybbøldag og nationale fester og traditioner*. Foredragene fandt sted på museerne i Tønder, Haderslev og Sønderborg samt på Rigsarkivet i Aabenraa. Tilhørertallet varierede en del, mellem 18 i Haderslev og 50-60 i Sønderborg. Som helhed levede tilslutningen ikke op til forventningerne. Måske lå foredragene i april måned for sent på sæsonen, måske var ugedagen forkert i forhold det vante, måske havde temaet ikke så meget medlemmernes interesse, således som det ellers var ventet. I styrelsen har vi imidlertid ment, at vi også ind imellem må bevæge os tematisk, så vi ikke udelukkende behandler de "rutineprægede" emner som krigene, besættelsestiden og mindretallene, hvor der sædvanligvis er et pænt fremmøde. Derfor har vi også valgt at fortsætte med en foredragsrække med temaet "fra vugge til grav" om livets gang i Sønderjylland.

Den 16.-17. april afholdt Folkeuniversitetet weekendkursus i Sønderjyllands historie på Sandbjerg, hvor foreningen bidrog med foredragsholdere og kunne glæde sig over et godt bogsalg til de 106 deltagere. Samarbejdet med Folkeuniversitetet bringer vore tilbud ud over landsdelens grænser.

Vort årsmøde fandt i 2016 sted i Toftlund på Musik- og Teaterhøjskolen. Der var cirka 70 deltagere. På generalforsamlingen blev Axel Johnsen valgt ind i styrelsen. Mogens Rostgaard Nissen holdt foredrag med titlen *Da Det Tredje Rige skulle forsvares i Sønderjylland – tyske forsvarslinjer nord og syd for grænsen 1944/45*, som der blev lyttet til med stor interesse. Efter foredraget var der rundvisning i Toftlund kirke og Herrestedgård ved Hans Jørgen Clausen.

Kredsene har også i 2016 holdt liv i traditionen med at holde fællesmøder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i deres områder, ligesom de har holdt deres generalforsamlinger med tilhørende foredrag. Sydslesvig kreds arrangerede i samarbejde med andre gode kræfter en foredragsrække om mindretalspolitikkerne Gustav Johannsen, H.P. Hanssen, Berthold Bahnsen og Karl Otto Meyer. Sønderborg kreds havde foredrag ved Leif Olstrup om psykiatri gennem tiderne, mens Hans Havelund fortalte om Lysabild kirke i forbindelse med et besøg der. Jørn Buch fortalte om domænegårde i Høruphav. Kredsens arrangerede desuden i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved en foredragsrække om Sønderborg havns historie, hvor der blev holdt to foredrag, det første ved chef for havneprojektet Inge Olsen om byggeriet og ideerne nu, det andet ved Steen Boye om havnen i perioden 1900-1980. De to sidste foredrag finder sted i 2017.

Historiske udflugter

På udflugtsprogrammet i 2016 var der både nyheder og gentagelser, og hver gang fyldte vi en bus med næsten 50 pladser. På endagsturen den 2. september var første stop den prægtige klosterkirke i Bordesholm. Ved gravmindet over Frederik 1. s første kone – og over ægtemanden, som selv blev begravet i Slesvig Domkirke – blev der fortalt om tiden lige før reformationen, og ved

sarkofagerne over den sidste gottorpske hertug og stamfaderen til de oldenborgske hertuger om afslutningen på den gottorpske periode og linjen frem til Romanov-dynastiet i Rusland. Til slut fik vi adgang til Caspar von Salderns nyrestaurerede kapel og kom således tæt på den mand, som i 1773 sikrede, at Holsten blev samlet under kongen, og Danmark fik ro om sin udenrigspolitik. Dette var den helt rigtige baggrund for derefter at køre til Eutin for at besigtige slottets fornemme rum og rige samlinger med tilknytning til det gottorpske hus, Sverige og Rusland. Afslutningen var en byvandring i fyrstebyen Eutin, som i oplysningstiden vandt ry som "Nordens Weimar".

Den 11. september var der gentagelse af endagsturen til Ditmarsken, som blev overtegnet i 2015. Denne gang blev det muligt at besøge både "domkirken" i Meldorf og få en god byvandring i denne gamle og velbevarede hovedstad på vestkysten. Den 26.-29. maj var der firedages tur til hertugdømmet Anhalt for de mange, som ikke kom med i 2015.

Alle ture var begunstiget med fint vejr og som vanligt med Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen som guider og fortællere undervejs. Mogens Asmund holdt styr på tropperne og sørgede for, at overnatning og god forplejning undervejs blev betalt.

Historisk Samfund arrangerede derudover i behageligt samarbejde med Aabenraa Byhistoriske Forening en busudflugt med Jørn Buch som foredragsholder og rejseleder. Turen fandt sted den 23. august med 38 deltagere og gik til kendte sønderjyske mål som Dybbøl, Frøslevlejren og Folkehjem.

Som de foregående år stod Historisk Samfunds fem kredse for en række udflugter. Haderslev kreds besøgte Flyvestation Skrydstrup. Aabenraa kreds tog til kaptajnsgårde på Løjt Land med Mikkel Leth Jespersen som guide og har desuden arrangeret udflugter til en række gamle møller: Rundemølle, Slotsvandmøllen i Aabenraa, Rangstrup stubmølle og Sillerup mølle, Kruså vandmølle. Kredsens havde god tilslutning til disse udflugter, men deltagerrekorden tilkom vist Sønderborg kreds, som kunne samle over 100 deltagere til en tur på Broagerland med jernbaner som tema. Tønder kreds stod til gengæld for den mest omfattende udflugt i dagene 3.-5. juni til bunkersanlæg langs den jyske vestkyst fra Blåvand til Hanstholm. Som optakt til udflugten fortalte Henrik Skov Kristensen om Danmark under 2. verdenskrig. Kredsens besøgte også Gedenkstätte Ladeland.

Det digitale Historisk Samfund

På ét felt blev 2016 ikke "rutinepræget". Vores forening tog flere skridt, som hver for sig førte os længere ind i den digitale tidsalder.

Forud for historiekurset på Idrætshøjskolen i Sønderborg i februar om Sønderjylland 1940-45 udgav vi vores for længst udsolgte bog *Sønderjylland under krig og besættelse 1939-1945* som e-bog, så de godt 60 kursister kunne have den ved hånden. Det er foreningens første e-bog. Salget har dog ikke kunnet overbevise os om, at vi står lige foran et gennembrud med denne publiceringsform.

Kristian Pallesen har sammen med Poul Müller og Hans-Ole Mørk arbejdet intensivt for at styrke vores synlighed med vores hjemmeside og på Facebook.

Resultatet blev en helt ny hjemmeside og en stærkt fornyet Facebook-profil, som straks førte til en kraftig stigning i besøgstallet hos de to steder på nettet. Siden lanceringen medio august har der i gennemsnit været 100 besøgende hver dag på hjemmesiden. Der er også arbejdet med held for at få flere til at abonnere på det elektroniske nyhedsbrev. Det har nu godt 550 modtagere – hvoraf op imod to tredjedele læser det!

Sammen med Historisk Afdeling ved Aarhus Universitet og Grænseforeningen arrangerede vi den 3. oktober på Sandbjerg en workshop om digital formidling af Sønderjyllands historie.

Lige før årsskiftet blev *Sønderjyske Årbøger* fra 1889 til 2013 elektronisk tilgængelige på Det Kongelige Biblioteks hjemmeside www.tidsskrift.dk. Årbogen er her i godt selskab med andre historiske tidsskrifter og kulturtidsskrifter, og artiklerne er elektronisk søgbare. Det er tanken, at de kommende årgange skal lægges op med to års forsinkelse, således at der stadig er en fordel ved at være medlem af Historisk Samfund. Det samme vil ske, når *Sønderjysk Månedsskrift* på et senere tidspunkt også kommer på tidsskrift.dk tilbage fra starten i 1924. [Tidsskrift.dk](http://tidsskrift.dk) rummer også mulighed for, at der kan gives adgang til de nyeste årgange af årbog og månedsskrift til vore medlemmer. Det kræver imidlertid yderligere overvejelser, før dette sættes i værk, men før eller siden vil det ske.

Genforeningsjubilæet 2020

Historisk Samfunds forberedelser til markeringen af 100-året for Genforeningen begyndte allerede i 2015. I 2016 fandt de ind i en større sammenhæng. På de nationale foreningers netværks møde den 18. januar gjorde formanden rede for vore tanker og planer, som blev velvilligt modtaget. De nationale foreninger vedtog at invitere formanden for Region Syddanmark, borgmestrene fra de syd- og sønderjyske kommuner, lederne af de nationale mindretal med flere til et møde den 11. april. De fire sønderjyske borgmestre meldte før dette møde ud, at de agtede at nedsætte et præsidium, som skal stå for de vigtigste markeringer i jubilæumsåret og så vidt muligt koordinere de mange aktiviteter, der uden tvivl vil blive tale om. Historisk Samfund anmodede straks om en plads i præsidiet. På mødet den 11. april fremlagde formanden på ny foreningens tanker og planer. Vores anmodning om en plads i præsidiet blev efterfølgende imødekommet, og præsidiet holdt sit første møde den 13. september, hvor Aabenraas borgmester Thomas Andresen blev valgt til formand. Præsidiet har siden holdt et møde den 3. april i år.

PR-aktiviteter og kontor

I april 2016 deltog Historisk Samfund for første gang i Historiske Dage i Øksnehallen i København. Det resulterede i 18 nye medlemmer og et bogsalg på ca. 13.000 kr. Men det krævede også en stor indsats, især af Finn Bach, men også af Mogens Asmund, Arne Jørgensen og Kristian Pallesen. Efter nærmere overvejelse blev det imidlertid besluttet at deltage igen i år.

Blandt de andre PR-aktiviteter bør vi nævne en ny udgave af vores hvervebrochure "Kom i godt selskab", besøg ved Mogens Asmund i forbindelse

med historieundervisning hos LOF i Rødding og Toftlund og et arrangement i Vollerup Forsamlingshus med henblik på at sælge Svend Beiers erindringsbog *Sønderjysk Lommeuld* med Finn Bach som ankermand. Finn Bach har desuden kontaktet alle sønderjyske boghandlere for at afsætte vore bøger i kommission, ligesom han har varetaget bogsalget ved mange arrangementer.

PR-initiativerne betød, at bogsalget blev bedre end forudset i budgettet, og at vi fik en pæn tilgang af nye medlemmer, men alligevel måtte vi notere en "rutinepræget" mindre tilbagegang i det samlede medlemstal fra 2128 til 2096.

Ligesom PR-arbejdet har kontoret igen i 2016 været bemandedt udelukkende med frivillige medarbejdere: Hans-Ole Mørk, Mogens Asmund, Henrik Posselt og Maria Erbs. Frivillige medarbejdere spiller en stor rolle også på andre områder. Kristian Pallesen står for vores hjemmeside og vore elektroniske nyhedsbreve, og han redigerer vore indstik i *Sønderjysk Månedsskrift*, som Hans-Ole Mørk indtil nu har stået for den grafiske udformning af. Poul Müller har ansvar for vores Facebook-profil. Foreningen skylder alle de frivillige en varm tak for indsatsen i 2016. En helt særlig tak skal rettes til Hans-Ole Mørk, der om få dage – med udgangen af april nemlig – sætter punktum for mange års frivillig indsats for Historisk Samfund for at nyde et velfortjent otium. Uden Hans-Ole Mørk havde foreningen været ilde faren igennem en lang årrække, det gælder både kontoret, årbogen og indstikkene. Heldigvis har Hans-Ole Mørk varslet sin afgang i så god tid, at vi har kunnet indrette os derefter, navnlig ved at Henrik Posselt går ind og tager vare på flere opgaver. Det er en løsning, som vi er meget trygge ved. Henrik Posselt har også overtaget opgaven med at forsende *Sønderjysk Månedsskrift* i samarbejde med spejderne, efter at Jørgen Cleemann gik på pension fra Institut for Sønderjysk Lokalhistorie ved årsskiftet.

Tak til fonde og samarbejdspartnere

Historisk Samfund for Sønderjylland skylder som de foregående år Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie en stor tak for assistancen til vores sekretariat, ligesom Museum Sønderjyllands andre afdelinger og Rigsarkivet i Aabenraa lagde plads til mange af vore arrangementer på favorable vilkår.

I 2016 har vi igen haft et godt samarbejde med Idrætshøjskolen i Sønderborg og Folkeuniversitetet. I årets løb har vi med tak modtaget tilskud fra Den sønderjyske Kulturaftale, Alving Fonden, Dansk Kultursamfund af 1910, Gunder og Mattes Matthiesen Nissens Fond, Gårdejer Christian Larsen og hustrus Mindelegat, H.P. Hanssens Mindefond, Lauritz og Augusta Dahls Legat, Pastor Niels Møgelvangs Litteraturfond, P.J. Schmidt-Fonden, Sydbank Sønderjylland Fond, Traugott Møllers Fond og Vicepolitimester Per Thaulows og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøm's, Fond.

Jørgen Schmidt Lund, Skodborg, opfordrede til markering af 100-året for våbenstilstanden den 11. november 1918. Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Arne Fredsted Jørgensen, regnskabet, som viste et overskud på 98.565 kr. Frede Rudolph, Aabenraa,

spurgte til principperne for lagerregulering af skrifterne. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmig godkendt. Kontingentet for 2018 fastsattes til uændret 325 kr. for enhedsmedlemskab med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, 225 kr. for medlemskab med årbogen alene og 275 kr. for abonnement på månedsskriftet. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Mogens Asmund, Finn Bach, Elsemarie Dam-Jensen, Lars N. Henningsen, Arne Fredsted Jørgensen, Kristian Pallesen og Hans Schultz Hansen, som alle blev genvalgt. I stedet for Kim Furdal, der udtræder af styrelsen, indvalgte Henrik Posselt. På valg som revisorer var Jørn Andersen og Olaf Krag, der begge genvalgte. Under eventuelt takkede formanden Kim Furdal og Hans-Ole Mørk for deres mangeårige indsats for Historisk Samfund. Efter kaffebordet lyttede forsamlingen med stor interesse til museumsdirektør Henrik Harnows foredrag *Industrisamfundets havne 1840-1970 – med et blik på de østjyske fjordhavne*. Som afslutning på årsmødet fortalte eventkonsulent Michael Nielsen, VUC Syd, om skolen og fremviste dens nye bygning.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa Kreds

Årets generalforsamling blev igen afholdt på Rigsarkivet, og Mogens Asmund blev valgt til dirigent. Foreningens formand, Erling Madsen, fortalte om Rundemøllens historie, for kredsens havde valgt møllernes historie i landskabet som dette års tema for aftenvandringerne.

Vi indledte den 11. maj på Rundemølle, og denne aften var vi 40 deltagere, som sluttede på Slotsmøllen i Aabenraa. Næste tur var den 23. maj til Haderslev museum med stubmøllen fra Rangstrup og Lennart Madsen som fortæller. Vi kørte videre til den smukke vindmølle Sillerup mølle. Det var Tove Jensen, der stod for turen. Vi kunne godt have været lidt flere deltagere denne aften.

I efteråret havde vi igen en tur til kaptajnsgårdene på Løjt land med en glimrende fortælling af Mikkel Leth Jespersen, Aabenraa museum. Der deltog 50 deltagere i turen.

Den 22. september var det turen til de store møller, som Tove Jensen og Lone Janfeldt havde tilrettelagt. Vi startede i Kruså og sluttede på Kobbermølle, hvor vi fik god guidning af to fra museet der. Vi var igen 40 mand med.

Det årlige møde med kredsens lokalhistoriske forening blev afholdt i Stubbæk, og Ensted lokalhistoriske forening var aftenens værter. Det er helt inspirerende at høre om det store arbejde, de forskellige foreninger laver i det gamle Aabenraa amt.

Erling Madsen

Haderslev Kreds

2016 blev året, hvor kredsens bestyrelse igen kom op i gear. På kredsens årsmøde i 2016 lykkedes det ikke at få en fuldtallig kredsbestyrelse, men de resterende i bestyrelsen blev af generalforsamlingen bemyndiget til at supplere bestyrelsen – og det lykkedes – oven i købet med en, der fik gennemsnitsalderen til at falde markant.

Kredsen arrangerer hvert år minimum én forårstur og én sensommertur. De tre sidste arrangementer har været:

– et arrangement om Haderslev med udgangspunkt i de udgravninger, der har været ved Starup Kirke og inde i Haderslev, og den bog, der udkom i 2016: *Haderslev – en stad bliver til*. Dette arrangement blev afholdt på Gretbjergshus – den tidligere Halk skole på Haderslev Næs.

– et reformationsarrangement i samarbejde med Sønderjysk skolemuseum med Charlotte Appel fra Aarhus Universitet

– og et arrangement i samarbejde med Skodborg Hjemstavnsforening med besøg i Skrydstrup hos Team Tordenjet. Arrangementet var meget spændende og blev næsten et heldagsarrangement.

Der er planlagt arrangement i Ribe efteråret 2017 – som en sensommerudflugt – en lørdagsudflugt med frokost.

Endvidere blev planlægningen sat på skinner til årsmøde 2017, som blev afholdt i Haderslev kredsens område med foredrag om Haderslev Havn.

Karl Erik Olesen

Sønderborg Kreds

Vores bestyrelse har et godt samarbejde i vores diskussioner om enkeltstående arrangementer og sammenhængende projekter. Sønderborg kreds kan godt lide at gennemføre projekter, men er også klar over, at kirkebesøg og andre enkeltstående arrangementer er vigtige.

Vores arrangementer i 2016:

23. februar. Psykiatriens historie ved Leif Olstrup i Menighedshuset i Sønderborg.

16. marts. Besøg på Ringridermuseet i Sønderborg – spændende museum og flinke rundvisere.

Rundvisning i Lysabild kirke ved pastor Hans Havelund. Efterfølgende generalforsamling den 12. april, hvor der desværre ikke var mange til generalforsamlingen.

Vores jernbaneprojekt, som har strakt sig over to år, blev afsluttet på formidabel vis i samarbejde med Broager. 24. maj gav de en flot rundtur med cirka 100 deltagere. Tak til Carl Jürgen og kompagni i Broager.

Vi har holdt en række bestyrelsesmøder, hvor vi har drøftet fremtidige arrangementer i kredsens. Sønderborg kreds har et godt samarbejde med lokalarkiverne, og det er netop Historisk Samfund for Sønderjyllands opgave. Vi tog kontakt til Augustenborg, da vi kunne tænke os at arrangere en tur – i lighed med Broager rundt – i Augustenborg i foråret i uge 20. Der sker meget spændende med vedligehold af husene. I bestyrelsen har vi tidligere luftet en idé om at tage emner om småbygninger op med rundture. Småbygninger er et meget stort område lige fra ishuse til sandhuse – listen er næsten uendelig. Men det område arbejder vi videre med. I første omgang bliver det helt konkret, idet vi har en aftale med Egen om at besøge 2 brandstationer i 2017.

Onsdag d. 30. november på Knøs' gård i Høruphav fortalte Jørn Buch om domænegårde.

I Sønderborg kreds har vi det problem, at mange forveksler de to foreninger: Historisk Samfund for Sønderjylland/Sønderborg kreds og Historisk Samfund for Als og Sundeved. Ofte har vi temaer og foredrag, der kører ind over hinanden. Derfor indledte de to foreninger et større projekt i fællesskab omkring havnen i Sønderborg, hvor vi gik retrospektivt til værks.

Projektet startede med Inge Olsen, direktør for Land, By og Kultur i Sønderborg Kommune. Hun fortalte om status og visioner for Sønderborg havn i riddersalen på Sønderborg Slot onsdag d. 7. september, hvor cirka 220 mødte op.

Næste led i fællesprojektet var Sten Boye fra Historisk Samfund for Als og Sundeved med lysbilledforedrag også i riddersalen på Sønderborg slot d.12. oktober; cirka 200 mødte op. Hans område var havnen tilbage til omkring 1900. Projektet fortsætter i 2017 med to foredrag om havnen i 1600-1800 og havnen i middelalderen.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger blev afholdt i Sundeved den 9. november. I kredsen har vi en fast procedure, hvor stedet for afholdelsen af mødet går på omgang, og på mødet aflægges to lokalhistoriske foreninger beretning. Det er altid gode møder, hvor vi kan snakke om vores ideer.

Christian Bo Bojesen

Tønder Kreds

Den 30. marts afholdt vi generalforsamlingen i Tønder kulturhus med 17 deltagere; foredragsholder var Henrik Skov Christensen fra Frøslevlejren, der fortalte om 2. verdenskrig. Bestyrelsen forblev uændret.

Om aftenen den 20. april var der en tur til Ladelund.

Vores årlige tur først i juni gik denne gang til den jyske vestkyst med hovedvægten på Atlantvolden, tyskernes forsvarsværk (bunkers) og blandt andet Tirpitz-stillingen. I Thyborøn så vi det nyåbnede museum om første verdenskrigs største søslag ud for Jylland, en flot og spændende udstilling.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger blev holdt i Højer, hvor Marie Overgaard fortalte og viste rundt i møllen.

Finn Clemmensen

Sydslesvig Kreds

Vores første arrangement i 2016 fandt sted den 7. marts, hvor vi havde besøg af landet Slesvig-Holstens minister for Europa, kultur og justits Anke Spooren-donk, der med udgangspunkt i Kapp-mindesmærket ved Gottorp Slot berettede om mindesmærkers betydning for nutidens forståelse af fortidige hændelser og tolkning heraf. På Ankes gamle skole havde pedel Toni forberedt et smukt pyntet kaffebord til de omkring 25 deltagere, som fik en rigtig god og spændende aften.

Den 30. april 2016 deltog Mogens Rostgaard Nissen på kredsens vegne i styrelsesmødet og det efterfølgende årsmøde på Musik & Teaterhøjskolen i Toftlund.

Generalforsamlingen i 2016 blev afholdt på Dansk Centralbibliotek i "Den blå Sal" tirsdag den 3. maj 2016. Bestyrelsen består efter valget fortsat af: Kir-

sten la Cour – formand, Kristian Arentsen – protokolfører, Sybilla Nitsch – kasserer, Mogens Rostgaard Nissen – bisidder, Klaus Tolstrup Petersen – bisidder.

Efter generalforsamlingen holdt leder af Den Slesvigske Samling historiker Klaus Tolstrup Petersen foredrag om "Mindretalspolitikeren Gustav Johannsen", der i slutningen af 1800-tallet prægede landsdelens udvikling inden for mange forskellige områder. Mødet samlede omkring 20 deltagere.

Den 15. november 2016 mødtes vi på "Valsbølhus", hvor vi i samarbejde med Valsbøl danske Menighed afholdt et foredrag i serien om markante mindretalspolitikere. Denne gang handlede det om Karl Otto Meyer, hvis hele virke gennem alle årene fra begyndelsen af 1950'erne udgik fra Skovlund-Valsbøl området. Foredragsholder var forskningsleder ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, som fortsætter arbejdet med den politiske biografi om Karl Otto Meyer. Der var omkring 60 interesserede deltagere.

Desuden planlægger vi en aftenvandring i Rendsborg med tidligere skoleinspektør Joachim Martin i eftersommeren 2017.

Et foredrag ved historiker ved Den slesvigske Samling Marco Petersen om Sönke Nissen under overskriften "Diger, død og diamanter" ligger klar til brug. Vi satser på at kunne indbyde interesserede til både at høre foredraget og komme på en tur gennem kogen, der bærer hans navn. Marco Petersen fortæller i et kritisk og underholdende foredrag om, hvorfor Sönke Nissens minde er blevet bevaret og hvordan denne myte passer med vores erindringskultur.

Et nyetableret udvalg: "Fornylsesudvalget" vil se på mulighederne for fælles aktiviteter for kredsene, blandt andet på et forslag om kulturhistoriske vandring.

Og så er der naturligvis planerne for genforeningsjubilæet 2020.

De nationale foreningers netværk har i år holdt flere møder startende i januar 2016. Historisk Samfund for Sønderjylland har været med til at præge planerne for det kommende jubilæum, og det er fortsat hensigten, at foreningen – repræsenteret af de fire nordlige kredse – deltager ved afstemningsfesterne den 10. februar 2020. For vores vedkommende har Sydslesvigkredsen givet tilsagn om, at vi "gør noget" i forbindelse med afstemningsdagen i zone II den 14. marts. Vi vil snarest mulig tage initiativ til, at vi mødes omkring et bord og en kande kaffe for at tænke mulighederne igennem.

Kirsten la Cour

Oversigt over årsskrifter og periodica 2016/2017

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer
og arkiver 2016/2017

Agerskov

Årsskrift 2017

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Agerskov sogn. 2017. 32 sider. Indhold: Sine Hansen: "Sines barn- og ungdom" – Magnus Brink: "Bossen's gård i Rangstrupgårde" – Hertha Frei Christensen og Hans Frei: "Beretning om deres far Holger Frei" – Peder Møller: "Barndomserindringer" – Dannevirke 3.3.1938: "Johannes Lunds gårdbrand" – "Udflugt" – "Arkivudvalg" – "Bestyrelsen". Ekspedition: Jens Lautrup, "Meldkjær", Overbyvej 4, Geestrup, 6520 Toftlund, tlf.: 40 45 11 79, email: meldkjaer@stofanet.dk

Augustenborg

Årsskrift 2017

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn. 2017. 40 sider. Indhold: Birthe Thuesen: "Forord" – Paul Hartmann: "Ruth Forum Møller" – Poul Krog: "Augustenborg Bitteren" – Hans Andersen: "En udvandrers pionértiden" – Knud Terp: "Glimt fra tidlige skoledage" – Birte Thuesen: "Bogbinder Jessen" – Poul Krog: "Færgestedet ved Fynshav II" – Rasmus Jensen: "Notmark krøniken – Rumohrsgård" – Birte Thuesen: "Julen 1862 i Asserballe Præstegård" – Poul Krog: "Café Sølyst / Alskroen I" – Poul Krog: "Danske soldaters ankomst i 1920".

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg og Omegn, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 18 08, email: aug.larkiv@pc.dk

Bevtoft og Tirslund

Årsskrift 2017. Årsskrift aktuelt fra Bevtoft/Tirslund Lokalhistoriske Arkiv

Udgivet af Lokalhistorisk forening og arkiv for Bevtoft og Tirslunds Sogne. 2017. 30. årgang. 24 sider. Indhold: "Finnebarnet i Danmark på Lihmskov Vestergård, Jarmo Lehtonen" – "Mindernes Besøg, ind under jul 1916, af Frederik Faber" – Anni Huusmann: "Sæbekogning" – Anni Huusmann: "Tirslund Kro 1835 – 1920" – Fra Gram arkiv: "Dansk med Liv og Sjæl" – Anni Huusmann: "Årets gang i arkivet" – "En hædersmand Jørgen Schmidt" – Elmo Lange (2014): "Fra en studepranger til en salmedigter" – "En spøjs indbydelse, fra arkivet".

Ekspedition: Lokalhistorisk forening og arkiv for Bevtoft og Tirslunds Sogne, Bevtoft Skole, Krygersvej 45, 6541 Bevtoft.

Bov og Holbøl sogne

Historisk årbog for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 39. 2016

Udgivet af Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne. Årgang 39. 2016. 123 sider. Indhold: "Forord" – Ib Krogh-Nielsen: "Genforeningsstenen ved Sønderhav" – H. C. Jørgensen, med bidrag af Anne Kathrine og Hans Moos: "En gård i Undelev og dens mennesker" – Fortalt til H. H. Bang af Svend List: "Den brutale lærer i Bov" – Annemarie Sahl (født Vad): "Barndommens land i Kruså" – Erik Broe Petersen: "Padborg Station under besættelsen" – Torben Ølholm: "Et friluftsteater i evig lyst og nød" – H. C. Jørgensen: "Røverhøvding på Bov Kro" – Hanne Løfqvist: "R. P. Sørensen i bakspejlet" – Knud Rebsdorf: "Kvinder vilde af sult" – Torben Ølholm: "Den lille private genforeningssten" – H. C. Jørgensen: "En ny bog fra Bang" – Mads Mikkel Tørsleff: "Oldemorstof i et travlt 2016" – Anne Grete Schlaikjer-Petersen: "Et solidt minde for R. P. Sørensen" – H. C. Jørgensen: "En aktiv periode for foreningen" – Jørgen Rasmussen: "Nyt og spændende fra arkivet" – "Historisk Årbog" – "Det sker i foreningen" – "Bestyrelsen for Historisk Forening for Bov og Holbøl Sogne".

Ekspedition: Superbrugsen i Padborg, LokalBrugsen i Holbøl, biblioteket på Oldemorstof, Bovvej 2, Padborg.

Bredebro

Æ Hjuulspor 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro og Omegn. 14. årgang. 2016. 84 sider. Indhold: "Husk os – til foreninger og private" – Gunnar Jensen: "Forord" – "Årets glimt" – Jannik Lorenzen: "Da Jannik igen gik til filmen" – "Tilbageblik – glimt fra for 50, 40 og 25 år siden" – Yrsa Lønne: "Stormfloden for 40 år siden" – Yrsa Lønne: "Peder Moos – kendt møbeldesigner fra Bredebro" – Søren Nissen: "En Vestslesvigs Landsby gennem århundreder" – Berit Elbæk Christensen: "Fra Harres til Afghanistan" – "Guldkonfirmation" – Kaj Elkjær Larsen: "Dreng ved Vadehavet" – Jens H. Friis: "Forskellen mellem min og min fars soldatertid" – Yrsa Lønne: "Uddrag af interview fra 2013 med Anna Hansen i Bredebro" – "Billeder fra flytningen af Lokalhistorisk Arkiv i efteråret 2016" – "Bogliste 2016" – "Lokalhistorisk Arkiv for Bredebro og Omegn" – "Bestyrelsen og medarbejderne".

Ekspedition: Sparekassen i Bredebro, Min Købmand i Ballum og Lokalbrugsen i Visby.

Broager

Broagerland XIX

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland. 2016. 108 sider. Indhold: Carl Jürgen Bock: "Forord" – Kaj Østergaard: "Kunstnerkolonien Egersund" – Carl Jürgen Bock: "Familien på Skeldegaard 1823 – 1951" – Birgit Christensen: "Sammendrag af Arne Jessens artikel om Skodsbøl skole" – Ragnhild Brun Nielsen: "En vestjyde der fik sit virke på Broagerland" – Ragnhild Brun Nielsen: "Mine erindringer som gendarm L. V. Brun's datter" – Birgit S. Chri-

stensen: "Livet i en småkårsfamilie i 1900-tallet" – Anne Rasmussen: "Sangkor gennem 75 år" – Christian Kronika: "Mindestenen "UP EWIG UNGEDEELT" på Broager Kirkegård" – Svend Krongaard Hansen: "Skodsbøl – Egersund jagtforening" – Morten Wolff Nielsen: "En mand med fremtidsvisioner" – Kaj Østergaard: "Set og sket".

Ekspedition: Carl Jürgen Bock, Skeldekobbøl 20, 6310 Broager, tlf.: 74 44 14 58, email: bock@bbsyd.dk

Egen

Årsskrift 2016

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Arkiv. 2016. 48 sider. Indhold: Henrik Skrydstrup: "Forord" – Jørgen Wrang: "Møller i Egen Sogn" – "Sagnet om de gale møllere" – Anne Marcussen: "Oplevelser fra 2. verdenskrig" – "Bombefly nødlønder på Als" – Jens Jørgen Jensen: "Egen Frivillige Brandværns 75 års Jubilæum" – Wilhelm Deichgräber: "Vænn it folk væll go" / Vers af Deichgräber – "Indholdsfortegnelse" – "Bestyrelsen".

Ekspedition: Egen Sogns Lokalhistoriske Arkiv, Sommervej 17, 6430 Nordborg, mandage: 18.00-21.00, eller Superbrugsen, Guderup.

Ensted

Årsskrift 2016

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening. 2016. 64 sider. Indhold: "Indholdsfortegnelse" – "Forord" – Günther Rossen: "Mit livs teatereventyr del II" – "Fangelejr i brand" – "Det skete i 1916" – "Billeder" – "Det skete i 1966" – "Familien Jacobsen, Torp" – Eyvin Teisner-Kjær: "Fra rekrut til fixeroperator i flyvevåbnet 1956-1957" – "Guldkonfirmation 2016" – "Barndomsoplevelse ved Storeddammen" – "Årsberetning 2015-16" – "Foreningens bestyrelse – åbningstider m.m.".

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57, email: biniro@mail.dk

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn 2016

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn. Nr. 34. 2016. 103 sider. Indhold: Kai Eskildsen Møller: "Forord" – Anders Buch-Jepsen: "Peter Jepsens erindringer 1855-1872" – Sven Zachariassen: "En god iværksætterhistorie" – Kai Eskildsen Møller: "Matros Jens Magnus Petersen" – Andreas Asmussen: "En snedker- og tømrerforretning gennem to generationer" – "Læge Alfred Jacobsens erindringer" – Søren Gülck: "Jagten på den lille ring" – Frede Møller: "Martha og Jørgen Møller" – Ejner Thaysen: "Krigsinvalid i første Verdenskrig" – Lorenz Lorenzen: "Uddrag af Hejmdal 1916" – Andreas Asmussen: "Hissel-slægten og dens liv og virke i Tumbøl" – Dorte Holm Frandsen (redigeret af): "Peter Christian Voznys fortælling" – Lorenz Lorenzen: "Uddrag af Hejmdal 1966" – "Guldkonfirmation 2016" – Andreas Asmussen: "Banegårdsplads – gen-

foreningsplads – P-plads – Torveplads” – Kai Eskildsen Møller: ”Set og sket 2016” – Kai Eskildsen Møller: ”Foreningen – arkivet – Patsches Hus” – ”Annoncer”.
Ekspedition: Kai Eskildsen Møller, Tværgade 5, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 52 44 61, mobil 20 23 44 61, e-mail: info@felsted-arkiv.dk

Gram

Årsskrift 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn. 2016. 31 sider. Indhold: ”Bestyrelsen” – ”Forord” – Karl Gunnar Gregersen: ”Formandens beretning” – Hans Henrik Lundtofte: ”Årsberetning fra Arkivet” – ”Skulpturen ”Sorgen” af Niels Hansen Jacobsen 1918” – ”Baggrundsstof” – ”Beretninger fra soldater ved fronten (Jens Juel Nicolaisen, Peter Paulson, L. F. og A. Rolskov-Paulsen)” – Sven-Erik Ravn: ”Hjemmefronten”, herunder ”Kvindens rolle i samfundet”, ”Markplanen fra fronten”, ”Man lærte at tilpasse sig” – ”Nødpengesedler Gramby 1920” – ”Braine” – ”Krigskammerater” – Hans Petersen: ”Erindringer og optegnelser” (fortsættelse fra Årsskrift 2015) – ”Billedfortegnelse”.
Ekspedition: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf.: 74 82 20 68 eller 21 45 22 62, email: kagr@haderslev.dk

Årsskrift 2017

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn. 2017. 27 sider. Indhold: ”Forord” – Karl Gunnar Gregersen: ”Formandens beretning” – ”Bestyrelsen” – Hans Henrik Lundtofte: ”Årsberetning fra Arkivet” – ”Optakt til Gram Tæppefabriks historie” – Caroline Emilie Andersen: ”Vi blader i Grams historie” – ”Gram Tæppefabrik” – ”Sammenhæng i Gram” – ”Gram Campingplads” – ”Pinsefesten i Gram” – ”Stenkisten ved Sct. Tøgers kirke” – Lennart S. Madsen: ”Sct. Thøgers kirke” – ”Helligkilder og sagn” – ”Gårdejer Hans Petersens erindringer og optegnelser” (fortsættelse fra Årsskrift 2016) – ”Billedfortegnelse”.
Ekspedition: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf.: 74 82 20 68 eller 21 45 22 62, email: kagr@haderslev.dk

Gråsten

Årsskrift 2016

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn. 2016. Nr. 42. 72 sider. Indhold: Jørgen D. Matthiesen og Else Egholm: ”Min barndom i Alnor” – Kaj Nygaard og Else Egholm: ”Historien om en flaske Fransk Terpentintin” – Hans Erik Schmidt Andersen: ”Hans Schmidt, en handelsmand fra Alnor” – Else Ringholm: ”Ringgades børnehavn” – Hanne Reese Næsberg-Andersen: ”Gråsten set med danske øjne” – Else Egholm: ”Årets gang” – Bodil Gregersen: ”Æresmedlem” – Bodil Gregersen: ”Foreningens beretning” – Else Egholm: ”Arkivets beretning” – ”Bestyrelsen”.
Ekspedition: Bodil Gregersen, Klokkevej 2, Rinkenæs, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 31 81 eller 24 23 70 79, email: bodilgreg@gmail.com

Haderslev

Langs Fjord og Dam. Lokalhistorie omkring Haderslev. 2016

Udgivet af Forlaget Gammelting. 2016. 128 sider. Indhold: Henrik Heinemeier: ”Fra Haderslev til Hollywood” – Claus M. Smidt: ”Af en gammel Haderslevslægts historie” – Helge C. Jacobsen: ”Landhøkere og købmænd nord for Haderslev Fjord” – Hans Vilhelm Bang: ”En tur gennem Slotsgade” – Sven Daugberg: ”Missionshotellet i Haderslev” – Olaf Johnsen: ”Amtsvæverens Hus – Pladsgade 2” – H. E. Sørensen: ”Vågnende danskhed – Dannevirkekredsen” – Hans Aage From: ”Skipper Krog” – Thorkild Nielsen: ”Brødrene Lorenzen – fire brødre i krig og fred”.
Ekspedition: Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, Postboks 122, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 75 66. Email: haderslev@museum-sonderjylland.dk

Hejls-Hejlsminde

Bygebjerg. Møntfund på Bygebjerg. Hjemstavnsdigter og maler. Erindringer fra 50-erne og 60-ernes Hejls. Årsskrift 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde. 2016. 80 sider. Indhold: Henning Nielsen: ”Bygebjergs tidlige historie” – Amy Lewring: ”Møntskat gemt for de vilde kosakker” – Mogens Krag: ”Jens Tygesen” – Knud Erik Iversen: ”Barndoms minder fra Hejls”.
Ekspedition: Gunnar M. Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 47 54. Email: trappendal@profibermail.dk

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 2016

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening. 33. årgang. 2016. 47 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: ”Formandens beretning” – Thorkild Tingleff: ”Ejendommen ”Prøvestenen”” – Jørgen Hasberg: ”Hoptrup By” – Ove Ethelberg: ”De faldne fra Hoptrup sogn 1916” – Laura Juhl Jensen: ”Min hjemmetske barndom” – ”For 100 år siden” – ”For 75 år siden” – ”For 50 år siden” – ”For 25 år siden” – Ove Ethelberg: ”Niels Raben, Englandsfrivillig” – Laura Juhl Jensen: ”Jørgen Lauritz Juhls beretning fra krigen 1914-18”.
Ekspedition: Jørn Hasberg, Kalmargårdparken 18, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf.: 64 57 68 86.

Højer

Højeregnens Lokalhistoriske Forening 2017

Udgivet af Højeregnens Lokalhistoriske Forening. 2017. 24 sider. Indhold: Siegfried Lorenzen: ”Bonevoksfabrikken i Højer” – Lorens Hansen: ”Flygtningelejren på Hohenwarte” – Jørn F. Petersen: ”Troldestenen ved Daler kirke” – ”Højer og Omegns Brugsforening” – Aage Andersen: ”Emmerlev Havbad” – ”Fra bestyrelsen” – ”Billeder fra en del af Højer, der snart forandres” – ”Program 2017”.
Ekspedition: Jørn Frendesen Petersen, Ternholm 3, 6280 Højer, tlf.: 74 78 28 79, email: debjerg@email.dk

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Årsskrift nr. 35 – 2017

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn. Nr. 35. 2017. 41 sider. Indhold: "Forord" – Mary Larsen og John Schmidt: "Den sidste erhvervsfisker i Høruphav?" – Fortalt af Peter A. Christensen: "Fortællinger og anekdoter fra Mindebjerg og omegn" – Fortalt af Peter A. Christensen: "Håndværker i Hørup Sogn" – Fra Peter A. Christensens notater: "Slagtere i Hørup og Høruphav" – Fra Peter A. Christensens notater: "Malere i sognet i ældre tid" – Kurt Philippsen: "Min vej til Hørup Centralskole" (afslutning på artikel i årsskrift nr. 33 og 34) – Andreas Kaad: "Årets gang i lokalarkivet på Hørup skole" – Torben Meier: "Snedkeriet på Kallehave i Hørup" – Fra Peter A. Christensens notater: "Isning" – Fra Peter A. Christensens notater: "Peter A. Christensens afrunding" – Hans Erik Hansen: "Året der gik ifølge avisudklip" – "Sognet rundt" (fortsat) – Henning Popp: "Arkivet 2016" – "Generalforsamling 2017 med dagsorden". Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn, Vestervej 42, 6470 Sydals, tlf.: 74 40 48 84, email: kaelderarkiv@post.tele.dk

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn. 2016. 28. årgang. 48 sider. Indhold: "Foreningens bestyrelse" – "Jegerupgaard, Bygaden 8" – "Indholdsfortegnelse" – Bestyrelsen: "Året 2016 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn" – "Mindeord over Mathias Nørgaard" – Lisbeth Kærgaard Pedersen: "Husrensning – Den uventede gæst" – Mette Gram Qvade: "Portræt af en Jegerupborger, Winholdt Johan Qvade" – "Egon Jessen fortæller" – Ole Nedergaard: "Altartavlen i Jegerup Kirke" – Lisa Hansen: "Jegerup Bageri i to generationer" – Lis Pedersen: "Erindringer fra Jegerup gamle skole" – Karen Jensen: "Rejsen til Samoa" – Aage Gram: "Kirke og skole" – "Konfirmation 1925 i Jegerup Kirke". Ekspedition: Vojens Boghandel, Rådhuscentret 23, 6500 Vojens, tlf.: 27 11 79 55.

Klipleve

Fra Klipleve Sogn 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn. 2016. 77 sider. Indhold: "Redaktion af årsskriftet" – "Forord ved formanden" – "Krigsdagbog – fortsat fra Årsskrift 1914 og 1915" – "Klip fra Heimdal 1916" – "Små historier fortalt af Anker Nielsen fra Klipleve i 50erne" – "Huse i Klipleve, Storegade 23, 24, 35 (Klipleve Hovedgade)" – "Skildpaddesuppe" – Kaj Lassen: "Utroligt – men sandt" – "Klip fra Jydske Tidende 1966" – "Året 2016 i billeder" – "Hitler-skæg" – "Karl Fuglsangs oplevelser fra 1938 - 1945" – "Slægtsforskning i stenalderen" – "Åbningstider, bestyrelse m.v.". Ekspedition: Kaj Lassen, Holmvej 15, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 74 62. Email: lassen@bbsyd.dk

Løgumkloster

Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. Årsskrift 2017

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune. 2017. 60 sider. Indhold: "Indholdsfortegnelse" – Lars Halskov Madsen: "Løjtnantsbænkene i klosterkirken i Løgum" – Vagn Lauritzen: "Et krigsbrev anno 1917" – Allan Honoré: "En sten kommer til byen" – Allan Honoré: "Zonen" – Allan Honoré: "Mågestellet" – Jørgen Lauterbach: "Min bedstefars familie" – Vagn Lauritzen: "Ved en korsvej – om bebyggelsen Løgumbjerg" – "Afleveringer til arkivet, 2016" – "Historisk Forening for Løgumkloster Kommune" – "Lokalhistorisk Arkiv". Ekspedition: Vagn Lauritzen, Ved Dammen 56, 6240 Løgumkloster, tlf.: 74 74 43 03 eller 21 48 20 43, e-mail: vagn-lauritzen@mail.tele.dk

Løjt

Det gamle Løjt

Udgivet af Løjt Sogns Lokalhistoriske Forening. Bd. 33. 2016. 104 sider. Indhold: Karl Lildholdt: "Forord" – Ida Lildholdt Jacobsen: "Ballerinaen fra "Trekroner"" – Poul Raae: "Huset i Sønderjylland" – Hans Chr. Elbjerg: "Fra Lammetsbjerg til Californien" – Lars Henningsen: "Kirkekamp i Løjt 1798" – Karen Harder Lildholdt: "Kirkeinventarium Løjt 1862" – Karl Lildholdt: "Løjttinger på blokadebryderen "Kronborg"" – Hans Chr. Elbjerg: "Captain and Captains Missis" – Karl Lildholdt: "Kammerdreng og Jungmand" – Hans Heiselberg Paulsen: "Paul Hansens dagbog fra Jacobsgård" – Karen Harder Lildholdt: "Strandgården fra Barsø" – Peter Elberg Eskildsen: "Løjt Handelsgartneri" – Karl Lildholdt: "Bogammeldelser" – "Løjt lokalhistoriske Forenings bestyrelse". Ekspedition: Erling Madsen, Dyvedhoved Møllevvej 1, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 78 04, email: elm@madsen.mail.dk

Nordborg

Årsskrift 2017

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Nordborg-området. 2017. 44 sider. Indhold: "Indhold" – Jens-Ove Hansen: "Forord" – "Redaktørens side" – "Prøjsisk soldat i "Fredstid"" – "Fredsslutningen og Genforeningen". Ekspedition: Hans Jørgen Berg, Skovvej 14, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 10 58, email: famberg@berg.mail.dk

Rens

Historisk årbog 2016

Udgivet af Rens & Omegns Lokalhistoriske Forening. 2016. 76 sider. Indhold: Ruth Christensen: "Forord og bestyrelse" – Johannes Renleff-Madsen: "Erindringer fra min barndom og opvækst i Rends" – Lorens Hansen: "Veje og vandløb" – Christian Thomsen: "En af de sidste husmandskolonier" – Kitta og Sven Petersen: "De, der aldrig kom hjem" – Jens Chr. Jensen: "Rens" – Johs. Kristiansen: "Digt "å syndejsk"" – Peter og Arne Jacobsen: "Erindringer fra LL

Jyndeved og Bølå" – Anne Grethe Cornelsen: "Mit liv i grænselandet" – Ruth Christensen: "Huse, der er forsvundet fra bybilledet".

Ekspedition: Rens & Omegns Lokalhistoriske Forening, Pebersmarkvej 4, 6372 Bylderup Bov, e-mail: rens@rens-lokalhistorie.dk

Rødning

Historisk Årbog for Rødning-egnen 2016

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den "gamle" Rødning Kommune. 2016. 120 sider. Indhold: "Forord" – John Busk Jepsen: "Peter Thun Foersom – en præstesøn fra Øster Lindet" – Marie Boesen: "Jens Østergaard, Københoved" – redigeret af Niels Chr. Andersen: "En gammel kærnekarl" – Keld Mortensen: "Soldat og krigsfange i 1. verdenskrig" – Mads Christian Hansen (skrevet i 1996): "Minder fra en svunden tid i Lintrup" – Fortalt af Herluf Jensen, Agnes Damkjær, Theodor Karsten Skov, Gerda og Niels Arne Skov, Axel Nielsen, Chr. Mærsk og Nisensius Jacobsen: "Cykelhandler Theodor Skov, Brændstrup" – Hans Peter Petersen: "P. Pedersens Vognmandsforretning" – Anne Grethe Hjerrild Nielsen (research) og Niels Chr. Andersen: "Uden konerne gik det ikke" – Kirsten Rosendahl: "Erindringer fra min barndom og ungdom i Jels" (af Niels Rosenberg) – "Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg".

Ekspedition: Rødning Lokalhistoriske Arkiv, Søndergyden 15, 6630 Rødning, tlf.: 79 96 56 65, e-mail: roeddingarkivet@hotmail.com

Rødekro

Lokalhistorisk Forening Rødekro 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekro. 2016. 144 sider. Indhold: "Foreningens bestyrelse og udvalg" – "Afleveringer til arkivet 2015" – "Året 2015-16" – Andreas Jessen Ratzert: "Fortællinger fra mit livsforløb" – Carl Hansen: "Hjordkærs første vognmand" – Hans Gert Jakobsen: "Træk af et levnedsløb" – Günther Meyenburg: "Et tilbageblik" – Niels Lynggaard: "Den sande historie om HAVBRUS 1979 - 2016" – Vilhelm Eilersen: "Johannes Eilersen, urmager i Rødekro 1927 - 1968" – Lorenz Petersen ved Ingrid Nissen: "En levnedserbetning" – Ingrid Nissen: "Nyheder i Hejmdal for 100 år siden, 1916" – Christian Skøtt: "Fra le til mejetærsker" – Jes Jepsen og Hans Nissen: "Hydevad før og nu" – Egon Kaas: "Klip fra 1966 i Jydske Vestkysten" – Ingrid Nissen: "Lidt om de gamle landsbyskikke og vedtægter" – Christian Skøtt: "Julegrisen slagtes" – Heine Gubi (skrevet til sin nevø Erling Gubi i 1987): "Heine Gubi fra Løgumgård fortæller om sin barndom og ungdom i Nr. Hjarup" – Christian Skøtt: "Ka` do haus? den tid før fjernvarmen" – Mogens Jessen: "Andreas Jonas Asboe (1847-1918) en landskabsmaler – "en ugift bror"" – "Ejendomme på Lundemarkvej" – Mogens Jessen: "Helleved frivillige brandværn, den 13. februar 1943" – Artikel i Jydske Tidende 1945: "Belønning for rask redningsarbejde".

Ekspedition: Rødekro Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekro, tlf.: 74 66 10 77.

Sundeved

Skrift for Lokalhistorisk Forening for Sundeved 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Sundeved. 2016. 80 sider. Indhold: "Forord" – "Nuværende bestyrelse for Lokalhistorisk Forening for Sundeved" – Birreth Solmer: "Jørgen Fangel fortæller" – Musse Fenn-Hansen: "Diplom for bol nr. 5 på Nybølmark" – Laila Petersen: "Fra tavle og griffel til pc" – Afskrift af Folker Svane – fra DSK-bog 1942: "En sommeraften ved Reims" – Carl Peter Møller: "Tante Marens minder" – Birte Thuesen: "Lys i juletræet 1918" – Folker Svane: "Det sidste damplokomotiv" – Olav J. Bonefeld: "Nødpengsesedlerne fra Avnbøl" – Afskrift fra avisartikel: "Gårdbrand i Stenderup i 1934" – John Solkær: "Lokalhistorisk Forening for Sundeved ændrer sit logo" – "Rettelse til sidste års Skrift" – "Året der gik".

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Bakkensbro 6, Ullerup, 6400 Sønderborg. Telf. 29 63 79 75 i åbningstiden: mandag 9-11 og onsdag 13-15, dog lukket i juli og august, e-mail: sundevedarkiv@gmail.com

Toftlund

Toftlund Lokalhistoriske Forening. Årsskrift 2017

Udgivet af Toftlund Lokalhistoriske Forening. 2017. Årgang 11. 56 sider. Indhold: "Indholdsfortegnelse" – "Forord" – CEC: "Kartoffelmelsfabrikken" – Lizzy Weiss: "Feriebarn for 70 år siden" – CEC: "Post i Toftlund" – "Brugsuddeler Gunnar Jensen" – "Kender du hjemmesiden" – Tove Thygesen: "Om at være dus" – "Da var der telegrammer til" – Hans Michaelsen: "I lære hos købmand Olesen i 1950'erne" – "Mandbjergmøderne" – Frede Rudolph: "Frede Rudolph på arkivet november 2016" – LM: "Gæster på arkivet" – "Arkibas" – LM: "Hvem er den gamle slagter Popp?" – LM: "Jens Huusmann på arkivet november 2016" – "Lokalhistorisk Arkiv og lokalsamfund" – "Før – og nu" – "Bestyrelsen".

Ekspedition: tlhf6520@gmail.com eller tlf. 20 25 95 13 Anne-Grethe Petersen, formand.

Tønder

Tønder-erindringer XVII. 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune. 2016. 48 sider. Indhold: "Forord" – Siegfried Carsten Lorenzen: "S. C. Lorenzen, Tønder – Kolonialvarer fra 1880 til 1992" – Nils, Lars og Jens Ellekjær: "Tre generationer i Kino Tønder" – Verner Madsen: "Kvickly... glimt fra årene på Plantagevej!" – Søren P. Sørensen: "Livet på Tønder Kaserne ved 2. Telegrafbataljon (2.TGBTN)" – Peter Marcussen: "Min tid som bydreng hos Tønder Kafferisteri" – Bent Hansen: "Folkevogn i Tønder gennem knap 70 år".

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, email: mail@lha-toender.dk

Vojens

Årbog 2016 for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området. 30. årgang. 2016. 67 sider. Indhold: "Forord" – Gunnar Aarup Kristensen: "Over Jerstal Skole 1960 - 1998" – "Noter fra aviser: For 75 og 100 år siden" – Agnes Svendsen: "Gerlof Juhlers Vej, Hørløkke, Skrydstrup" – Redigeret af Agnes Svendsen: "Gavle: Søndergade" – Helge C. Jacobsen: "Stationsbyens (næsten) selvforsynende arbejderfamilie i tiden 1935 - 1955" – Helge C. Jacobsen: "En mølles vandring" – Jacob Kramer Hero: "Tidsmaskinen venter" – Ole Edvard Mogensen: "FC Vojens" – Erik Christensen: "Sporskifter til DSB" – Jens A. Ratzter: "Vojens Vester Kro – Hotel Pauli" – Jens A. Ratzter: "To Schønning brødræs vidt forskellige forretninger i Vojens i tiden 1907 - 1954" – Fra Dannevirke, Modersmaalet 25.9.1941: "Den påtænkte Bypark i Over Jersdal" – Fra arkivets samlinger: "Et minde. To breve" – "Navneliste over faldne i Skrydstrup Sogn i 1. verdenskrig" – Preben F. Nørup: "Foreningens virke 2016" – Agnes Svendsen: "Årets gang på Arkivet i 2016" – "Adresseliste mm. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området".

Ekspedition: Preben F. Nørup, Kædevænget 1, 6500 Vojens, tlf.: 74 54 16 02, email: noerupsenior@gmail.com

Vonsbæk

Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. Årsskrift 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn. 13. årgang. 2016. 24 sider. Indhold: Holger Eskildsen – "Formanden har ordet" – "Generalforsamling d. 16. marts 2016" – Hans E. Wildfang: "Historie om Mølkærsgaard og mine oplevelser på gården" – Mona Kähler: "Se Norges Blomsterdal" – "Markedsdag 28. maj 2016" – "Glimt fra 2016" – "Når 'Den Røde hane galer'" – Irene Sørensen: "Første Verdenskrig 1916" – "Vonsbæk Sangforening den 18. januar 1933/ Sang fra købmand Olssons gemmer" – "Kommende arrangementer" – "Bestyrelse og medarbejdere".

Ekspedition: Holger K. Eskildsen, Kildager 30, Bæk, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 91 10, email: he9110@gmail.com

Øster Lindet

Glimt fra Øster Lindets sogns historie. 2016

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn. Nr. 30. 2016. 24 sider. Indhold: "Mejeriet i Øster Lindet" – "Fortælleaften på Øster Lindet Skole 24/11-99" – Frode Rindom: "Ellen Kirstine og Jens Rindom startede landmandsgerning i Mojbøl, forår 1943" – "Forening og Arkiv 2016".

Ekspedition: Kaj Frandsen, Villavej 13, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf.: 74 84 61 06.

Aabenraa

Historier fra Bybakken. Årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2016

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL. 2016. 80 sider. Indhold: "Forord" – Carlo Daus-Petersen: "Handelslivet kræver dristighed og vovemod... men vi skal kunne sove roligt om natten! Købmandsgården Søndergade 24 og købmændene" – Mikkel Leth Jespersen: "Ligger Danmark i Aabenraa, eller er I naboer?" Kaptajn Christoffer Conrad Fischers beretning fra Rio de Janeiro og New Orleans 1839/40" – Lars N. Henningsen: "Dansk-tysk strid skjult under kirkegulvet" – Jens Rasmussen: "Brev fra Jep og Doris" – Lars N. Henningsen: "Et heltekapel i Aabenraa 1916" – Jens Rasmussen: "En sejltur til Barsø under krigen 1864" – Jørgen Witte: "Borgmester Bendix Schow som politimester og censor i Aabenraa i 1830erne". Ekspedition: Bog og idé, Ramsherred 28, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 22 29.

"På valse med Carl F. Rosenvold" ved Claus Lildholdt. Tillæg til årsskrift for Aabenraa Byhistoriske Forening 2016

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL. 2016. 84 sider. Indhold: Svend Nielsen: "Forord" – "Indledning" – "Om navere og vandrende håndværkere" – "Brevene" – "Efterskrift" – "Noter".

Ekspedition: Bog og idé, Ramsherred 28, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 22 29.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Forskningsleder, dr.phil **Hans Schultz Hansen**, Østergade 14, 6392 Bolderslev, 41 71 74 01 (Rigsarkivet Aab.), hsh@sa.dk

Næstformand: Tidl. arkiv- og forskningschef, dr.phil. **Lars N.**

Henningsen, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa, 74 62 76 17, larsnhenningsen@gmail.com

Kasserer: Områdedirektør **Arne Fredsted Jørgensen**, Mågen 53, 6270 Tønder, 73 72 44 17, ilaj5352@gmail.com

Sekretær: Cand.oekon. **Mogens Asmund**, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, 40 36 09 38, moas@post.tele.dk

Journalist **Finn Bach**, Flensborgvej 26, 2.th., 6200 Aabenraa, 40 68 20 98, finnbach@hotmail.com

Arkiv- og forskningschef, ph.d. **Mogens Rostgaard Nissen**, Dansk Centralbibliotek, Flb., Postboks 528, 6330 Padborg, 0049 461 86 97 190, mrn@dcbib.dk

Tidl. kommunikationschef **Kristian Pallesen**, Sletmarken 38, 6310 Broager, 61 51 47 88, pallesen6310@gmail.com

Tidl. forretningsfører **Henrik Posselt**, Langløkke 10, 6200 Aabenraa, 30 29 56 74, langlokke@bbsyd.dk

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Tidl. museumsinspektør, ph.d. **Inge Adriansen**, Gustav Johannsens Vej 6, 6400 Sønderborg, 74 42 95 25, inge.adriansen@mail.dk

Overinspektør **Elsemarie Dam-Jensen**, Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, 74 74 51 34, edj@mail.tele.dk

Museumsinspektør, ph.d. **Mikkel Leth Jespersen**, Museum Sønderjylland, Kulturhistorie Aabenraa, 6200 Aabenraa, 74 62 26 45, mije@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, ph.d. **Axel Johnsen**, Stjernevej 27, 6300 Gråsten, 71 72 55 30, adjo@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør **Lennart S. Madsen**, Museum Sønderjylland, Arkæologi Haderslev, 6100 Haderslev, 74 52 75 66, lema@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør **Anne Marie Overgaard**, Margrethevej 1, 6280 Højer, over@museum-sonderjylland.dk

Overinspektør, adj. professor, dr.phil. **Carsten Porskrog Rasmussen** Rodekær 1, 6200 Aabenraa, 74 62 66 05, cpr@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, cand.mag. **René Rasmussen**, Nygade 36, 6270 Tønder, 73 72 00 06, renerasmussen@bbsyd.dk

Overinspektør, ph.d. **Henrik Skov Kristensen**, Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, 74 67 65 57, henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsudvalgsformænd:

Haderslev: Karl Erik Olesen, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev, 74 52 54 20, keohaderslev@gmail.com

Aabenraa: Erling L. Madsen, Dybvighoved Møllevej 1, 6200 Aabenraa, 74 61 78 04, elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, 6470 Sydals, 74 41 59 74, havbo2@stofanet.dk

Tønder: P. t. ubesat

Sydslesvig: Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, 0049 4639 782402, lac@skoleforeningen.de

Samfundets sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk, www.hssdj.dk

Åbningstid for sekretariatet:

Tirsdag-torsdag kl. 09.00-14.00, fredag 09.00-12.00

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Arkiv- og forskningschef, ph.d. Mogens Rostgaard Nissen, Forskningsafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg (Postboks 528, 6330 Padborg). Tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: mrn@dcbib.dk

Sønderjysk Månedsskrift: Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen,
Markledgade 20, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 51 34,
e-mail: elda@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Overinspektør, ph.d., Henrik Skov Kristensen,
Ørstedsgade 24, 6400 Sønderborg, tlf. 74 67 65 57,
e-mail: henrik.skov.kristensen@natmus.dk

Kredsbestyrelser:

Aabenraa-kreds:

Kredsformand **Erling L. Madsen**, Dybvighoved Møllevvej 1,
6200 Aabenraa, 74 61 78 04, elmmadsen@mail.dk
Kasserer **Iver H. Ottosen**, Runesvinget 39, 6330 Padborg, iverho@mail.dk
Sekretær **Lone Janfelt**, Jørgensgård 52, 6200 Aabenraa,
lonejanfelt@gmail.com
Tove Nørgård, Jørgensgård 43 B, 6200 Aabenraa,
tovenoergaard@yahoo.com
Peter Rastrup, Jørgensgård 47, 6200 Aabenraa, peter@rastrup.net

Haderslev-kreds:

Kredsformand **Karl Erik Olesen**, Diernæsvej 220, 6100 Haderslev,
74 52 54 20, keohaderslev@gmail.com
Kasserer **Kirsten Fynbo**, Søndergade 34 E, 6630 Rødding,
kirstenfynbo@hotmail.com
Sekretær **Jørn Olesen**, Øsby Stadionvej 9, 6100 Haderslev,
jolesen@mail.tele.dk
Ellen Jensen, Persillegade 9, Rødding, ellenjensen@skodborg-net.dk
Medlem **Jørgen Pedersen**, Sundparken 66, 6100 Haderslev,
jelsep@mail.tele.dk

Sønderborg-kreds:

Kredsformand **Christian Bo Bojesen**, Havbo 2, 6470 Sydals,
74 41 59 74, havbo2@stofanet.dk
Sekretær **Margrethe Iversen**, Farverløkke 33, 6310 Broager, mai@lhuset.dk
Svenn-Erik Outzen, Vester Søvej 11, 6430 Nordborg, buchoutzen@adr.dk
Sonny B. Andersen, Brogade 7, 1., 6400 Sønderborg, sba@bukhmark.dk
Hans Stengaard Jessen, Egernvej 1, 6400 Sønderborg,
stengaardjessen@mail.tele.dk

Tønder-kreds:

Kredsformand: P. t. ubesat. Kontaktperson **Finn Clemmensen**,
Toften 22, 6780 Skærbæk, 74 15 21 47, odaogfinn@gmail.com
Sekretær **Olav Madsen**, Rylen 19, 6270 Tønder, gorylen@gmail.com
Protokolfører **Marie Stærk**, Abterpvej 50, 6261 Bredebro,
nielsbock@mail.dk
Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, 74 15 21 47,
odaogfinn@gmail.com
Jens Lautrup, Overbyvej 4, 6520 Toftlund, meldkjaer@mail.dk

Sydslesvig-kreds

Kredsformand **Kirsten la Cour**, Gammelau 2, D-24980 Schafflund,
0049 4639 782402, lac@skoleforeningen.de
Næstformand **Kristian Bøgebjerg Arentsen**, Margarethenstr. 16,
D-24939 Flensburg, kbarentsen@hotmail.com
Kasserer **Sybilla Nitsch**, Königsbergerstr. 14, D-25852 Eggebek,
sybilla_nitsch@skoleforeningen.de
Klaus Tolstrup Petersen, Norderstr. 59, D-24939 Flensburg, ktp@dcbib.dk
Mogens Rostgaard Nissen, Dansk Centralbibliotek, Flb.,
Postboks 528, 6330 Padborg, mnr@dcbib.dk

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

RESULTATOPGØRELSE

Note	Regnskab 2016 kr.	Regnskab 2015 kr.
FORENINGSVIRKSOMHED		
<i>INDTÆGTER</i>		
Foreningskontingent og abonnement	505.858	527.037
Tilskud	232.500	243.527
Andre indtægter	<u>160.662</u>	<u>132.418</u>
	<u>899.020</u>	<u>902.982</u>
<i>UDGIFTER</i>		
Sønderjyske Årbøger	-178.955	-179.669
Sønderjysk Månedsskrift	-459.275	-458.794
Medlemsaktiviteter	<u>-172.126</u>	<u>-143.144</u>
	<u>-810.356</u>	<u>-781.607</u>
RESULTAT AF FORENINGSVIRKSOMHED	<u>88.664</u>	<u>121.375</u>
FORLAGSVIRKSOMHED		
Indtægter vedr. skrifter	294.314	250.374
Omkostninger vedr. skrifter	-257.324	-168.162
Lagerregulering	<u>86.467</u>	<u>-53.921</u>
RESULTAT AF FORLAGSVIRKSOMHED	<u>123.457</u>	<u>28.291</u>
DÆKNINGSBIDRAG		
	212.121	149.666
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-209.392</u>	<u>-186.450</u>
RESULTAT FØR RENTER	2.729	-36.784
Renteindtægter og udbytte	54.504	46.662
Kursdifferencer m.v.	<u>41.332</u>	<u>-73.791</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>98.565</u>	<u>-63.913</u>

HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND

BALANCE

	31.12.2016 kr.	31.12.2015 kr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	86.467	0
Debitorer	183.124	204
Tilgodehavende moms	0	0
Periodeafgrænsningsposter	308.608	118
Obligationer	0	0
Investeringsbeviser	2.217.991	2.233
Likvide beholdninger	<u>767.656</u>	<u>779</u>
AKTIVER I ALT	<u>3.563.846</u>	<u>3.334</u>
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	1.755.395	
Fra årets resultat	<u>98.565</u>	<u>1.755</u>
	<u>1.853.960</u>	
Hensættelser:		
Den sønderjyske søfarts historie	500.000	
Kommende års udgivelser	<u>350.000</u>	<u>850</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER	<u>2.703.960</u>	<u>2.605</u>
Forudfaktureret kontingent	536.966	503
Skyldige omkostninger mv. i øvrigt	239.982	165
Mellemregning med kredse	28.454	26
Skyldig moms m.v.	<u>54.484</u>	<u>35</u>
KORTFRISTET GÆLD	859.886	729
PASSIVER I ALT	<u>3.563.846</u>	<u>3.334</u>

Regnskabet for Historisk Samfund for Sønderjylland er revideret af Revisionscentret Aabenraa, Oluf Krag, samt den årsmødevalgte, interne revisor, Jørn Andersen. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger, og er underskrevet af begge revisorer den 8. marts 2017. Regnskabet er godkendt på foreningens ordinære årsmøde den 29. april 2017.

